

प्राकृतप्रकाशः ।

महामहोपाध्याय
श्रीवररुचिकृतः ।

पण्डितवर-श्रीभामहकृतमनोरमावृत्तिसहितः ।

पण्डितकुलपति-
श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरपौत्रः
एम्, ए, वि, एल, इत्युपाधिकः
श्रीपञ्चाननभट्टाचार्य्येण विरचितया
मञ्जुलाख्यया व्याख्यया समन्वितः ।

तेनैव
सम्पादितः, संशोधितः प्रकाशितश्च ।

—००—

शालिकातामहानगर्थ्याम्

सिद्धेश्वरयन्त्रे
मुद्रितः ।

—
५ १९२२ ।

প্রকাশক—শ্রীপঞ্চানন ভট্টাচার্য্য
নং ২ রমানাথ মজুমদার ষ্ট্রীট, কলিকাতা ।
প্রিন্টার—শ্রীঅবিনাশচন্দ্র মণ্ডল,
সিক্বেস্‌থর প্রেস,
নং ৭৭ হরিশোষ ষ্ট্রীট, কলিকাতা ।

विज्ञापनम् ।

प्राक्ततप्रकाशाख्यं नाम प्राक्ततभाषाव्याकरणं प्राक् शर्मण्य-
देशे तत्रत्यैः संस्कृतज्ञैः कोविदैर्मुद्रार्पितमभूत् । वररुचिनेदं
निरमायि, भामहेनास्य वृत्तिर्व्यधायीति । व्याकरणमिदं
मञ्जुलाख्यया मत्तणीतया व्याख्यया सहितं मुद्रापयित्वा
प्रकाशयितुं प्रास्तूयते मया ।

अस्मिन् प्राक्ततप्रकाशे द्वादश परिच्छेदाः सन्ति । तेषु
एकादशसु परिच्छेदेषु भामहकृता वृत्तिर्दृश्यते, न तु द्वादशे
परिच्छेदे ।

द्वादशपरिच्छेदस्य भामहकृताया वृत्तेरलब्धतया मयैव
यथामति तस्य वृत्तिरपि विरचिता । चेदस्य पठनपाठनाकार्यं
परोक्षार्थिनां छात्राणां विदुषामध्यापकानाञ्च कथञ्चित्
किञ्चित् साहाय्यं भवेत्, तर्हि मे व्याख्याकरणस्य वृत्तिकरणस्य
च अमः सफलतामियादित्यलं वाक्प्रपञ्चेन ।

श्रीपञ्चानन शर्मणः ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठाङ्कः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
६	५	बिच्छुओ	बिंक्षुओ ।
८	४	बिंक्षुओ । किवा	बिंक्षुओ । किबा ।
१०	१७	सन्निवेशितः	सन्निवेशितम् ।
२१	४	अङ्गुरो	अङ्गुरी ।
३५	१५	बिच्छुओ	बिंक्षुओ ।
५८	८	जस्-शस्-ङस्यां सु दीर्घः	जस्-शस्-ङस्यांसु दीर्घः ।
६०	१२	वायुणो	बाउणो ।
७०	३	इदिणा	एदिणा ।
८६	६	हसेऊण	हसेउण ।

२ पृष्ठायां २५ पंक्तौ “दृश्यते” इत्यस्य परं “तत्तु ‘सिच’
३।३७) इत्यनेन सूतेऽथैव सम्भवति” इति पठितव्यम् ।

प्राकृतप्रकाशः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

वृत्तिकृतो मङ्गलाचरणम् ।

जयति मदमुदितमधुकरमधुररुताकलनकूणितापाङ्गः ।

करविहितगण्डकण्डूविनोदसुखितो गणाधिपतिः ॥१॥ *

वररुचिरचित-प्राकृतलक्षणसूत्राणि लक्ष्यमार्गेण ।

बुद्धा चकार वृत्तिं संचिप्तां भामहः स्पष्टाम् ॥२॥ †

प्रणम्य परमात्मान श्रीपञ्चाननशम्भवा ।

प्राञ्जला क्रियते व्याख्या मञ्जुलाख्या यथामति ॥

वृत्तिकृतो मङ्गलाचरणमाह, जयतीत्यादि ।—मदेन दानवारिणा, (“दान-
नद” इत्यमर) मुदिता दृष्टा, ये मधुकरा भमरास्तेषां मधुराणि ललितानि, कर्ण-
सुखकराणीति यावत्, यानि रुतानि शब्दा, [रौतेर्नपुसके भावे क्तः] तेषामाकलन-
श्रवणं, तेन कूणितौ सङ्कुचितौ, मुद्रिताविति यावत्, अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ (“अपाङ्गौ
नेत्रयोरन्तः” इत्यमर) यस्य स तथोक्तं, मदमत्त-गुञ्जद्भ्रमररवश्रवणमुद्रितलोचन-
सन्नित्यर्थः, तथा करेण स्वस्य गजाननत्वात् शुष्कादख्येन, विहितं कृतं, यो गण्डस्य
कपोलस्य, कण्डूविनोदः कण्डूतिप्रमोदः, घर्षणम्रीडेति यावत्, तेन सुखितं सञ्जात-
सुखं । “तदस्य सञ्जातम्—” (५।१।३६ पा०) इति तारकादित्वादित्त्वं । गणा-
धिपतिः, गणेश, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम्, [जयतेर्लोपः स्तुपः स्थाने तिप्] ।
सर्वविघ्नविनाशकत्वेन सिद्धिदाढत्वेन च गणपतिप्रणतिरूपमङ्गलमेव आदौ युक्तम् ।

† अथ तावत् वृत्तिकारस्य परिचयमुपदिपति, वररुचौत्यादि ।—भामह
इत्याख्यः प्राकृतभाषातत्त्ववित् कश्चित् पण्डितः, लक्ष्यमार्गेण लक्ष्यस्य मार्गस्तेन लक्ष्य-
पथेन करणेन, वररुचिना नवाना रत्नानामन्यतमेन प्रसिद्धेन केनचित् विदुषा, रवि-

आदेरतः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः आदेरतः स्थाने तद्ववतीत्येवं वेदितव्यम् । आदेरित्येतद् आ परिच्छेद-समाप्तेः । अत इति च आ अकारविधानात् । अत इति तकारग्रहणं सवर्णनिवृत्त्यर्थम् । *

आ समृद्धादिषु वा ॥ २ ॥

समृद्धि इत्येवमादिषु शब्देष्वादेरकारस्य आकारो भवति वा । समिद्धो, सामिद्धो । पअडं, पाअडं । अहिजार्द्ध, आहिजार्द्ध । मणंसिणी, माणंसिणी । पडिबआ, पाडिबआ । सरिच्छं, सारिच्छ । पडिसिद्धो, पाडिसिद्धो । पसुत्तं, पासुत्तं । पसिद्धो, पासिद्धो । असो, आसो ।

(समृद्धिः । प्रकटम् । अभिजातिः । मनस्विनो । प्रतिपत् । सदृक्षम् । प्रतिषिद्धि । प्रसुप्तम् । प्रसिद्धिः । अश्वः ।) आकृति-गणोऽयम् । †

तानि निमित्तानि, यानि प्राकृतानां प्रकृत्या निर्वृत्तानां भाषाविशेषाणां, लक्षणानि ज्ञापकचिह्नानि, तेषां सूत्राणि बुद्ध्या ज्ञात्वा, लक्ष्येण लक्षणानि ज्ञानविषयीकृत्येति यावत्, संचिन्ना बाहुल्यप्रतिषेधिकामविरुद्धतामित्यर्थः, अथच स्पष्टां सुबोधकाठिन्यादिदोषराहित्यात् सरलामिति यावत्, इति सूत्रव्याख्या, चकार प्रणिनाय । लक्ष्यनिर्देशं विना लक्षणं न सम्भवतीत्यती लक्ष्यनिर्देशपूर्वकं लक्षणसूत्राणां स्पष्टीकरणाय विद्वद्वरेण भामहेन स्वल्पा सरला च व्याख्या निरमायीति भावः ।

इत ऊर्द्धमत परम्, अनुक्रमिष्याम अनुक्रम कथयिष्याम । आदिस्थितस्य अकारस्य स्थाने तत् कार्यं भवतीति ज्ञातव्यम् । आ परिच्छेदसमाप्तेः प्रथमपरिच्छेद-समाप्तिपर्यन्तम् । आ अकारविधानात् अकारविधानपर्यन्तम् । सवर्णनिवृत्त्यर्थम् अर्थात् केवलस्य अकारस्यैव, न तु आकारस्येत्यर्थः ।

† क्वचित् “प्रतिषिद्धि” इत्यत्र “प्रतिस्पृद्धिन्” इत्यनुवादी दृश्यते । आकृति-तीति ।—आकृतिगणत्वात् अन्येऽपि शब्दा याज्ञा इति भावः ।

इदौषत्पक्वस्वप्नवेतसव्यजनमृदङ्गाऽङ्गारेषु ॥ ३ ॥

ईषदादिषु शब्देषु आदेरतः स्थाने इकारादेशो भवति ।
वेति निवृत्तम् । इसि । पिक्क । सिबिणो । वेडिसो । बिअणो ।
मुइंगो । इंगालो । *

लोपोऽरण्ये ॥ ४ ॥

अरण्यशब्दे परे आदेरतो लोपो भवति । रसं । †

ए शय्यादिषु ॥ ५ ॥

शय्या इत्येवमादिषु शब्देषु आदेरत एकारादेशो भवति ।
सेज्जा । सुंदेरं । उक्करो । तेरहो । अच्छेरं । पेरन्तं । बेल्ली ।
(शय्या । सौन्दर्यम् । उत्तरः । त्रयोदश । आश्चर्यम् ।
पर्यन्तम् । बल्ली । (बल्लिः) ।)

ओ बदरे देन ॥ ६ ॥

बदरशब्दे दकारेण सहादेरत ओत्वं भवति । बोरं । ‡

लवणनवमल्लिकयोर्वेन ॥ ७ ॥

सूत्रमध्य एव ईषदादीना सन्निवेशात् न पुन प्राकृतशब्दानां संस्कृतं
कृतम्, सूत्रपाठेनैव शब्दज्ञानीपपत्तेरिति । इतीति ।—आदौ ईकारस्य
ऋस्व, ततः अकारस्य इकार, ततः षस्थाने स, पश्चात् अन्तस्थितस्य व्यञ्जनस्य
लोप इति । एव पिक्कमित्यादीनामपि पृथक् पृथक् सूत्रैः पृथक् पृथक् कार्य्येण
सिद्धिरप्यवगन्तव्या ।

† रसमिति ।—रसमित्यादीनां पदसाधनपद्धतिस्तु सूत्रज्ञानेनैव ज्ञेयेति न
सर्वेषाम् । सर्वत्र पदानि सूत्राण्युद्धृत्य दर्शितानि ।

‡ षष्ठसप्तमाष्टमनवमिष्विति चतुर्षु सूत्रेषु बदरलवणनवमल्लिकामयूरमयूख-
चतुर्थीचतुर्दशीनामिति सप्तानां संस्कृतानां शब्दानां परिगृहीततया प्राकृतशब्दोदा-
हरणदर्शनादनन्तरं संस्कृतशब्दप्रत्युदाहरणानि न पुनर्दर्शितानि ।

लवणनवमल्लिकयोरादेरतो वकारेण सह ओकारः स्यात् ।
लोणं । णोमल्लिआ ।

मयूरमयूखयोयू वा ॥ ८ ॥

मयूर मयूख इत्येतयोयूशब्देन सहादेरत ओत्वं वा भवति ।
मोरो, मऊरो । मोहो, मऊहो ।

चतुर्थीचतुर्दश्योस्तुना ॥ ९ ॥

एतयोस्तुना सहादेरत ओत्व भवति वा । चोत्थो, चउत्थो ।
चोदही, चउदही । *

अदातो यथादिषु वा ॥ १० ॥

अत इति निवृत्तं स्थान्यन्तरनिर्देशात् । यथा इत्येव-
मादिषु आतः स्थाने अकारादेशो भवति वा । जह, जहा ।
तह, तहा । पथारो, पथारो । पउअं, पाउअं । तलवेण्टअं,
तालवेण्टअं । उक्वअं, उक्वाअं । चमरं, चामरं । पहारो,
पहारो । चडु, चाडु । दबगौ, दाबगौ । खइअं, खाइअं ।
संठबिअं, संठाबिअं । हलिओ, हालिओ । †

(यथा । तथा । प्रस्तारः । प्राकृतम् । तालवृन्तकम् ।
उत्खातम् । चामरम् । प्रहारः । चाटु । दावाग्निः ।
खादितम् । संस्थापितम् । हालिकः ।)

चोत्थीति ।—पदसाधनप्रणाली सूचज्ञानेनैव विवेचनीया, अतो न सर्वत्र
पदानि ससूत्र साधितानीति ।

† स्थान्यन्तरनिर्देशादिति ।—“आदेश स्थानिवत् कचित्” इति न्यायात् यस्य
स्थाने य आदेशो भवति, स स्थानीति कथ्यते । गमघातो स्थाने गच्छादेशो
भवति, अतो गच्छादेशो गमघातो स्थानीयतया प्रसिद्धिसुपागतः । अन्यं स्थानी
स्थान्यन्तर “मयूरव्यसकादयश्च” (१.१।७२ पा०) इति मयूरव्यसकादित्वात्
निपातनात् समास , तस्य निर्देशस्तस्मात्, अन्यस्य स्थानिन कथनादित्ये ।

इत् सदादिषु ॥ ११ ॥

सदा इत्येवमादिषु आत इकारो भवति वा । सद्, सद्मा ।
तद्, तद्मा । जद्, जद्मा ।

(सदा । तदा । यदा ।)

इत् एत् पिण्डसमेषु ॥ १२ ॥

पिण्ड इत्येवं समेषु इकारस्य एकारादेशो भवति वा ।
पेण्डं, पिण्ड । णेद्दा, णिद्दा । सेंदूरं, सिंदूरं । धम्मेल्लं, धम्मिल्लं ।
चेधं, चिधं । वेण्ह, विण्ह । पेट्टं, पिट्टं ।

(पिण्डम्, निद्रा, सिन्दूरम्, धम्मिल्लं, चिह्नम्, विष्णुः,
पिष्टम् ।) समग्रहणं सयोगपरस्योपलक्षणार्थम् । *

अत् पथिहरिद्रापृथिवीषु ॥ १३ ॥

पथ्यादिषु शब्देषु इकारस्य अकारो भवति । पद्मो ।
हलद्दा । पुद्गबो ।

इतेस्तः पदादेः ॥ १४ ॥

पदादेरिति शब्दस्य यस्तकारस्तस्मात् परस्य इकारस्य
अकारो भवति । इअ उअह अस्सह अअण (इति पश्यत्य-

इत् पूर्वं यानि यानि सूत्राणि कृतानि, तैस्तैः सूत्रैर्ये ये आदेशा अभिहिता, ते तु
अकारस्य स्थाने एव, इत् परमाकारस्य स्थाने सूत्रविहितकार्यस्य विधास्यमानत्वात्
“अत् इति निवृत्तम्” इत्युक्तम् । आदौ अकारस्य स्थाने, इत् परमाकारस्य स्थाने
कार्यविधानादित्यनयोर्विशेषः । हालिक इति हलकर्षणशीलः । हलाट्ठञ् ।

इत्येवं समेषु—पिण्डतुल्येषु सयुक्तेषु शब्देष्वित्यर्थः । इममेवार्थं स्वयमेव
वृत्तिकार स्पष्टीकरोति समग्रहणमित्यादिना ग्रन्थेन । समग्रहणं—पूर्वे समशब्दस्य
निर्देश इत्यर्थः । सयोगपरस्योपलक्षणमिति ।—सयोगपरस्य सयुक्तस्य शब्दस्य, उप-
लक्षणार्थं ज्ञापनार्थमित्यर्थः ।

न्यथावचनम् ।) इअ दिअसतीउ चिरं (इति विकसन्त्य-
श्चिरम् ।) पदादेरिति वचनादिह न भवति । पिअोत्ति ।
(प्रिय इति ।) *

उदिक्षुवृश्चिकयोः ॥ १५ ॥

इक्षुवृश्चिकयोरित उत्वं भवति । उच्छू । बिच्छूओ ।

ओ च द्विधा कृजः ॥ १६ ॥

कृजधातुप्रयोगे द्विधाशब्दस्य ओकारो भवति । चकारा
दुत्वञ्च । द्विधाकृतम् । दोहाइअं—दुहाइअं । द्विधाक्रियत् ।
दोहाइज्जइ—दुहाइज्जइ । †

ईत् सिंहजिह्वयोश्च ॥ १७ ॥

एतयोरादेरिकारस्य ईकारो भवति । सौहो । जौहा ।
चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन बौसत्य बौसंभ इत्येवमादिषु
ईत्वं भवति ।

(विश्वस्तः विस्रम्भः ।) ‡

इदौतः पानीयादिषु ॥ १८ ॥

पानीय इत्येवमादिष्वादेरीकारस्य इकारो भवति ।
पाणिअं । अलिअं । तआणिं । करिसो । दुइअं । तइअं ।
गहिरं ।

* सूत्रे पदादेरिति ग्रहणात् पदान्तस्य इतिशब्दस्य स्थाने अकारादेशो न
भवतीत्यनेनैवार्थं सुतरामायाति ।

† कृज इति ।—सूत्रमध्ये कृधातीर्यग्रहणात् अन्यैर्धातुभिर्योगे द्विधाशब्दस्य इकार-
स्थाने ओकारादेशो भवति, चकारादुकारश्च, तेन प्रयोगद्वयं दर्शितमिति भावः ।

‡ चकार इति ।—सूत्रे चशब्दनिर्देशात् अनुक्ता अपि शब्दा परिगृहीता
इति बोद्धव्यम् । तेन विश्वस्तविस्रम्भादीनामपि शब्दानामिकारस्य ईत्वं भवतीति भावः ।

(पानीयम् । अलीकम्—व्यलीकम् । तदानीम् । करोषः ।
द्वितीयम् । तृतीयम् । गभीरम् ।)

एन्नीडापीडकोट्टगौट्टशेषु ॥ १९ ॥

नीडादिषु ईकारस्य एकारो भवति । णेड्डं । आमेलो ।
केरिसो । एरिसो । ✽

उत ओत् तुण्डरूपेषु ॥ २० ॥

तुण्ड इत्येवं रूपेषु आदेरुकारस्य ओकारो भवति ।
तोण्डं । मोत्ता । पोक्खरो । पोत्थओ । लोद्धओ । कोट्टिम ।
(तुण्डम् । मुक्ता । पुष्करम् । पुस्तकम् । लुब्धकः । कुट्टिमम् ।)
रूपग्रहण संयोगपरीपलक्षणार्थम् । †

उलूखले ल्वा वा ॥ २१ ॥

उलूखलशब्दे लूशब्देन सह उकारस्य ओकारो भवति वा ।
ओखलं । उलूखलम् ।

अन्मुकुटादिषु ॥ २२ ॥

मुकुट इत्येवमादिष्वादेरुकारस्य स्थाने अकारो भवति ।
मउड । मउलं । गरुअं । गरुई । जहिट्टिलो । सोअमल्लं ।
अवरि । ‡

“आपीडे म” इति द्वितीयपरिच्छेदे षोडशसूत्रेण पकारस्य मकारः ।
अनेन तु सूत्रेण ईकारस्थाने एकारादेशः स्यादिति बीजव्यम् ।

† इत्येव रूपेष्विति ।—इत्येवमीदृश रूपं येषां ते तथोक्तेषु, तुण्डशब्दवत्
सयुक्तेषु शब्देष्वित्यर्थः । इममेवार्थं हत्तिकारः स्वयमेव स्पष्टीकरोति रूपग्रहण-
मित्यादिना । रूपग्रहणमिति ।—रूपस्य ग्रहणं निर्देशः, संयोगपरीपलक्षणार्थः—
सयुक्तशब्दज्ञापनार्थम्, तेन मुक्तापुष्करादीनि प्रत्युदाहृतानीति ज्ञेयमिति भावः ।

‡ मउडमिति ।—अनेन सूत्रेण उकारस्य अकारः, पश्चात् “टो डः” इति
द्वितीयपरिच्छेदे विंशतिसंख्यकसूत्रेण अनादिवर्त्तिनः उकारस्य डकार इति ज्ञेयम् ।

(सुकुटम् । सुकुलम् । गुरु । गुर्वी । युधिष्ठिरः । सौकु-
मार्थ्यम् । उपरि ।)

इत् पुरुषे रोः ॥ २३ ॥

पुरुषशब्दे यो रेफस्तस्य उकारस्य इकारो भवति । पुरिसो ।

उटूतो मधूके ॥ २४ ॥

मधूकशब्दे जकारस्य उकारो भवति । महुअं ।

अद् दुकूले वा लस्य द्वित्वम् ॥ २५ ॥

दुकूलशब्दे जकारस्य अकारो भवति वा । तत्सयोगेन
लकारस्य द्वित्वम् । दुअल्लं—दुऊलं । *

एन्नूपुरे ॥ २६ ॥

नूपुरशब्दे जकारस्य एकारो भवति । ऐउर ।

ऋतोऽत् ॥ २७ ॥

आदेऋकारस्य अकारो भवति । तण । घणा । मअं ।
कअं । बद्धो । बसद्धो ।

(ढणम् । घृणा । मृतम् । कृतम् । वृद्धः । वृषभः ।) †

ब्रह्म्यादिषु ॥ २८ ॥

* तत्संयोगेनेति ।—आदौ दुकूलशब्दस्य जकारस्थाने विकल्पेन अकारादेशो
भवति , तस्य अकारस्य, संयोगेन सन्पर्केण, सम्बन्धेनेति यावत् , लकारस्य दुकूल-
शब्दस्थितस्येति शेष , द्वित्व—द्विरुक्तिर्भवति , यदैव अकारस्यैव द्विरुक्तिरिति
तात्पर्यम् ।

† मथमिति ।—आदौ अनेन सूत्रेण ऋकारस्थाने अकारः, पश्चात् “कगचजतद-
पयवां प्रायो लीप ” इति द्वितीयपरिच्छेदस्य द्वितीयेन सूत्रेण अन्तस्थितस्य तकारस्य
बाहुल्यवशात्तोपो भवति ।

ऋष्यादिषु शब्देषु आदेर्ऋकारस्य इकारो भवति । इसी ।
बिसी । गिट्टि । दिट्टि । सिट्टि । सिंगारो । मिअंको । भिंगो ।
भिंगारो । हिअअं । बिइण्हो । बिहिअं । किसरो । किच्चा ।
बिंकुओ । सिआलो । किई । किसी । किवा ।

(ऋषिः । वृषी । गृष्टिः । दृष्टिः । सृष्टिः । शृङ्गारः ।
मृगाङ्गः । भृङ्गः । भृङ्गारः । हृदयम् । वितृष्णः । वृह्वितम् ।
कृशरः । कृत्या । वृश्चिकः । शृगालः । कृतिः । कृषिः । कृपा ।) *

उट्टत्वादिषु ॥ २६ ॥

ऋतु इत्येवमादिषु आदेर्ऋत उकारो भवति । उटू ।
मुणालो । पुहबी । मुंदावणं । पाउसो । पउत्ती । बिउदं ।
सबुदं । णिब्बुदं । बुत्ततो । परहुओ । माउओ । जामाउओ ।

(ऋतुः । मृणालम् । पृथिवी । वृन्दावनम् । प्रावृष् । प्रवृत्तिः ।
विवृतम् । संवृतम् । निर्वृतम् । वृत्तान्तः । परभृतः । मातृकः ।
जामातृकः इत्येवमादयः ।)

अयुक्तस्य रिः ॥ ३० ॥ †

वर्णान्तरेणायुक्तस्य आदेर्ऋकारस्य रिकारो भवति । रिणं ।
रिद्धो । रिच्छो ।

इदृश्यादिवित्यादिना कचिद् यत्कस्यापौलन्तेन ग्रन्थेन ऋष्यादीना ऋत्वा
दीनाम् अयुक्तानां संयोगशून्यानां शब्दानां कचित् सयुक्तानाञ्च शब्दानाम् आदि-
स्थितस्य ऋकारस्य इकार उकारा रिकारश्चेति आदेशश्च भवतीति प्रयोगानुसारेणै
तेषामुदाहरणानि ज्ञेयानीति भावः । ऋष्यादिभि सह ऋत्वादीना प्रभेदः, पुनरपि
ऋष्यादिभि ऋत्वादिभिश्च सह सयुक्तानामकारादीनां शब्दानां पार्थक्यमुन्नेयम्,
तथा सयुक्तेन ऋकारादिना शब्देन सह कचित् सयुक्तस्य ऋकारादेश ऐक्यमिति
सर्वमवदातम् ।

† “अयुक्तस्य रि” इत्यत्र “ऋ रीति” इति पाठान्तरम् ।

(ऋणम् । ऋहः । ऋष्यः ।)

क्वचिद् युक्तस्यापि ॥ ३१ ॥ *

वर्णान्तरेण युक्तस्यापि क्वचित् ऋकारस्य रिकारो भवति ।
एरिसो । सरिसो । तारिसो ।

(ईदृशः । सदृशः । तादृशः ।)

वृक्षे वेन रुर्वा ॥ ३२ ॥

वृक्षशब्दे वशब्देन सह ऋकारस्य रुकारो भवति वा ।
रुक्खो । वच्छो । व्यवस्थितविभाषाज्ञापनात् छत्वपक्षे न
भवति । खत्वपक्षे तु नित्यमेव भवति । †

लृप्तः लृप्त इलिः ॥ ३३ ॥

लृप्तशब्दे लृकारस्य इलीत्ययमादेशो भवति । किलित्त ।
तदेवमादेशान्तरविधानात् प्राकृते ऋकारलृकारौ न भवतः ॥‡

एत इद् वेदनादेवरयोः ॥ ३४ ॥

वेदनादेवरयोरेकारस्य इकारो भवति । बिअणा ।
दिअरो । वाग्रहणानुवृत्तेः क्वचित् वेअणा, देअरो इत्यपि ।§

आदर्शपुस्तकानाम् अन्यतमे पुस्तके सूत्रमेतत् “ऋ रीति” इति सूत्रस्य वृत्ति-
मप्ये सन्निवेशित ।

† व्यवस्थितेत्यादि ।—विफल्यज्ञापनव्यवस्थया यस्मिन् पक्षे ऋकारादेशो भवति
तत्र रुकारो न स्यात् । वेकल्पिकत्वात् यदा वृक्षशब्दस्य रुकारत्वमेव स्वीकृतं, तदेव
नित्यं रुत्वमिति तात्पर्यम् ।

‡ तदेवमिति ।—तत् तस्मात्, एवमित्य, पूर्वोक्तसूत्रविधानक्रमेणेत्यर्थः । पृथक्
पृथक् आदेशकरणात् प्राकृतभाषाया कस्याचिदपि शब्दस्य ऋकारो नास्ति लृकारश्च ।
तदेवमित्यादिना वृत्तिकारस्त्वमेवार्थं स्फुटीकरोति ।

§ वाग्रहणेत्यादि ।—मण्डूकगत्या हाचिंशत्तमे सूत्रे परिगृहीतस्य वाशब्दस्य
वयस्त्रिंशत्तमं सूत्रमुल्लङ्घ्य समनुवर्त्तनात् कुत्रचित् स्थले वेअणा देअरो इत्यपि स्यात् ।

ऐत एत् ॥ ३५ ॥

आदेरैकारस्य एकारो भवति । सेलो । सेच्च । एराबणो ।
केलासो । तेल्लोक्क ।

(शैलः । शैल्यम् । ऐरावतः । कैलासः । त्रैलोक्यम् ।)

दैत्यादिष्वद् ॥ ३६ ॥ *

दैत्यादिषु शब्देषु ऐकारस्य अद् इत्ययमादेशो भवति ।
दइच्चो । चइत्तो ! भइरब । सइरं । बइरं । बइदेसो । बइदेहो ।
कइअबो । बइसाहो । बइसिअो । बइसंपाअण ।

(दैत्यः । चैत्रः । भैरवः । खैरम् । वैरम् । वैदेशः । वैदेहः ।
कैतवम् । वैशाखः । वैशिकः । वैशम्पायनः इत्यादयः ।)

दैवे वा ॥ ३७ ॥

दैवशब्दे ऐकारस्य अद् इत्ययमादेशो भवति वा । दइव,
देव । अनादेशपक्षे नोडादित्वाद् हित्वम् । †

इत् सैन्धवे ॥ ३८ ॥

सैन्धवशब्दे ऐकारस्य इकारो भवति । सिंधव ।

* “दैत्यादिष्वद्” इति ।—विशेषशास्त्रेण बलवता “ऐत एत्” इति सामान्य-
शास्त्रस्य दुर्बलस्य वाधितत्वं ज्ञेयमिति विवेकः ।

† अनादेशपक्ष इति ।—आदेशस्य पक्ष आदेशपक्ष, न आदेशपक्ष इति
अनादेशपक्षस्तस्मिन्, यस्मिन् पक्षे “अद्” आदेशो न भवति, तस्मिन् पक्षे इत्यर्थः ।
नोडादित्वात्—“नोडादिषु” इति तृतीयपरिच्छेदे द्विपञ्चाशत् सूत्रेण अनादिस्थितस्य
वकारस्य हित्वं भवति, पर वृत्तिकारस्य इमं सिद्धान्तं लिपिकरप्रसादमूलकम्, अत
वयं नाद्रियामहे, यतः तृतीयपरिच्छेदौघाष्टपञ्चाशत्संख्यक—“मेवादिषु च”
इत्यस्मिन् सूत्रे दैवशब्दस्य वृत्तिकृता परिपठितत्वात् नोडादित्वात् चास्य अन्तर्निवेशा-
भावात् तादृशवृत्तिकृतसिद्धान्तस्य आपाततो यदसमीचीनत्वं तस्य च नोडादि-
त्वादित्यत्र सेवादित्वादित्युक्तेनैव सामञ्जस्यात् न कश्चिदोषः ।

ईद् धैर्ये ॥ ३९ ॥

धैर्यशब्दे ऐकारस्य ईकारो भवति । धीरं ।

ओतोऽद्वा प्रकीष्टे कस्य वः ॥ ४० ॥

प्रकीष्टशब्दे ओकारस्य अकारो भवति वा । तत्संयोगेन च ककारस्य वत्वम् । पबद्धो—उओद्धो । *

ओत ओत् ॥ ४१ ॥

ओकारस्य आदेरोकारो भवति । कोमुई । जोब्बणं । कोल्युहो । कोसंबी ।

(कोमुदो । यौवनम् । कौस्तुभः । कौशाम्बी ।) †

पौरादिष्वउ ॥ ४२ ॥

पौर इत्येवमादिषु शब्देषु ओकारस्य अउ इत्ययमादेशो भवति । पउरो । कउरओ । पउरिसो ।

(पौरः । कौरवः । पौरुषम् ।) आकृतिगणोऽयम् । कौशले विकल्पः । कोसलो—कउसलो । कौशलम् ।

आच्च गौरवे ॥ ४३ ॥

गौरवशब्दे ओकारस्य आकारो भवति । चकारात् उत्त्वञ्च । गारवं—गउरवं ।

* तत्संयोगेनेति ।—तस्य अकारस्य संयोगेन सम्बन्धेन च ककारस्य स्थाने वकारो भवति । यदा तु ओकारस्य अकारो न भवति, तदा ककारस्य च वकारो न स्यादिति तात्पर्यं ज्ञेयम् ।

† जोब्बणमिति ।—यौवनशब्दस्य आदौ ओकारस्य स्थाने ओकारः, पश्चात् नीडादिसूत्रेण वकारस्य अनादिस्थितस्य द्वित्वं जातमित्युन्नेयम् । अन्येषामपि उदाहृतानां पदानां पृथक् पृथक् सूत्रैः पृथक् पृथक् कार्याणि जातानीति विवेक्तव्यम् ।

उत् सौन्दर्यादिषु ॥ ४४ ॥

सौन्दर्य इत्येवमादिषु औकारस्य उकारो भवति । सुंदरं ।
मुंजाअणो । मुंडो । कुक्खेअओ । दुब्बारिओ ।
(सौन्दर्यम् । मौञ्जायनः । शौण्डः । कौक्षेयकः ।
दौवारिकः ।)

इति वररुचिह्नतप्राकृतप्रकाशस्य भामहविरचिताया वृत्तौ अच्विधिर्नाम
प्रथम परिच्छेदः ।

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ।

अयुक्तस्यानादौ ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तरं यद् वक्ष्यामस्तदयुक्तस्य
व्यञ्जनस्यानादौ वर्त्तमानस्य कार्यं भवतीत्येवं वेदितव्यम् ।
वक्ष्यति कादोनां लोपः । मउड । (मुकुटम् ।) अयुक्तस्येति

* इत इति ।—इत उत्तरम्—अस्मात् सूत्रात् परमित्यर्थः । [अन्याथयोग
पञ्चमौ, तत पञ्चम्या तस्] । यदिति ।—यत कार्यं वक्ष्याम कथयिष्याम, वयमिति
शेषः । तदिति ।—तत कार्यम्, अनादौ वर्त्तमानस्य—अनादिस्थितस्य, मध्यस्थितस्य
अन्तस्थितस्येत्यर्थः । अयुक्तस्य—असयुक्तस्य, व्यञ्जनस्य—व्यञ्जनवर्णस्यैव स्थाने भवति ।
इत्येवम्—इदमेव, वेदितव्यं—बोद्धव्यं, पण्डितैरिति शेषः । वक्ष्यतीति ।—कादोनां
“कगचजतदपयवा प्रायो लोपः” (२।२) इत्यादिना सूत्रेण, कगप्रभृतीनां व्यञ्जनवर्णानां
बाह्येन लोपः स्यादिति स्वयमेव सूत्रकारः कथयिष्यतीत्यर्थः । मउडमिति ।—
“अन्मुकुटादिषु” इति प्रथमपरिच्छेदोऽयं हाविशतिसंख्यकसूत्रेण आदिस्थितस्य
उकारस्य अकारादेशो भवति, तत “कगचज—” इत्यादिना वक्ष्यमाणेन सूत्रेण
ककारस्य लोपः, ततश्च “टो ड” इति वर्त्तमानपरिच्छेदस्य विंशतिसंख्यकसूत्रेण
टस्थाने डः । अयुक्तस्येति—असयुक्तस्य व्यञ्जनवर्णस्यैवायं विधिरिति निर्देशात्

किम् ?—अग्घो । अक्को । (अर्घः । अर्कः ।) अनादाविति
किम् ?—कमलम् । अयुक्तस्येति आ परिच्छेदसमाप्तेः । अना-
दाविति च आ जकारविधानात् । *

कगचजतदपयवां प्रायो लोपः ॥ २ ॥

कादीनां नवानां वर्णानामयुक्तानामनादौ वर्तमानानां
प्रायो बाहुल्येन लोपो भवति । कस्य तावत् ।—मउलो । णउलं ।
गस्य ।—साअरो । णअरं । चस्य ।—बअण । सूई । जस्य ।—
गअो । रअदं । तस्य ।—कअं । बिआणं । दस्य ।—गअ ।
मअो । पस्य ।—कई । बिउल । सुउरिसो । सुपुरुष इति
यद्यपि उत्तरपदस्य पुरुषशब्दस्यादि पकारस्तथापि लोपो
भवतीत्यनेन ज्ञापयति वृत्तिकारः, यथा,—उत्तरपदादिरनादि-
रेवेति । यस्य ।—बाउ । णअण । वस्य ।—जोअं । दिअहो ।

अर्वाक्यीरिति सयुक्तयोर्द्वयोर्लोपादि कार्यं न स्यादिति । अनादाविति
किम् ?—अनादाविति कथनादादिस्थितस्य ककारस्य किं स्यादेतदर्थमेवो-
दाहरणं कमलमिति । कमलशब्दस्य ककारस्य आदिस्थिततया असयुक्त-
त्वेऽपि अस्य न ककारलोप इति भावः । अयुक्तस्येतीति ।—आ परिच्छेदसमाप्ते
परिच्छेदसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । अनादाविति चेति ।—अनादिस्थितस्य व्यञ्जनस्य
यत कार्यं भवति तत्तु आ जकारविधानात् जकारविधानपर्यन्तमित्यर्थः ,
“आदीर्थो ज ” इति वर्तमानपरिच्छेदस्य एकत्रिशतसंख्यकसूत्रात् प्रागेव तत्कार्य-
विधानमिति तात्पर्यम् ।

† यद्यपीति ।—सुपुरुषशब्दस्य आदिपद “सु”, शेषपदस्यस्य पुरुषशब्दस्य आदिपद
“पु”, तर्हि कथमत्र पकारस्य लोपः स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते, यद्यपीति ।—यद्यपि
उत्तरपदस्यस्य पुरुषशब्दस्य आदिवर्णं पकारः, तथाऽपि पस्य लोपः स्यादिति वृत्तिकार
सूचयति । तदाह यथेत्यादि ।—यस्तु उत्तरपदस्य आदिवर्णं, सोऽपि अनादिरेव—
अनादित्वेन निर्दिष्ट इत्यर्थः । अनादित्वेन स्वीकृते पकारस्य लोपो निष्प्रत्यूह एवेति
विशदार्थः । कस्य तावदिति ।—मउलो-णउलमित्यादीनां पदानां सूत्रकार्याणि

(सुकुलः । नकुलः । सागरः । नगरम् । वचनम् । सूची ।
गजः । रजतम् । लूनम् । वितानम् । गदा । मदः । कपिः ।
विपुलम् । सुपुरुषः । वायुः । नयनम् । जीवः । दिवसः ।)

प्रायोग्रहणात् यत्र श्रुतिसुखमस्ति तत्र न भवत्येव । †
सुकुसुमं । पित्रगमण । सचावं । अबजलं । अतुलं । आदरो ।
अपारो । अजसो । सबहुमाणं ।

(सुकुसुमम् । प्रियगमनम् । सचापम् । अपजलम् ।
अतुलम् । आदरः । अपारः । अयशः । सबहुमानम् ।)

अयुक्तस्येत्येव ।—सक्को । मगो । (शक्रः । मार्गः ।)
अनादावित्येव ।—कालो । गंधो । (कालः । गन्धः ।) ‡

यमुनायां मस्य ॥ ३ ॥

यमुनाशब्दे मकारस्य लोपो भवति । जउणा ।

स्फटिकनिकषचिकुरेषु कस्य हः ॥ ४ ॥

अनादाविति वर्त्तते । एषु कस्य हकारो भवति । लोपाप-
वादः । फलिहो । णिहसो । चिहुरो । §

तु यथायथ विविच्य द्रष्टव्यानीति सत्तेषु । प्राय इति ।—सूत्रमध्ये प्रायः शब्दस्य
निर्देशाद् यस्मिन् स्थले कर्णसुखं विद्यते, तस्मिन् स्थले कादीनां वर्णानां लोपो न
स्यादिति तात्पर्यम्, श्रुतिसुखकरतया सूत्रविहितकार्यस्य लोपस्याप्यनित्यत्वं
ज्ञातव्यमिति सूच्यते ।

‡ अयुक्तस्येत्येवेति ।—“सक्को-मगो” इत्येतयोः शब्दयोरनादित्वेऽपि संयुक्त-
वर्णत्वात् कस्य गस्य च लोपः । अनादावित्येवेति ।—“कालो-गंधो” इत्यनयोः
शब्दयोरसंयुक्तवर्णत्वेऽपि कस्य गस्य च आदिस्थितत्वाद् वर्णलोपाभाव इति भावः ।

§ अनादाविति ।—अत्रापि आदिस्थितककारत्वे न लोपः इति दर्शयति,—
अनादाविति वर्त्तते इति । लोपापवाद इति ।—“कगचज—” (१।२) इत्यादिना

शीकरे भः ॥ ५ ॥

शीकरशब्दे ककारस्य भकारो भवति । सीभरो ।

चन्द्रिकायां मः ॥ ६ ॥

चन्द्रिकाशब्दे ककारस्य मकारो भवति । चंदिमा ।

ऋत्वादिषु तो दः ॥ ७ ॥

ऋतु इत्येवमादिषु तकारस्य दकारो भवति । उटू ।
रअदं । आअदो । णिब्बुदी । आउदो । संबुदो । सुइदो ।
आइदो । हदो । मंजदो । बिउदं । संजादो । संपदि ।
पडिबही । *

(ऋतुः । रजतम् । आगतः । निर्वृतिः । आवृतिः । संवृतिः ।
सुकृतिः । आकृतिः । हतः । संयतः । विवृतम् । संयातः ।
सम्प्रति । प्रतिपत्तिः ।)

प्रतिसरवेतसपताकामु डः ॥ ८ ॥

एषु शब्देषु तकारस्य डकारो भवति । लोपापवादः ।
पडिसरो । बेडिसो । पड़ाआ । †

पूर्वसूत्रेण ककारस्य लोपप्रसक्तिं वाधित्वा तत्स्थाने हकारादेश इति लोपापवाद इत्यनेन सूच्यते । फलिही इत्यत्र सकारस्य लोपः, टकारस्य लकारः, कस्य च हकार इति बोध्यम् ।

* उटू इति ।—अत्र “उट्टत्वादिषु” इति प्रथमपरिच्छेदस्य ऊनविशत-
संख्यकसूत्रेण आदिस्थितस्य ऋकारस्य उकारः, ततश्च अनेन सूत्रेण तकारस्थाने
दकारः, तत आनुशासनिकदीर्घत्वम् ।

† लोपापवाद इति ।—अत्रापि तकारस्य लोपकार्यं वाधित्वा तकारस्य स्थाने
डकारादेशो जात इति बोध्यम् ।

वसतिभरतयोहः ॥ ९ ॥

वसति-भरतशब्दयोस्तकारस्य हकारो भवति । वसहो ।
भरहो । *

गर्भिते णः ॥ १० ॥

गर्भितशब्दे तकारस्य णकारो भवति । गर्ब्भिणं ।

ऐरावते च ॥ ११ ॥

ऐरावतशब्दे तकारस्य णकारो भवति । ऐरावणो । †

प्रदौप्तकदम्बदोहदेषु दो लः ॥ १२ ॥

एषु शब्देषु दकारस्य लकारो भवति । पलितं । कलंबो ।
दोहलो ।

गङ्गदे रः ॥ १३ ॥

गङ्गदशब्दे दकारस्य रेफादेशो भवति । गङ्गरो ।

संख्यायाञ्च ॥ १४ ॥

संख्यावाचिनि शब्दे यो दकारस्तस्य रेफादेशो भवति ।
एअरह । बारह । तेरह । (एकादश । द्वादश । त्रयोदश ।)
अयुक्तस्येत्येव ।—नेह चउहह । (चतुर्दश ।) ‡

“कमलवसदिमत्तणिव्वदो—” इति शकुन्तलाया दृश्यते । तत्त भाक्त-
भाषानभिज्ञलिपिकरप्रसादवशात् सङ्गतम् । ‘वसही’ इत्येव समीचीनः पाठः ।

† ऐरावणो इति ।—“ऐत एत्” इति प्रथमपरिच्छेदस्य त्रिशतसंख्यक-
सूत्रेण आदिस्थितस्य ऐकारस्य स्थाने एकारः, ततोऽनेन च सूत्रेण तस्थाने णकारः
इति बोध्यम् ।

‡ “चतुर्थो चतुर्दशोस्तुना” इति प्रथमपरिच्छेदस्य नवमसंख्यकसूत्रस्य
कार्यावसरो नात्र सङ्गच्छते । तत्र तु चतुर्दशोस्तुनेन स्त्रोलिङ्गशब्दस्यैव पाक्षिकमील
निर्दिष्टमिति तात्पर्यमुन्नेयम् ।

पो बः ॥ १५ ॥

पकारस्यायुक्तस्य अनादिवर्त्तिनो बकारादेशो भवति ।
साबो । सबहो । उलबो । उबमगो ।

(शापः । शपथः । उलपः । उपसर्गः ।)

प्रायोगहणाद् यत्र लोपो न भवति तत्रायं विधिः । *

आपीडे मः ॥ १६ ॥

आपीडशब्दे पकारस्य मकारो भवति । आमेलो । †

उत्तरीयानीययोज्जो वा ॥ १७ ॥

उत्तरोयशब्दे अनोयप्रत्ययान्ते च यस्य ज्जो भवति वा ।
उत्तरोञ्—उत्तरिज्जं । रमणीञ्—रमणिज्जं । भरणीञ्—
भरणिज्जं । ‡

छायायां हः ॥ १८ ॥

छायाशब्दे यकारस्य हकारो भवति । छाहा ।

कबन्धे बो मः ॥ १९ ॥

कबन्धशब्दे बकारस्य मकारो भवति । कबंघो ।

टो डः ॥ २० ॥

टस्थानादिवर्त्तिनो डकारो भवति । णडो । बिडबो ।

* प्राय इति ।—“कगचज—” इति वर्त्तमानपरिच्छेदस्य द्वितीयसंख्यक-
सूत्रेण पस्य लोपविधानमुक्तम् , तत्र बाहुल्यनिर्देशात् सर्वत्र लोपकार्यं न स्यात् । यत्र
तु लोपाभावस्तत्रैव पस्थाने बकार इति तात्पर्यम् , अन्यथा पकारस्याभावात् सूचक-
वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः ।

† “एन्रीडापीड—” इति प्रथमपरिच्छेदस्य एकोनविंशसंख्यकसूत्रेण ईस्थाने
एकारः, ततोऽनेन च सूत्रेण पस्थाने मकार इति भावः ।

‡ “रमणीञ्जी कखु काली” इत्यत्र “रमणीय खलु काल ” इत्यनुवादः । पत्ते
“रमणिज्जी कखु काली” इत्यपि स्यात् ।

सटाशकटकैटमेषु ढः ॥ २१ ॥

एतेषु टकारस्य ढकारो भवति । सटा । सअढो । कैढवो ।

स्फटिके लः ॥ २२ ॥

स्फटिकशब्दे टकारस्य लकारो भवति । फलिहो । *

डस्य च ॥ २३ ॥

डकारस्यायुक्तस्यानादिभूतस्य लकारो भवति । दालिमं । तलाअं । बनही । प्राय इत्येव ।—दाडिमं । बडिसं । गिबिडो । †

ठो ढः ॥ २४ ॥

ठकारस्यायुक्तस्यानादिभूतस्य ढकारो भवति । मढ । जढर । कढोरं । (मठम् । जठरम् । कठोरम् ।)

अङ्गोठे ल्लः ॥ २५ ॥ ‡

अङ्गोठशब्दे ठकारस्य ल्लकारो भवति । अंकोल्लो ।

फो भः ॥ २६ ॥

फकारस्यायुक्तस्यानादिभूतस्य भकारो भवति । मिभा । सेभालिआ । सभरी । सभलं ।

(शिफा । शेफालिका । शफरो । शफरम् ।)

* फलिहो इति ।—“स्फटिकनिकष—” इति द्वितीयपरिच्छेदस्य चतुर्थसंख्यक-
मूत्रेण ककारस्य हकार, तत अनेन सूत्रेण टस्याने लकार इति ज्ञेयम् ।

† प्राय इति ।—“कगचज—” (२।१) इत्यादिकात् सूत्रात् प्राय इत्येवमनुवर्तत
इति शेषः । तस्माद् बाहुल्येन हकारविधानकार्यं न स्यात्, प्रायिकत्वाद् दाडिम-
मित्यादिषु लकारस्याप्रसक्तिरिति भावः ।

‡ “अङ्गोठे ल्ल” इत्यत्र “अङ्गोले ल्ल” इति कचित् पाठः ।

खघयधभां हः ॥ २७ ॥

खादोनां पञ्चानामयुक्तानामनादिवर्तिनां हकारो भवति ।
खस्य तावत् ।—मुह । मेहला । घस्य ।—मेहो । जहणो ।
यस्य ।—गाहा । सबहो । धस्य ।—राहा । बहिरो । भस्य ।—
सहा । रासहो । प्राय इत्येव ।—पखलो । पलंगणो । अधीरो ।
अधणो । उबलङ्गभावो ।

(मुखम् । मेखला । मेघः । जघनः । गाथा । शपथः ।
राधा । बधिरः । सभा । रासभः । प्रखलः । प्रलङ्घनः । अधोरः ।
अघनः । उपलब्धभावः ।) *

प्रथमशिथिलनिषधेषु ठः ॥ २८ ॥

एतेषु थधयोर्ढकारो भवति । पढमो । सिढिलो । णिसढो ।

कैटभे वः ॥ २९ ॥

कैटभशब्दे भकारस्य वकारो भवति । कैटभो । †

हरिट्रादीनां रो लः ॥ ३० ॥

हरिट्रा इत्येवमादीनां रेफस्य लकारो भवति । हलद्वा ।

* अत्रापि सूत्रे प्रायोगहणस्यानुवर्तनम् , तस्मात् “पखलो” इत्यादीनां हकारा-
देशस्याभाव इति तात्पर्यम् । सबहो इति ।—“शषोः सः” (२।४३) इति सूत्रेण
आदौ शपथशब्दस्य शस्थाने स , ततः “पो व” (२।१५) इत्यनेन पस्थाने
वकारः, पश्चादनेन सूत्रेण यस्थाने ह । एवमन्येषामप्युदाहृतानां शब्दानां सूत्रविशेषै
काव्यविशेषा उन्नेया ।

† कैटभो इति ।—आदौ “एत एत” (१।३५) इत्यनेन आदिस्थितस्य
ऐकारस्य एकारो भवति, ततः “सटाशकटकैटभेषु ठः” (२।२१) इत्यनेन ठस्थाने
ढकारः, पश्चादनेन सूत्रेण भस्थाने व इति बोध्यम् ।

चलणो । मुहलो । जह्निट्टलो । सोमालो । कलुणं । अंगुली ।
इगालो । चिलादो । फलिहा । फलिहो ।

(हरिद्रा । चरणः । मुखरः । युधिष्ठिरः । सुकुमारः ।
करुणम् । अङ्गरो । अङ्गारः । किरातः । परिखा । परिघः ।)
इत्येवमादयः । *

आदेर्यो जः ॥ ३१ ॥

अनाटेरिति निवृत्तम् । आदिभूतस्य यकारस्य जकारो
भवति । जट्टो । जसो । जक्खो । (यष्टिः । यशः । यक्षः ।) †

यष्ट्यां लः ॥ ३२ ॥

यष्टिशब्दे यकारस्य लकारो भवति । लट्टो ।

किराते चः ॥ ३३ ॥

किरातशब्दे आदेर्वर्णस्य चकारो भवति । चिलादो । ‡

कुञ्जे खः ॥ ३४ ॥

कुञ्जशब्दे आदेर्वर्णस्य खकारो भवति । खुज्जो । §

इत्येवमादय इत्यभिधानात् अनुक्तानामपि शब्दानां रकारस्य लत्वोदाहरणानि
यथायथ नाटकादिषु द्रष्टव्यानीति तात्पर्यम् ।

† जक्खो इति ।—आदौ अनेन सूत्रेण यकारस्य जकारः, पश्चात् “कस्का
ख” (३।२८) इत्यनेन चस्य खकारः, तेन जक्खो इति पदं सिद्धमिति ज्ञेयम् ।

‡ चिलादो इति ।—आदौ अनेन सूत्रेण आदेर्वर्णस्य ककारस्य चकारः, ततः
“हरिद्रादीनां लः” (२।३०) इत्यनेन रस्य लत्वः, पश्चात् “कृत्वादिषु लो द”
(३।७) इत्यनेन सूत्रेण तकारस्य दकारः ।

§ खुज्जो इति ।—आदौ अनेन सूत्रेण आदिस्थितस्य वर्णस्य ककारस्य
खकारः, पश्चात् “वर्गेषु युज पूर्वः” (३।५१) इत्यनेन अयुग्मस्य तृतीयवर्णस्य
(प्रकृतत्वाच्च जकारस्यैव) द्वित्वमिति ।

दोलादण्डदशनेषु डः ॥ ३५ ॥

एषु आदेर्वर्णस्य डकारो भवति । डोला । डण्डो । डसणो ।*

परुषपरिघपरिखासु फः ॥ ३६ ॥

एतेषु आदेर्वर्णस्य फकारो भवति । फरुसो । फलिहो ।
फलिहा । †

पनसेऽपि ॥ ३७ ॥

पनसशब्देऽपि पकारस्य फकारो भवति । फणसो ।

विसिन्यां भः ॥ ३८ ॥

विसिनीशब्दे आदेर्वर्णस्य भकारो भवति । भिसिणी ।
स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिह न भवति,—बिसं । ‡

मन्मथे बः ॥ ३९ ॥

मन्मथशब्दे आदेर्वर्णस्य बकारो भवति । बन्महो । §

* डसणो इति ।—आदौ] अनेन सूत्रेण दस्य डत्वं, तत “शषो स”
(२।४३) इत्यनेन शस्य सवः, पश्चात् “नी ण सर्वव” (२।४२) इत्यनेन नकारस्य
णत्वमिति बोध्यम् ।

† आदर्शपुस्तकानाम् अन्यतमे पुस्तके “परुषपरिघ—” इत्यत्र “परुषपलित—”
इति पाठान्तरं दृश्यते । फलिहो इति ।—आदावनेन सूत्रेण फकारः, तत हरिद्रा-
दीना रो ल (२।३०) इत्यनेन रस्य जत्वः, पश्चात् “खघथधभा हः” (२।२७)
इत्यनेन खय हकारः । एव फलिहापि ।

‡ स्त्रीलिङ्गेत्यादि ।—एच्चे विसिनौति स्त्रीलिङ्गग्रहणात् विसमित्यस्य स्त्रीव-
लिङ्गस्य बस्य भत्वाभाव इति ।

§ बन्महो इति ।—प्रागनेन सूत्रेण आदिस्थितस्य मकारस्य बकारः, तत
“न्मो स” (२।४३) इत्यनेन “न्म” इत्यस्य “म” इत्यथमादेशः, ततो मस्य द्वित्वः,
पश्चात् “खघथ—” (२।२७) इत्यादिना थकारस्य हकारादेश इति सर्वं सुस्थम् ।

लाहले णः ॥ ४० ॥ *

लाहलशब्दे आदेर्वर्णस्य णकारो भवति । लाहलो ।

षट्शावकसप्तपर्णानां छः ॥ ४१ ॥

एतेषामादेर्वर्णस्य छकारो भवति । छट्टी । छम्भुही ।
छाबओ । छत्तबसो । † (षष्ठो । षण्मुखः । शावकः । सप्तपर्णः ।)

नो णः सर्वत्र ॥ ४२ ॥

आदेरिति निवृत्तम् । सर्वत्र नकारस्य णकारो भवति ।
णई । कणअं । बअणं । माणुसो । ‡

(नदी । कनकम् । वचनम् । मानुषः ।)

शषोः सः ॥ ४३ ॥

सर्वत्र शकार-षकारयोः सकारो भवति । शस्य ।—सहो ।
णिसा । अंकुसो । षस्य ।—सढो । बसहो । कसाअं । §

(शब्दः । निशा । अङ्कुशः । षण्डः । वृषभः । कषायम् ।)

“लाहले ण ” इत्यत्र “लाहल ण ” इति क्वचित् पाठः ।

छत्तबसो इति ।—सप्तपर्णशब्दस्य पूर्वमनेन सूत्रेण आदिवर्णस्य सकारस्य
छकारः, ततः “उपरिलोपः कण्डतदपषसाम्” (३।१) इत्यनेन उपरिवर्त्तिनी
युक्तवर्णस्य पकारस्य लोपः, ततो हित्वा, ततः “पो व ” (२।१५) इत्यनेन अनादि-
स्थितस्य पस्य वकारः, पश्चात् “सर्वत्र लवराम्” (३।३) इत्यनेन ऊर्ध्वस्थितस्य
रफस्य लोपो हित्वेति बहुसुवसमावेशोऽत्र सन्धेय इति ।

‡ “माणुसो” इत्यत्र “माणसिणी” इति क्वचित् पाठः, तत्र “मन्त्रिणी”
इति संस्कृतम् ।

§ “अंकुसो” इत्यत्र “अशो” इति पाठः—“अश” इति संस्कृतम् । पुनः
“सढो” इत्यत्र “सठो” इति पाठः,—“षण्ड” इति संस्कृतम् । बसहो इति ।—
प्राक् “ऋतोऽत्” (१।२७) इत्यनेनादिस्थितस्य ऋकारस्य अकारः, ततः षस्य सत्त्वं,
पश्चाद् भस्य ङकार इति विवेकः ।

दशादिषु हः ॥ ४४ ॥

दश इत्येवमादिषु शकारस्य हकारो भवति । दह ।
एश्वरह । बारह । तेरह । (दश । एकादश । द्वादश ।
त्रयोदश ।)

संज्ञायां वा ॥ ४५ ॥

संज्ञायां गम्यमानायां दशशब्दे शस्य हत्वं वा भवति ।
दहमुहो—दसमुहो । दहबलो—दसबलो । दहरहो—दस-
रहो ।

(दशमुखः । दशबलः । दशरथः ।) *

दिवसे सस्य ॥ ४६ ॥

दिवसशब्दे सकारस्य हकारो भवति । दिश्रहो ।

स्रुषायां ण्हः ॥ ४७ ॥

स्रुषाशब्दे षकारस्य ण्हकारो भवति । सोण्ह । †

इति वररुचिहृतप्राकृतप्रकाशस्य भामहविरचिताया वृत्तौ अयुक्तवर्णविधिर्नाम
द्वितीयः परिच्छेदः ।

दशमुख इत्यादि ।—दशमुखी रावण, दशबलो बुद्धविशेष, “षडभिज्ञो
दशबल” इत्यमर । दशरथो रामचन्द्रपिता । एतेषा संज्ञात्वात् शकारस्य हकारत्वं
वैभाषिकमिति ।

† सीण्हिति ।—आदौ सयुक्तवर्णस्य लोपः, ततः “उत्त ओत्तुण्डरूपेषु” (१।२०)
इत्यनेन रूपग्रहणसामर्थ्यात् उकारस्य ओकारः, पश्चादनेन सूत्रेण “ण्ह” इत्ययमादेशो
जात इति विवेक्तव्यम् ।

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

उपरिलोपः कगडतदपषसाम् ॥ १ ॥

कादीनामष्टानां युक्तस्योपरिष्ठितानां लोपो भवति । कस्य तावत् ।—भक्त । सिक्थग्रो । गस्य ।—मुद्धो । सिणिद्धो । डस्य ।—खगो । मज्जो । तस्य ।—उत्पलं । उत्पाग्रो । दस्य ।—मुगो । मुगरो । पस्य ।—सुत्तो । पज्जत्तो । षस्य ।—गोद्धो । णिद्धरो । मस्य ।—खलिअ । णेहो । *

(भक्तम् । सिक्थकः । मुग्धः । स्निग्धः । खड्गः । षड्जः । उत्पलम् । उत्पातः । मुद्गः । मुद्गरः । सुप्तः । पर्याप्तः । गोष्ठो । निष्ठुरः । खलितम् । स्नेहः ।)

अधो मनयाम् ॥ २ ॥

मकार नकार-यकाराणां युक्तस्याधोस्थितानां लोपो भवति । मस्य ।—सोस्मं । रस्सी । जुगं । बागी । नस्य ।—णग्गो । यस्य ।—सोम्मो । जोगो । †

* कादीनामिति ।—युक्तस्य संयुक्तवर्णस्य, उपरिष्ठितानाम् उपरिवर्तिना, कादीनां कगेल्यारभ्य सकारान्तानाम्, अष्टानाम् अष्टसंख्यकानां वर्णानां, लोपो भवति । यदा ककार-गकारादयश्च अन्यैर्व्यञ्जनवर्णैः संयुक्ता भवन्ति, तदा ककारादीनामर्धस्थितत्वात् तेषामेव लोप इति तान्पर्यम् । भक्तमित्येव ककार-तकारयोः भयोगात् ककारस्य तकारोपरि विद्यमानतया ऊर्ध्वस्थितस्य ककारस्यैव लोप इति, एवमन्येष्वपि उदाहरणेषु ।

† मकारित्यादि ।—यदा मकार नकार-यकारा अपरवर्णैः संयुज्यन्ते, तदा म-न-य-संयुक्तानां वर्णानां मध्ये मकारादीनामधोस्थितत्वात् तेषामेव लोपः । पूर्वसूत्रे कादीनामुपरिवर्तिनाम्, अथ तु सूत्रे मकारादीनामधोवर्तिनां वर्णानामेव लोप इति

(सोष्मम् । रश्मिः । युग्मम् । वाग्मो । नग्नः । सौम्यः । योग्यः ।)

सर्वत्र लवराम् ॥ ३ ॥

लकार-वकार-रेफाणां युक्तस्य उपर्यधःस्थितानां लोपो भवति । लस्य ।—उक्ता । बक्कलं । बिक्रबो । वस्य ।—लोड्भ्रो । पिक्र । रस्य ।—अक्रो । सक्रो । *

(उक्ता । वक्कलम् । विल्लवः । लुब्धकः । पक्वम् । अर्कः । शक्रः ।)

द्रे रो वा ॥ ४ ॥

द्रशब्दे रेफस्य वा लोपो भवति । दोहो,—द्रोहो । चदो,—चन्द्रो । रुहो,—रुद्रो ।

सर्वज्ञतुल्येषु जः ॥ ५ ॥

सर्वज्ञतुल्येषु अकारस्य लोपो भवति । सम्बज्जो । इंगि-अज्जो । जानातेर्यान्धैवरूपाणि तत्र जलोपः । †

परस्पर भेद इत्यवगन्तव्यम् । सोष्ममित्यादौ च स्थले मकारस्य अध स्थितत्वादादौ तस्य लोपः, पश्चात् सकारस्य द्विरुक्तिः । एवमन्येषामपि उदाहरणानि यथायथ ज्ञेयानीति । सूत्रेऽस्मिन् पूर्वसूत्रोऽस्मिन् लिखित लोप इत्यनुवर्तत इति समाधेयम् ।

* लकारित्यादि ।—सूत्रेऽस्मिन् सर्व्वेति निर्देशात् लकार-वकार-रकारसंयुक्तानां व्यञ्जनवर्णानां मध्ये क्वचिदुपरिवर्तिनं क्वचिदधोवर्तिनं च वर्णस्य लोपो भवतीति तात्पर्य्यम् । उक्तावक्कलयोरुच्चस्थितस्य, विल्लवशब्दे अध स्थितस्य, लुब्धके ऊर्ध्वस्थस्य, पक्वे अधस्थस्य, अर्के ऊर्ध्वस्थितस्य, शक्रे च अधस्थस्य वर्णस्य लोप इति द्रष्टव्यम् ।

† सूत्रमध्ये तुल्येति निर्देशात् तदर्थं वृत्तिकार स्वयमेव विवक्ष्येति, जानाते-रित्यादि ।—जानातेर्ज्ञाधातोर्गोनि एवरूपाणि सर्वज्ञतुल्यानि पदानीति यावत् । तत्र तेषु, अकारस्य लोपो भवतीति तात्पर्य्यम् ।

श्मश्रु-श्मशानयोरादेः ॥ ६ ॥

श्मश्रु-श्मशानयोरादेर्वर्णस्य लोपो भवति । मस्स । मसाण ।

मध्याङ्गे हस्य ॥ ७ ॥

मध्याङ्गशब्दे हकारस्य लोपो भवति । मज्झसो ।

ल्ल-ल्ल-ल्लेषु ण-ल मां स्थितिरुद्धम् ॥ ८ ॥

ल्ल-ल्ल-ल्ल इत्येतेषु अधःस्थितानां णकार-लकार-मकाराणां स्थितिरुद्धमुपरिष्ठाद् भवति । ल्लस्य ।—पुव्वण्हो । अवरण्हो । ल्लस्य ।—कलहार । अलहादो । ल्लस्य ।—बम्हणो । *

(पूर्वाल्लः । अपराल्लः । कल्लारम् । आल्लादः । बाल्लणः ।)

युक्तस्य ॥ ९ ॥

अधिकारोऽयम् । आ परिच्छेदसमाप्तेर्यदित ऊर्द्धमतु-
क्रमिष्यामो युक्तस्येत्येवं वेदितव्यम् । वक्ष्यति,—“अस्थिनि”
अद्वौ । युक्तग्रहणं हलोऽन्त्यस्य माभूत् । †

* ल्लेयादि ।—अधोवर्तिना नकारादीनां तथाणा वर्णानामूर्ध्वावस्थान स्यादिति । तेन ‘ल्ल’ इत्यत्र ‘ण्ह,’ ‘ल्ल’ इत्यत्र ‘ल्ह,’ ‘ल्ल’ इत्यत्र च ‘म्ह’ इत्येव वर्णत्रयस्य ऊर्द्धगतिर्द्रष्टव्या ।

† अधिकारोऽयमिति ।—परिच्छेदसमाप्तिपर्यन्तम् इतः,—अद्यात् सूत्रात्, ऊर्द्धं पर, यत् यादृशं कार्यम्, अनुक्रमिष्याम यथाक्रमं कथयिष्याम, (तदित्यध्याहार्यमेव) तत् कार्यं, युक्तस्य सयुक्तवर्णस्यैव भविष्यति, इत्येवम् इदृशं, वेदितव्यं ज्ञातव्यम् । अयमेवाधिकारः, युक्तवर्णस्यैवाधिकार इति भावः । तमेवार्थं स्फुटीकरोति वक्ष्यतीति ।—“अस्थिनि” (३।११) इत्यत्र सूत्रे अद्वौति स्यादिति स्वयमेव सूचकारो वक्ष्यतीति तात्पर्यम् । युक्तेति ।—युक्तेति निर्देशान् अन्त्यस्य अन्तस्थितस्य, इत्थी व्यञ्जनवर्णस्य स्थाने, न भवत्विति ज्ञेयम्, अन्तस्थितस्य व्यञ्जनवर्णस्य लोप इति स्वयमेव वक्ष्यतीति भावः ।

ष्टस्य ठः ॥ १० ॥

“ष्ट” इत्येतस्य युक्तस्य ठकारो भवति । लट्ठी । दिट्ठी ।

अस्थिनि ॥ ११ ॥

अस्थिशब्दे युक्तस्य ठकारो भवति । अट्ठी ।

स्तस्य थः ॥ १२ ॥

स्तशब्दस्य थकारो भवति । उपरि लोपापवादः । हत्थो ।
समत्थो । थुई । थबन्धो । कोत्थुहो । †

(हस्तः । समस्तः । स्तुतिः । स्तवकः । कौस्तुभः ।)

न स्तम्बे ॥ १३ ॥

स्तम्बशब्दे स्तकारस्य थकारो न भवति । तंबो ।

स्तम्भे खः ॥ १४ ॥

स्तम्भशब्दे स्तकारस्य खकारो भवति । खंभो । ‡

लट्ठीति ।—“यद्या ल” (२।३२) इत्यनेन यष्टिशब्दस्य यस्थाने ल, ततः
ष्टस्थाने ठ, पश्चात् टवर्गस्य प्रथमवर्णस्य द्वित्वमिति बोध्यम् । दिट्ठीत्यत्र “इड्यादिषु”
(१।२८) इत्यनेनादिस्थितस्य ऋकारस्य इकार, ततः ष्टस्थाने ठ, पश्चात् टवर्गीय-
प्रथमवर्णस्य द्वित्वम् ।

† उपरीति ।—“उपरिलोपः कण्डतदपषसाम्” (३।१) इत्यनेन सूत्रेण “स्त”
इत्यस्य उपरिवर्त्तिनः सकारस्य लोपप्रसक्तिरासीत्, तत्कार्यं वाधित्वा अनेन सूत्रेण
स्तस्थाने थकार, पश्चात् तवर्गीयप्रथमवर्णस्य द्वित्वमिति । कोत्थुहो इति ।—प्राक्
“ओत ओत्” (१।४१) इत्यनेन ओकारस्य ओकार, ततः अनेन सूत्रेण स्तस्य थ,
तवर्गीयप्रथमवर्णस्य द्वित्वमिति, पश्चात् “खघथघभा ह” (२।२७) इत्यनेन भस्थाने
हकार इति बोध्यम् ।

‡ खंभो इति ।—अत्र सयुक्तवर्णत्वात् “खघथ—” (२।२७) इति सूत्रस्य
नावसर इति तात्पर्यम् ।

स्थानावहरे ॥ १५ ॥

स्थानुशब्दे युक्तस्य खकारो भवति । अहरे ।—हराभिधये
न भवति । खाणू । अहर इति किम् ?—थाणू हरो ।*

स्फोटके ॥ १६ ॥ खट

स्फोटकशब्दे युक्तस्य खकारो भवति । खोडओ । †

यशय्याभिमन्युषु जः ॥ १७ ॥

“यं” इत्यस्य शय्याभिमन्युशब्दयोश्च युक्तस्य जकारो
भवति । कज्ज । सेज्जा । अहिमज्जू । ‡

(कार्यम् । शय्या । अभिमन्युः ।)

तूर्यधैर्यसौन्दर्याऽऽश्चर्यपर्यन्तेषु रः ॥ १८ ॥

एतेषु शब्देषु र्यस्य रेफो भवति । तूरं । धीरं । सुंदेरं ।
अच्छेरं । पेरतं । §

* अहर इति ।—हराभिधये हर शिव अभिधयो यस्य स तथोक्त, तादृशे
अर्थे गम्यमाने स्थस्य न खकार । हरपक्षे “उपरिलोप” (३।१) इत्यनेन सकारस्य
लोप इति ।

† खोडओ इति ।—आदावनेन सयुक्तवर्णस्य स्फकारस्य खकार, तत “उपरि-
लोप” (३।१) इत्यादिना उपरिवर्तिन सकारस्य लोप, पश्चात् “टी ड”
(२।२०) इत्यनेन टस्य डत्वमिति ।

‡ कज्जमिति ।—आदौ “अदातः” (१।१०) इति सूत्रेण आकारस्थाने अकारः,
तत अनेन सूत्रेण र्यस्य जत्व, पश्चाज्जकारस्य डत्वमिति वीज्यम् । सेज्जिति ।—आदौ
“ए शय्यादिषु” (१।५) इत्यनेन आदिस्थितस्य अकारस्य एकार, ततः युक्तस्य
यकारस्य जकार, तस्य च डत्वमिति । अहिमज्जू इति ।—आदौ “खवथधभा ह”
(२।२७) इत्यनेन भस्य हकार, तत अनेन युक्तस्य न्यकारस्य जकार, पश्चाद्
डत्वमिति ।

§ धीरमिति ।—प्राक् “ईद्वैर्ये” (१।३८) इत्यनेन ऐकारस्य ईकार, पश्चादनेन

सूर्ये वा ॥ १९ ॥

सूर्यशब्दे र्यंकारस्य रेफादेशो भवति वा । सूरौ—सूज्जो ।

चौर्यसमेषु रिञ्चं ॥ २० ॥

चौर्यसमेषु शब्देषु र्यस्य “रिञ्चं”—इत्यादेशो भवति ।
चोरिञ्चं । सोरिञ्चं । बोरिञ्चं ।

(चौर्यम् । शौर्यम् । वौर्यम् ।) समग्रहणादाकृतिगणो-
ऽयम् । ५०

पठ्यस्त-पठ्याण-सौकुमार्येषु लः ॥ २१ ॥

एषु शब्देषु र्यस्य लकारो भवति । पल्लत्यं । पल्लाण ।
सोममल्ल । १

सूत्रेण र्यंकारस्य रेफत्वमिति । सुदेरमिति ।—पूर्वं “उत सौन्दर्यादिषु” (१।४४) इति सूत्रेण औंकारस्य उकार, तत “ए शय्यादिषु” (१।५) इत्यनेन आदेरकारस्य एकार, पश्चादनेन सूत्रेण र्यस्य रेफादेश इति । अच्चेरमिति ।—पूर्वं “अदात” (१।१०) इत्यनेन आकारस्य अकार तत “अ-स-सा क्” (३।४०) इत्यादिना अस्थानि ऋकार, द्वित्वञ्च, पुन. “ए शय्यादिषु” (१।५) इत्यनेन अकारस्थाने एकार, पश्चादनेन र्यस्य रकार इति । पेरतमिति ।—प्राक् “ए शय्यादिषु” (१।५) इत्यनेन आदिस्थितस्य अकारस्य एत्व, पश्चात् र्यस्थाने रकार इति ।

चौर्यसमेष्टिति ।—चौर्यसमेषु चौर्यतुल्येषु शब्देष्वित्यर्थः । समग्रहणा-
दिति ।—सूत्रे समशब्दस्य निर्देशादयमाकृतिगण, एतदाकारा शब्दा गृह्येरन्नित्यर्थः ।
चोरिञ्चमित्यत्र ‘औत औत्’ (१।४१) इत्यनेन औंकारस्य औकार । सोरिञ्च-
मित्यत्रापि स एव नियमः ।

† पल्लत्यमिति ।—अत्र प्राक् र्यस्य लकारः, तस्य द्वित्वं, पश्चात् ‘लस्य थ’
(३।१२) इत्यनेन लस्य थकारः, तवर्गीयप्रथमवर्णस्य द्विरुक्तिश्चेति ।

तस्य टः ॥ २२ ॥

ते इत्येतस्य टकारो भवति । केवट्टश्चो । णट्टश्चो । णट्टई । *
(कैवर्त्तः । नर्त्तकः । नर्त्तको ।)

पत्तने ॥ २३ ॥

पत्तनशब्द युक्तस्य टकारो भवति । पट्टण ।

न धूर्त्तादिषु ॥ २४ ॥

धूर्त्त इत्येवमादिषु ते इत्येतस्य टकारो न भवति । धुत्तो ।
कित्तो । वत्तमाणं । वत्ता । आवत्तो । संवत्तश्चो । णिवत्तश्चो ।
वर्त्तश्चा । अत्तो । कत्तरो । मुत्तो । †

(धूर्त्तः । कौर्त्तिः । वर्त्तमानम् । वार्त्ता । आवर्त्तः । सवर्त्तकः ।
निवर्त्तकः । वर्त्तिका । अर्त्तः । कर्त्तरो । मूर्त्तिः ।)

गर्ते डः ॥ २५ ॥

गर्तशब्दे तस्य डकारो भवति । गड्डो ।

गर्दभ-संमर्द-वितर्दि-विच्छर्दिषु र्दस्य ॥ २६ ॥

एतेषु र्दस्य डो भवति । गड्डहो । समड्डो । बिअड्डो ।
बिक्कड्डो । ‡

त्य-थ्य-द्यां च-छ-जाः ॥ २७ ॥

‘त्य’-‘थ्य’-‘द्य’ इत्येतेषां ‘च’-‘छ’-‘ज’ इत्येते यथामंथ्य

* केवट्टश्चो इति ।—‘एत एत्’ (१।३५) इत्यनेन ऐकारस्य एकारः, तत
अनेन तस्य टकारः, हिलच्च ।

† धुत्तो कित्तो-वत्ता-मुत्तो इत्यत्र सर्वत्र दीर्घस्वरस्य ऋस्वल् यथायथमुन्नेयम् ।

‡ गड्डहो इति ।—अवादो र्दस्य डकारः, हिलच्च, पश्चाद् भकारस्य हकारः इति ।

भवन्ति । त्यस्य ।—णिच् । पञ्चच्छं । थस्य ।—रच्छा । मिच्छा ।
पच्छ । दस्य ।—बिज्जा । वेज्जं । *

(नित्यम् । प्रत्यक्षम् । रथ्या । मिथ्या । पथ्यम् । विद्या ।
वैद्यम् ।)

ध्यह्यो भः ॥ २८ ॥

‘ध्य’-‘ह्य’ इत्येतयो भकारो भवति । ध्यस्य ।—मज्झ ।
अज्झाओ । ह्यस्य ।—वज्झओ । गुज्झओ । †

(मध्यम् । अध्यायः । वाह्यकः । गुह्यकः ।)

ष्क-स्क-क्षां खः ॥ २९ ॥

‘ष्क’-‘स्क’-क्षां खकारो भवति । ष्कस्य ।—मुखं ।
पोक्खरो । स्कस्य ।—खदो । खंधो । क्षस्य ।—खदो । जक्खो ।

(मुष्कम् । पुष्करः । स्कन्दः । स्कन्धः । क्षुद्रः । यक्षः ।)

अच्यादिषु कः ॥ ३० ॥

अक्षि इत्येवमादिषु क्षकारस्य ककारो भवति । अक्खी ।

पञ्चच्छमिति ।—इहाप्यादौ “सर्वत्र—” (३।३) इति सूत्रेण अधीवर्णस्य
रकारस्य लोपः, ततोऽनेन सूत्रेण त्यस्य चकार, तस्य द्वित्वञ्च, पश्चात् “अच्यादिषु”
(३।३०) इत्यनेन क्षस्थाने ककारः, ततश्च वर्गीयप्रथमवर्णस्य चकारस्य द्वित्वञ्चेति
भावः । वेज्जमित्यत्र आदौ “ऐत एत” (१।३५) इत्यनेन ऐकारस्थाने एकारः, ततः
द्यस्थाने जस्य द्वित्वञ्च ।

† वज्झओ इति ।—अत्र प्राक् “अदातो यथादिषु वा” (१।१०) इत्यनेन सूत्रेण
अकारस्थाने अकारः, ततोऽनेन ह्यकारस्य भकारः, चवर्गीयतृतीयवर्णस्य द्वित्वः,
पश्चात् “कगचज—” (२।२) इत्यादिना सूत्रेण ककारस्य लोपः, ततः “अत
ओत सी” (५।१) इत्यादिना सूत्रेण सुस्थाने ओकार इत्येव सिद्धमिति द्रष्टव्यम् ।

‡ अक्खीत्यादि ।—अस्मिन् सूत्रे उदाहृता शब्दा यैर्ध्वं सूत्रैः सिद्धा तानि

लच्छो । कुक्षो । क्षोरं । कृद्धो । उच्छित्तो । सरिच्छ । उच्छू ।
उच्छा । क्षार । रिच्छो । मच्छिन्ना । कुम्भं । कुरं । केतं ।
बच्छो । दच्छो । कुच्छी ।

(अक्षि । लक्ष्मी । लुम्ब । क्षोरम् । लुब्धः । उत्क्षिप्तः ।
सदृक्षम् । इक्षुः । उक्षन् । क्षारम् । ऋक्षः । मक्षिका ।
क्षुतम् । क्षुरम् । क्षेवम् । वक्षस् । दक्षः । कुक्षिः ।) इत्येव-
मादयः । †

क्षमा-वृक्ष-क्षणेष्वा ॥ ३१ ॥

एतेषु क्षकारस्य ककारो भवति वा । क्षमा—खमा
बच्छो—रुक्खो । कृण—खणं । वृक्षशब्दे ऋकारस्याकारे
कृते, क्षणशब्दे चोत्सवाभिधायिनि कृत्वमिष्यते । *

ष-पक्ष-विस्मयेषु ऋः ॥ ३२ ॥

‘अ’ इत्येतस्य पक्ष-विस्मयशब्दयोश्च युक्तस्य ऋकारो
भवति । अस्य ।—गिम्हो । उम्हा । पम्हो । बिम्हो । †

(योषः । ऊषन् । पक्षन् । विस्मयः ।)

तु यथायथ द्रष्टव्यानि । उच्छू इति ।—“उदिक्षु वृक्षिकथी” (१।१५) इत्यनेन
इकारस्य उत्त्व, पश्चादनेन सूत्रेण कृत्वं, हित्त्व । इत्येवमादय इति ।—इत्येवम्
आदिर्येषां ते तथोक्ता अन्येऽपि शब्दा याच्ना इति भावः ।

* वृक्षशब्द इति ।—“वृक्षे वेन रुर्वी” (१।३२) इत्यनेन वृक्षशब्देन सह ऋकारस्य
वैकल्पिको रुकारः । “ऋतोऽत्” (१।२७) इत्यनेन सूत्रेण यदा ऋस्थाने अकारः,
तदैव कृत्वावसर इति । क्षणशब्दस्य कालवाचकत्वमुत्सवावाचकत्वञ्च दृश्यते, यदा त्वस्य
उत्सवार्थो भवति, तदैव क्षकारस्य कृकारः, कालपरत्वे तु “क्-स्का-च्चा ख”
(३।२८) इत्यनेन क्षकारस्य खकार इतीयास्तु विशेषो द्रष्टव्यः ।

† गिम्हो इति ।—‘इदोत् पानोयादिषु’ (१।१८) इत्यनेन आदिस्थितस्य
ईकारस्य इकार, ततः, “सर्वत्र लवराम्” (३।३) इत्यनेन अक्षस्थितस्य रकारस्य
लोप, पश्चादनेन सूत्रेण ऋकारादेश इति ।

ऋ-स्त्र-ष्ण-क्ष्ण आं ण्हः ॥ ३३ ॥

ऋादीनां ण्ह इत्ययमादेशो भवति । ऋस्य ।—वण्हो ।
जण्ह । स्त्रस्य ।—ण्हण । पण्हुट । णस्य ।—बिण्ह ।
कण्हो । क्ष्णस्य ।—सण्हं । तिण्हं । अस्य ।—पण्हो ।
सिण्हो । *

(वर्द्ध । जङ्ग । स्नानम् । प्रसूतम् । विष्णुः । कृष्ण ।
स्रक्ष्णम् । तीक्ष्णम् । प्रश्र । शिश्र ।)

चिक्ले न्धः ॥ ३४ ॥

चिक्लशब्दे युक्तस्य “न्ध” इत्ययमादेशो भवति । चिन्ध ।

षस्य फः ॥ ३५ ॥

“ष” इत्येतस्य “फ” इत्ययमादेशो भवति । पुप्फ । सप्फ ।
णिप्फाओ । (पुष्पम् । शष्पम् । निष्पापः ।) †

स्पस्य सर्वत्र स्थितस्य ॥ ३६ ॥

“स्प” इत्येतस्य सर्वत्र स्थितस्य “फ” इत्ययमादेशो भवति ।
फसो । फंदण । (स्पर्शः । स्पन्दनम् ।) ‡

* पण्हुटमिति ।—प्राक् “सर्वत्र लवराम्” (३।३) इत्यनेन रलोपः, तत
ण्हादेशः, पश्चात् “ऋत्वादिषु ती द” (३।७) इत्यनेन तस्य दत्वमिति । “पण्हो”
“सण्हं” इत्यत्र च उक्तसूत्रेण रलयोर्लोपः, ततो ण्हादेशः । तिण्हमित्यत्र ईकारस्य
इकारः, पश्चात् ण्हादेशः ।

† णिप्फाओ इति ।—आदौ “नो ण सर्वत्र” (३।४२) इत्यनेन नस्य णकारः,
तत प्फादेशः, पश्चात् अन्त्यस्य पस्य लोपः । निष्पाक इत्यस्यापि ईदृश रूपम् ।

‡ सर्वत्रेति ।—आदौ मय्ये अन्ते चेत्यर्थः, यत्र कचनस्थितस्यापि स्पस्य
फकारादेशो भवतीति भावः । “फसो” “फंदण” इत्यत्र प्राक् फादेशः, पश्चात्
“वक्रादिषु” (४।१५) इत्यनेन ( ) बिन्दुरागमः जातः, नस्य च णत्वमिति
विवेकः ।

सि च ॥ ३७ ॥

स्यस्य क्वचित् “सि” इत्ययमादेशो भवति । पाङ्सिद्धो । *
प्रतिसर्द्धिन् ।

वाष्पेऽश्रुणि हः ॥ ३८ ॥

वाष्पशब्दे “ष्प” इत्येतस्य हकारो भवति अश्रुणि वाचे ।
वाहो । अश्रुणि किम् ?—वप्फो । (वाष्पः=उष्मन् ।) †

कार्षापणे ॥ ३९ ॥

कार्षापणशब्दे युक्तस्य हकारो भवति । काहावणो । ‡

श्च-त्स-प्सां छः ॥ ४० ॥

एतेषां (युक्तस्य) छकारो भवति । श्वस्य ।—पच्छिमं ।
अच्छेर । त्सस्य ।—वच्छो । वच्छरो । प्सस्य ।—लिच्छा ।
जुगुच्छा ।

(पश्चिमम् । आश्चर्यम् । वत्सः । वत्सरः । लिप्सा । जुगुप्सा ।)

वृश्चिके ञ्छः ॥ ४१ ॥

वृश्चिकशब्दे श्चकारस्य “ञ्छ” इत्ययमादेशो भवति ।
बिञ्छुओ । §

स्यस्येति ।—क्वचिदिति निर्देशात् सर्ववेति तात्पर्यम् । प्राक् “आ समृद्ध्या-
दिषु” (१।२) इत्यनेन अकारस्य आकारः, ततः “सवव लवराम्” (३।३) इत्यनेन
रलोपः, ततस्तस्याने उकारः, ततः स्यस्थाने सि, ततो रलोपी द्वित्वञ्च, अन्यव्यञ्जनस्य
च लोप इति यथायथमुन्नेयम् ।

+ वापेति ।—नेत्रजलार्थे गम्यमाने षस्य हकारः । उष्मार्थे तु आकारस्य
अकारः, ‘षस्य फ’ (३।३५) इत्यनेन षस्थाने फ, तस्य द्वित्वञ्चेति तात्पर्यम् ।

‡ काहावणो इति ।—आदौ षस्थाने हकारः, ततः ‘पो ब’ (२।१५) इत्यनेन
पस्थाने वकारः, पश्चात् नस्य च शत्वमिति ।

§ बिञ्छुओ इति ।—आदौ ‘इदृष्यादिषु’ (१।२८) इत्यनेन आदिस्थितस्य

नोत्सुकोत्सवयोः ॥ ४२ ॥

“उत्सुक”-“उत्सव” इत्येतयोः “त्स” इत्येतस्य ककारो न भवति । “ञ-त्स-प्ता क्” इति प्राप्ते प्रतिषिध्यते । उत्सुओ । उत्सवो । *

न्मो मः ॥ ४३ ॥

“न्म” इत्येतस्य “म” इत्ययमादेशो भवति अधोलोपे प्राप्ते । जम्मो । बम्महो । (जन्म । मन्मथः ।) †

न्-ञ पञ्चाशत् पञ्चदशेषु णः ॥ ४४ ॥

“न्-ञ” इत्येतयोः पञ्चाशत् पञ्चदशशब्दयोश्च युक्तस्य णकारा भवति । न्नस्य ।—पञ्जुसो । ञ्स्य ।—जसो । दिस्साण । पस्सासा । पस्सरहो । ‡

(प्रद्यन्मः । यज्ञः । विज्ञानम् । पञ्चाशत् । पञ्चदश ।)

ककारस्य इकारः, ततः “उदिक्षु-वृश्चिकयो” (१।१५) इत्यनेन इस्थाने उत्वम्, अनेन च सूत्रेण सस्थाने क्कारः, पश्चात् ककारस्य लोप इति ।

उत्सुओ—उत्सवो इति ।—अत्र “ञ-त्स-प्ता क्” (३।४०) इत्यनेन ककारे प्राप्तेऽपि अनेन सूत्रेण ककारो निषिध्यते, तेन प्राप्तिसत्त्वे निषेधोऽयमिति तात्पर्यम्, अन्यथा “उत्सुओ” “उत्सवो” इत्येवमेवामविष्यदिति ।

† बम्महो इति ।—प्राक् “मन्मथे व.” (२।३६) इत्यनेन आदिस्थस्य मस्य वकारः, ततः अनेन सूत्रेण युक्तस्य “न्म” इत्यस्य “म्” इत्यादेशः, पश्चाच्च “खवयधभा हः” (२।२७) इत्यनेन यस्य हत्वमिति ज्ञेयम् ।

‡ पञ्जुसो इति ।—आदौ अघ.स्थस्य “प्र” इत्यस्य रकारस्य लोपः, ततः “त्य य्य-द्यां च-क्-जा.” (३।१७) इत्यनेन “द्य” इत्यस्य जकारो द्विलक्ष, पश्चात् “क्” इत्यस्य णकारो द्विरुक्तिश्चेति । पस्सरहो इति ।—प्राक् “ञ्” इत्यस्य णकारस्य द्विलक्ष, ततः “संख्यायाच्च” (२।१४) इत्यनेन दकारस्य रकारः, पश्चात् “दशादिषु ह” (२।४४) इत्यनेन शस्य हत्वमिति ज्ञेयम् ।

तालवृन्ते णटः ॥ ४५ ॥

तालवृन्ते युक्तस्य “णट” इत्ययमादेशो भवति । ताल-
वेण्टञ्च ।

भिन्दिपालि णडः ॥ ४६ ॥

भिन्दिपालशब्दे युक्तस्य “णड” इत्ययमादेशो भवति ।
भिण्डिवालो ।

विह्वले भ-हौ वा ॥ ४७ ॥

विह्वलशब्दे युक्तस्य भकार-हकारौ भवतो वा । वेव्भलो ।
विहलो ।

आत्मनि पः ॥ ४८ ॥

आत्मशब्दे युक्तस्य पकारो भवति । अप्पा । *

क्मस्य ॥ ४९ ॥

“क्म” इत्येतस्य पकारो भवति । रूप्यं । रूप्यिणो । †

(रुक्मम् । रुक्मिणो ।) योगविभागो नित्यार्थः ।

शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ ॥ ५० ॥

युक्तस्य यौ शेषादेशभूतौ तयोरनादौ वर्तमानयोर्द्वित्वं
भवति । शेषस्य तावत् ।—भुत्तं । मणो । आदेशस्य ।—लट्टी ।
दिट्टी । हट्टो । अनादाविति किम् ?—खलिञ्च । खंभो ।
थबञ्चो । ‡

अप्येति ।—“लज्जा गुरुर्द परवसी अप्पा” इति शकुन्तला ।

† रूप्यमिति ।—अकारान्त कौबलिङ्गो रुक्मशब्दोऽस्ति, तेन “क्म” इत्यस्य
पकारे, तस्य च द्वित्वे कृते रूप्यमिति सिद्धम् । रुक्मन् इत्येवमस्य नान्तत्वात्
अन्तस्य व्यञ्जनस्य लोपे कृते (४।६) रूप्यमिति सिद्धमिति ।

‡ युक्त्येति ।—युक्तस्य संयुक्तवर्णस्य, यौ शेषादेशौ शेषश्च आदेशश्च तौ, उक्ता -

(भुक्तम् । मार्गः । यष्टिः । दृष्टिः । हस्तः । खलितम् ।
स्तम्भः । स्तवकः ।)

वर्गेषु युजः पूर्वः ॥ ५१ ॥

युक्तस्य यौ शेषादेशावनादिभूतौ तयोर्द्वित्वेऽपि विहिते
अधजङ्घेन यो वर्गेषु वर्णौ द्वितीयश्चतुर्थो वा विहितस्तस्य पूर्वः
प्रथमस्तृतीयो वा भवति । वर्गेषु युग्मस्य द्वितीयस्य प्रथमः
चतुर्थस्य तृतीयो द्वित्वेन विधोयते । अयुग्मयोः प्रथमतृतीय-
पञ्चमरूपयोः शेषादेशयोस्तु तावेव भवतः ।

शेषस्य ।—बक्वाणं । अग्घो । सुच्छा । णिज्झरो । लुद्धो ।
णिब्भरो । आदेशस्य ।—दिद्धो । लद्धो । बच्छो । बिप्फरिसो ।
णित्यारो । जक्खो । लच्छो । अद्धो । पुप्फं । *

दन्त्यच्छेप इति तात्पर्यम् । किम्भूतौ तौ ? अनादौ वर्तमानौ मध्यस्थितौ अन्तस्थितौ
चेत्यर्थः । तादृशयोर्द्वित्वं स्यादिति । “भुक्त-मग्यो” इति पदद्वयं शेषोदाहरणस्वरूप-
मिति । अन्यो सूत्रं प्राक् नोद्विष्टमिति भावः । लङ्गीत्यादीनि च आदेशस्यो-
दाहरणानीति ज्ञेयानि । खलिअमित्यादीनां वयाणामादिस्थितसंयुक्तवर्णपरतया
लोपादनन्तरं न द्वित्वमिति विवेक्तव्यम् ।

युक्तस्य याविति ।—अनेन सूत्रेण तावद् द्वित्वस्य प्रणाली स्फुटीकरोतीति ।
सूत्रार्थमाह ।—अनादिभूतौ नादिस्थितौ यौ द्वौ संयुक्तवर्णस्य शेषादेशौ, तयोः शेषा-
देशयोर्द्वित्वे कृतेऽपि अधजङ्घेन अधक्रमेण ऊर्ध्वक्रमेण च ऊर्ध्वाधःस्थितिरौत्वेति
यावत् । वर्गेषु कादिमान्तेषु वर्णेषु मध्ये यो द्वितीयः खल्लथफरूपः, अथवा चतुर्थो
षभ्रदधभरूपो वर्णः कृतः, तस्य द्वितीयस्य पूर्वः आदिस्थितः वर्णः प्रथमः कचटतपरूपो
भवति, किंवा चतुर्थस्य तृतीयः गज्जद्वरूपो भवतीति तात्पर्यम् । वर्गेष्विति ।—
वर्गेषु मध्ये युग्मस्य संयुक्तवर्णस्य, यो द्वितीयवर्णस्तस्य प्रथमवर्णस्य द्विरुक्तिः, अथवा
चतुर्थे वर्णे सति तस्य तृतीयवर्णस्य द्विरुक्तिर्भवतीत्यर्थः । अयुग्मयोरिति ।—अयुग्मयो-
रसंयुक्तयोः प्रथमवर्ण-तृतीयवर्ण-पञ्चमवर्णस्वरूपयोः शेषादेशयोः पुनस्तावेव तादृश-
वेव, प्रथमः तृतीय-पञ्चमवर्णरूपावेव भवतः, द्वित्वेन विधीयते इति तात्पर्यं ज्ञेयम् ।

(व्याख्यानम् । अर्घः । मूर्च्छा । निर्झरः । लुब्धः । निर्भरः । दृष्टिः । यष्टिः । वक्षः । विस्पर्शः । निस्तारः । यक्षः । लक्ष्मीः । अस्थि । पुष्पम् ।)

नीडादिषु ॥ ५२ ॥

नीड इत्येवमादिषु अनादौ वर्त्तमानस्य च द्वित्वं भवति ।
शेड्ड । “एन्नीडापीड—” (१।१८) इत्यादिना एत्वम् । सौत्तं ।
पेम् । बाहित्तं । उज्जुओ । जस्सओ । जोब्बणं । *

(नीडम् । स्रोतस् । प्रेमन् । व्याहृतम् । ऋजुः । जनकः ।
यौवनम् ।)

आम्नतामयोर्वः ॥ ५३ ॥

“आम्न-ताम्न” इत्येतयोर्द्वित्वेन बकारो भवति । अंबं ।
तव । (आम्नम् । ताम्नम् ।) †

वक्षाणमिति ।—वक्षाणमित्यारभ्य णिव्भरो इत्यन्त यावत् एतेषां सयुक्तानां
स च न कृतम्, अतएव शेषत्वेनैतान्मुदाहृतानीति तात्पर्यम् । द्विद्वित्यारभ्य पुष्पमित्यन्त
यावदेषां सूत्रनिर्देशादेतानि आदिश्लेनोदाहृतानीति बोध्यमिति ।

* नीडेति ।—नीड इत्येवमादिषु इत्येवप्रकारेषु शब्देषु, अनादौ वर्त्तमानस्य
अनादिस्थितस्य असयुक्तस्य वर्णस्य डकारस्य द्वित्वम् । “एन्नीडापीड—” (१।१८)
इत्यादिना ईकारस्यैकार इति । सौत्तमिति ।—अस्य प्राक् अधोवर्त्तिनी रकारस्य लोपः,
ततः तस्य द्वित्वं, ततोऽन्तस्थितस्य व्यञ्जनस्य सकारस्य लोप इति बोध्यम् ।
पेम्मित्येवमपि रलोपः, सस्य द्वित्वम्, अन्तस्थितव्यञ्जनस्य च लोप इति । बाहित्त-
मिति ।—अत्र आदौ यलोपः, ततः “इष्ट्यादिषु” (१।१८) इत्यनेन आदिस्थस्य
ऋकारस्य इकारः, ततस्तकारस्य द्वित्वमिति । उज्जुओ इति ।—अत्र “उष्ट्यादिषु”
(१।१८) इत्यनेन ऋस्थाने उकारः, ततः असयुक्तस्य जकारस्य द्वित्वम् ।
जोब्बणमिति ।—प्राक् “ओत ओत्” (१।४१) इत्यनेन औस्थाने ओकारः, ततः
असयुक्तस्य बकारस्य द्वित्वं, ततो नस्थाने णकार इति । शेड्डादीनि सर्वाणि
असयुक्तवर्णानां द्वित्वसूचकान्मुदाहरणानीति तात्पर्यमुन्नेयमिति ।

† अवमिति ।—प्राक् “अदातो यथादिष वा” (१।१०) इत्यनेन आकारस्य

न र्होः ॥ ५४ ॥

रेफ-हकारयोर्द्वित्वं न भवति । धीरं । तूरं । जोहा ।
बाहो । (धैर्यम् । तूर्यम् । जिह्वा । वाष्पः ।) *

आडो ज्ञस्य ॥ ५५ ॥

आड उत्तरस्य “ज्ञ” इत्येतस्यादेशस्य द्वित्वं न भवति ।
आणा । आण्त्ती । (आजा । आज्ञप्तिः ।) आड इति किम् ?—
सखा । (सजा ।) †

न बिन्दुपरे ॥ ५६ ॥

अनुस्वारपरे द्वित्वं न भवति । संकंतो । संभा ।
(संक्रान्तः । सन्ध्या ।) ‡

समासे वा ॥ ५७ ॥

अकारः, ततो द्वित्वेन वकारः, पश्चात् “वक्रादिषु” (४।१५) इत्यनेन बिन्दुरागमः ।
एव तबनित्यवापीति ज्ञेयम् ।

धीरमिति ।—“ईर्द्वैर्ये” (१।३९) इत्यनेन प्राक् ऐकारस्य ईकारः, ततः
“तूर्यधैर्ये” (१।१८) इत्यादिना सूत्रेण र्यस्य रकारः, ततोऽनेन द्वित्वनिषेधः ।
जोहेति ।—आदौ अघ स्थितस्य वकारस्य लोपः, ततो द्वित्वनिषेधः । बाहो इति ।—
“वाष्पेऽशुषि ह—” (३।३८) इत्यनेन “घ” इत्यस्य हकारः, पश्चाद् द्वित्वनिषेधः
इति । उषार्थे तु वप्पो इत्यवगन्तव्यम् ।

† आणिति ।—आदौ “अ-ज्ञ—” (३।४४) इत्यादिना सूत्रेण “ज्ञ” इत्यस्य
णकारः, तत आङ्पूर्वकत्वादस्य अनेन सूत्रेण द्वित्वप्रतिषेधः । सखेत्यत्र आङ्-
पूर्वकत्वाभावात् णस्य द्विरुक्तिरित्यवधेयमिति भावः ।

‡ सकंतो इति ।—आदौ अधीवर्तिनी रकारस्य लोपः, ततः “अदाती—”
(१।१०) इत्यादिना आकारस्य अकारः, ततोऽनुस्वारगमः, पश्चाद् बिन्दुपरत्वाद्
द्वित्वनिषेध इति । संभिति ।—प्राक् “ध्यह्यो र्मः” (३।२८) इत्यनेन “ध्य” इत्यस्य
भकारः, मध्ये “सम्” इत्यस्य मस्थानेऽनुस्वारः, ततोऽनुस्वारपरत्वेन अनेन सूत्रेण
द्वित्वप्रतिषेध इति ।

समासे शेषादेशयोर्वा द्वित्वं भवति । णङ्गामो—णङ्ग-
गामो । कुसुमपञ्चरो—कुसुमपञ्चरो । देवत्युर्द्ध—देवत्युर्द्ध ।
आणालखंभो—आणालखंभो । *

(नदीग्रामः । कुसुमप्रकरः । देवस्तुतिः । आलानस्तम्भः ।)

सेवाद्विषु च ॥ ५८ ॥

सेवा इत्येवमादिषु चानादौ वा द्वित्वं भवति । सेव्वा—
सेवा । एकं—एकं । एक्यो—एक्यो । देव्यं—देव्यं ।
असिब्ब—असिबं । तेल्लोक्कं—तेल्लोक्कं । णिहित्तो—णिहित्तो ।
तुण्हिक्को—तुण्हिक्को । कस्सिआरो—कस्सिआरो । दिग्घं—

* णङ्गामो इति ।—णङ्गामो इत्यादिषु सर्वत्रैव समासः, समासात्
विकल्पेन द्वित्वम् । कुसुमपञ्चरो इत्यादिषु “प्र-स्त” इत्येतेषां यथाक्रम वर्णलोपे पः,
स्तस्य थ, स्तम्भ इत्यत्र स्तस्य खः, पश्चात् द्वित्वमिति ज्ञेयम् । आलानेत्यत्र आणालेति
“आलाने लनी” (४।२९) इति सूत्रेण सिद्धम् ।

† एकमित्यादि ।—आदौ अनादिस्थितस्य ककारस्य द्वित्वम् । एकमिति ।—
अत्र कस्य लोपः । एक्यो इति ।—आदौ नस्य एक्यकारः, ततः कवर्गीय-प्रथमवर्णस्य
ककारस्य द्वित्वम् । एक्यो इति ।—अत्र “खघघ—” (२।२७) इत्यादिना खस्य
हकारः । देव्यमिति ।—आदौ “ऐत एत्” (१।३५) इत्यनेन ऐस्याने एकारः, ततो
वकारस्य द्वित्वम् । द्वित्वाभावपक्षे तु “दैत्यादिष्वइ” (१।३६) इत्यनेन सूत्रेण ऐकारस्य
“अइ” इत्यादेश इति ज्ञेयम् । असिब्बमित्यादौना पदसिद्धिप्रणाली व्याचष्टे ।—
आदौ शस्य सकारः, ततो वकारस्य द्वित्वम् । असिबमित्यत्र द्वित्वाभावः । तेल्लोक्कमिति ।
—प्राक् अथ स्थितस्य रकारस्य लोपः, ततः “ऐत एत्” (१।३५) इत्यनेन ऐकारस्य
एकारः, ततः अस्युक्तस्य लस्य कस्य च द्वित्वम् । द्वित्वाभावपक्षे तु अन्तस्थस्य
कस्य लोप इति बोध्यम् । णिहित्तो इति ।—पूर्वं नकारस्य णत्वः, ततस्तकारस्य
द्वित्वम् । अन्यत्र तु तस्य लोप इति । तुण्हिक्को इति ।—आदौ ऊकारस्थाने
उकारः, ततः “ङ्ग-स-ण—” (३।३३) इत्यादिना “ण” इत्यस्य ण्ह इत्यादेशः,
पश्चात् ककारस्य द्वित्वम् । द्वित्वाभावपक्षे तु कस्य लोपः । कस्सिआरो इति ।—
प्राक् “रिं” इत्यस्य रकारलोपः, ततो द्वित्वं, ततः कस्य लोपः । द्वित्वाभावे तु कस्सिआरो

दोहं । रत्ती—राई । दुक्खिओ—दुद्धिओ । अस्सो—असो ।
इस्सरो—ईसरो । बिस्सासो—बोमासो । णिस्सासो—णोसासो ।
रस्सो—रसो । मित्तो—मिओ । पुस्सो—पुसो ।

(सेवा । एकम् । नखः । दैवम् । अशिवम् । त्रैलोक्यम् ।
निहितः । तूष्णीकः । कर्णिकारः । दीर्घम् । रात्रिः । दुःखितः ।
अश्वः । ईश्वरः । विश्वासः । निश्वासः । रश्मिः । मित्रः ।
पुथः ।)

उभयत्र विभाषेयं सेवादीनामप्राप्ते दीर्घादीनाञ्च प्राप्ते । १

इति । दिग्धमिति ।—आदौ ईकारस्थाने इकार, तत “घं” इत्यस्य रलोप, तत
कवर्गोय-द्वितीयवर्णस्य गकारस्य द्वित्वम् । द्वित्वाभावपक्षे तु घस्य हकार । रत्तीति ।—
आदौ “अदातो—” (१।१०) इत्यादिना आस्थाने अकारः, “चि” इत्यस्य रलोप,
ततो द्वित्वम्, इकारस्य ईत्वञ्च । अन्यत्र तु आदौ रलोप, पश्चात् तकारलोप इकारस्य
दीर्घत्वञ्चेति ज्ञेयम् । दुक्खिओ इति ।—आदौ विसर्गलोप, तत कवर्गस्य प्रथम-
वर्णस्य द्वित्व, पश्चात् तलोप । अन्यत्र खस्य हकार । अस्सो इति ।—प्राक्
बलोप, शस्थाने च सकार, तत, सकारस्य द्वित्वम् । द्वित्वाभावपक्षे असो इति ।
इस्सरो इति ।—आदौ ईकारस्य इकारः, ततो बलोप, सस्य द्वित्वञ्च । अन्यत्र
ईसरो इति । बिस्सासो इति ।—आदौ बलोप, तत सकारस्य द्वित्वम् । अन्यत्र
बोसासो इति । णिस्सासो इति ।—आदौ नस्य णत्व, तत, बलोप, पश्चात्
सकारस्य द्वित्वम् । णोसासो इति ।—आदौ निपातनात् निस्थाने
“णौ”, ततो बलोप, शस्य सत्वञ्च । रस्सीति ।—आदौ “श्मि” इत्यस्य मलोप,
तत शस्थाने स, दीर्घश्च । अन्यत्र रसीति । मित्तो इति ।—प्राक् “व” इत्यस्य
रलोप ततस्त्कारस्य द्वित्वम् । अन्यत्र तलोपे कृतं मिओ इति । पुस्सो
इति ।—आदौ “य्य” इत्यस्य यलोप, तत षस्थाने स, द्वित्वञ्च । अन्यत्र पुसो इति ।
पदसाधनोपयोगिनि सूत्राणि तु यथायथं विविच्य अनुसन्धेयानीति सर्वं पुष्कलमिति ।
उभयत्रेति ।—सेवादीना कर्णिकारान्ताना शब्दानामप्राप्तिसत्त्वे, दीर्घादीना
पुष्पान्तानाञ्च शब्दानां प्राप्तिसत्त्वे वैकल्पिकत्वनिर्देशादुभयत्रेत्युक्तमिति भावः

विप्रकर्षः ॥ ५६ ॥

अधिकारोऽयम् । आ परिच्छेदसमाप्तेर्युक्तस्य विप्रकर्षो भवति । *

क्लिष्ट-श्लिष्ट-रत्न-क्रिया-शार्ङ्गेषु तत्स्वरवत्
पूर्वस्य ॥ ६० ॥

क्लिष्टादिषु युक्तस्य विप्रकर्षो भवति । विप्रक्लष्टस्य च यः पूर्वो वर्णो निरर्थस्तस्य तत्स्वरता भवति । तेनैव पूर्वेण स्वरेण पूर्वो वर्णः सार्थो भवतीत्यर्थः । †

किलिङ्गं । सिलिङ्गं । रश्मणं । किरिआ । सारंगो ।

कृष्णे वा ॥ ६१ ॥

कृष्णशब्दे युक्तस्य वा विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य च तत्स्वरता । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन वर्णे नित्य विप्रकर्षः । विष्णौ तु न भवत्येव । कसणो । कण्हो । ‡

अधिकारोऽयमिति ।—परिच्छेदसमाप्तिपर्यन्तं सयुक्तवर्णस्य विप्रकर्षं असन्नि-
कर्षं प्रकृत्यवयवाद् दूरावस्थानमिति यावत्, भवतीत्ययमेवाधिकारार्थ इति ।

* सयुक्तवर्णस्यैव विप्रकर्षसंज्ञाविधानाद् विप्रक्लष्टस्य विप्रकर्षसंज्ञाप्राप्तस्य यः पूर्व-
पूर्ववर्त्ती निरर्थः अथह्येन, वर्णः अक्षर, विद्यत इति शेषः, तस्य निरर्थकस्य वर्णस्य,
तत्स्वरता भवतीत्युक्तम् । अधुना वृत्तिकारेण स्वयमेव तत्स्वरता व्याख्यायते तेनैवेति ।
—तेनैव पूर्ववर्त्तिना स्वरेण स्वरता अथात् पूर्ववर्त्ती वर्णः सार्थको भवतीति तात्पर्यम्,
अतएव “क्लि” इत्यत्र “किलि”, “श्लि” इत्यत्र “सिलि” “र” इत्यत्र “अण”,
“क्लि” इत्यत्र “किरि”, “ङ्ग” इत्यत्र च “रंगो” इत्यत्र रूपाणि जातानीति भावः ।

† व्यवस्थितेति ।—इयमीदृशेव विकल्पव्यवस्था । विभाषाव्यवस्थामाह
तेनति ।—तेन ह्येतानां, वर्णं कृष्णशब्दस्य वर्णवाचकत्वे, नित्यमेव विप्रकर्षसंज्ञा ।
विष्णौ नारायणार्थे पुनर्विप्रकर्षो नैव भवतीति तात्पर्यम् । कसणो इति वर्णे,
कण्हो इति विष्णौ उदाहृतम् । अतएवेव व्यवस्थितविभाषा बोद्धव्येति भावः ।

इः श्री-क्री-क्रीत-क्लान्त-क्लेश-क्लान-स्वप्न-स्पर्श-
हर्षार्ह-गर्हेषु ॥ ६२ ॥

एषु युक्तस्य विप्रकर्षो भवति । पूर्वस्य इकारः तत्स्वरता
च भवति । सिरो । हिरो । किरोतो । किलतो । किलेसो ।
मिलाणं । सिबिणो । फरिसो । हरिसो । अरिहो । गरिहो । *

(श्रीः । क्रीः । क्रीतः । क्लान्तः । क्लेशः । क्लानम् ।
स्वप्नः । स्पर्शः । हर्षः । अर्हः । गर्हः ।)

अः क्ष्मा-स्नाघयोः ॥ ६३ ॥

“क्ष्मा—स्नाघा” इत्येतयोर्युक्तस्य विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य
अकारस्तत्स्वरता च भवति । खमा । सलाहा । †

स्नेहे वा ॥ ६४ ॥

स्नेहशब्दे युक्तस्य विप्रकर्षो वा भवति, पूर्वस्य च अकार-
स्तत्स्वरता च भवति । सणेहो—णेहो । ‡

* सिरोति ।—श्रीशब्दस्य आदौ रलोप, ततः शस्थाने सः, ततः पूर्ववर्णस्य
इकारः, ततस्वरता च । अकृते पूर्वस्य इकारत्वे “सौरौ” इत्येव भवितुं शक्यमिति
भावः । किलतो इत्यत्र पूर्वस्य इकारः, आकारस्य अकारश्च । सिबिणी इत्यत्र
“इदीषतपक्तस्वप्न—” (१।३) इत्यादिना आदिस्थितस्य अकारस्य इकारः, ततः
पूर्वस्य इकारः, ततः पस्थाने वकारः, नस्य च णत्वमिति । फरिसो इत्यत्र प्राक् “स्य”
इत्यस्य “फ”, पूर्वस्य इकारः, ततः शस्य सकारश्च ।

† खमिति ।—“क्ष्मावचक्षणेष्वा” (३।३१) इत्यनेन वैकल्पिक चकारस्य
कृकारः, तेन कृमिति । पक्षे “क्व स्त-क्वा ख” (३।२८) इत्यनेन चस्य खकारः,
पश्चादनेन सूत्रेण सयुक्तस्य विप्रकर्षसंज्ञा । पूर्वस्य अकारस्तत्स्वरता च । सलाहेति ।—
आदौ शकारस्य सकारः, पूर्वस्य अकारस्तत्स्वरता च, पश्चात् “खघयधभा ह”
(२।२७) इत्यनेन घकारस्य हकार इति ।

‡ सणेहो इति ।—आदौ युक्तवर्णस्य विप्रकर्षसंज्ञा वैभाषिकी, ततः पूर्ववर्णस्य
अकार इति । पक्षे “अधी मनयाम्” (३।२) इत्यनेन सयुक्तस्य अधीवर्ण-नकारस्य

उः पद्मतन्वीसमेषु ॥ ६५ ॥

पद्मशब्दे तन्वी इत्येवंसमेषु च युक्तस्य विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य च उकारस्तत्स्वरता च भवति । पडम् । तणुई । लहुई । *

ज्यायामीत् ॥ ६६ ॥

ज्याशब्दे युक्तस्य विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य च ईकारस्तत्स्वरता च भवति । जीआ । †

इति वररुचिकृतप्राकृतप्रकाशस्य भामहविरचिताया वृत्तौ युक्तवर्णविधिर्नाम

तृतीयः परिच्छेदः ।

लीपः, नस्य च णत्वं, तेन “णेहो” इत्येव सिद्धमिति । इह “ऋ-स् ण—” (३।३३) इत्यस्य सूत्रस्य नावसरः, अत्र अन्तवर्णस्यैव “णह” इत्येव कार्यदर्शनादिति ।

* पडममिति ।—पद्मशब्दे विप्रकर्षसंज्ञा भवति, तथा तन्वी इत्येवंसमेषु इत्येव शब्दसदृशेषु च, सयुक्तवर्णस्य विप्रकर्षसंज्ञा न्यात । एत पूर्वस्य उकारस्तत्स्वरता च । आदौ पद्मशब्दस्य युक्तस्य विप्रकर्षसंज्ञा, ततः दकारलीपः, ततः पूर्वस्य उकार इति, इत्य पडममिति पदं सिद्धमिति । तनुईत्यत्र विप्रकर्षसंज्ञा कृत्वा वलीपे कृते पूर्वस्य उकारस्तत्स्वरता च । लहुईत्यत्र सर्वं पूर्ववत्, ततो घकारस्य हकार ।

† जीअेति ।—ज्याशब्दस्य पूर्वं विप्रकर्षसंज्ञा, ततः पूर्वस्य च ईकार, ततो यलीपे कृते आकारमात्रावशिष्टत्वात् “जीआ” इति बीष्यम् ।

अथ चतुर्थः परिच्छेदः ।

सम्भावचामज्जलोपविशेषा बहुलम् ॥ १ ॥

अचामिति प्रत्याहारग्रहणम्, अजिति च । सन्धौ वर्त्तमानानामचा स्थाने अज्विशेषा लोपविशेषाश्च बहुल भवन्ति ।

अज्विशेषास्तावत् ।—जउणअडं—जउणाअडं । णइसोत्तो—णईसोत्तो । बहुमुहं—बह्मुह । कसउरं—कसउरं । सिरोवेअणा—सिरेवेअणा । पौआपोअं—पिआपिअं । सौआसौअं—सिआसिअं । सरोरुहं—सररुहं ।

(यमुनातटम् । नदीस्रोतस् । बधूमुखम् । कन्यापुरम् । शिरोवेदना । पीतापीतम् । शीताशोतम् । सरोरुहम् ।)

लोपविशेषाः ।—राउलं—राअउलं । तुहडं—तुहअडं । महडं—महअड । बाबडणं—बाअबडण । कुंमारो—कुंभआरो । पबणुडअं—पबणउडअ ।

(राजकुलम् । तवार्द्धम् । ममार्द्धम् । वातपतनम् । कुम्भकारः । पवनोद्धतम् ।)

सयोगपरे सर्वत्र पूर्वस्याचो लोपः । क्वचिन्नित्यं क्वचिदन्यदेव बहुलग्रहणात् । तेनान्यदपि लाक्षणिक कार्य्यं भवति । *

---

* अचामिति ।—प्रत्याहारग्रहणं प्रत्याहारसञ्ज्ञाग्रहणमित्यर्थः । सन्धौ वर्त्तमानानां सन्धिस्थितानाम्, अचा स्वरवर्णानां स्थाने, बहुलं बाहुल्येन, अज्विशेषा स्वरवर्णविशेषा, लोपविशेषा लोपभेदाश्च भवन्तीत्यर्थः । जउणअडमित्यत्र स्थले एकत्र “ण”, अन्यत्र च “णा”, इत्येव स्वरविशेषो दृश्यते । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । राउलमिति ।—राउलं राअउलमित्यादौ एकत्र लोपः, अन्यत्र न लोपः, इत्यलोपविशेषो दृश्यते इति तात्पर्य्यम् । सयोगेति ।—समुक्तवर्णे परवर्त्तिनि सति,

उदुम्बरे दोर्लोपः ॥ २ ॥

उदुम्बरशब्दे “दु” इत्यस्य लोपो भवति । उबरं ।

कालायसे यस्य वा ॥ ३ ॥

कालायसशब्दे यस्य वा लोपो भवति । कालासं—काला-
असं ।

भाजने जस्य ॥ ४ ॥

भाजनशब्दे जकारस्य लोपो वा भवति । भाणं—भाअणं ।

यावदादिषु वस्य ॥ ५ ॥

यावदित्येवंमादिषु वकारस्य वा लोपो भवति । जा—
जाब । ता—ताब । पाराओ—पाराबओ । अणुत्तंत—अणु-
बत्तंत । जीअं—जौबिअ । एअं—एब्बं । एअ—एब्ब । कुअ-
लअं—कुबलअं ॥ *

(यावत् । तावत् । पारावतः । अनुवर्त्तमानः । जीवितम् ।
एवम् । एव । कुवलयम् । इत्येवमादयः ।)

सर्वस्मिन्नेव स्थले, पूर्वस्य पूर्ववर्तिन, अच स्वरवर्णस्य, लोप स्यादित्यर्थः । सूत्रे
बहुलग्रहणाद् बाहुल्यनिर्देशात्, क्वचित् कुवचित्, नित्यमेव लोप इति शेषः, क्वचित्
कुवचित्, अन्यदेव अन्यप्रकारमेव, भवतीत्यर्थः । तेन हेतुना, अन्यदपि
अन्यप्रकारमपि, लाक्षणिक लक्षणसक्रान्तं, कार्यं विधानं, भवतीति । बाहुल्य-
लक्षणमित्यमुक्तम् । यथा,—

“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥” इति ।

* “सिवादिषु च” (३।५८) इत्यनेन सूत्रेण “एब्बं” “एब्ब” इत्यत्र द्वित्वम् ।
पक्षे “एअ” “एअ” इति । “जा” “जाब” “ता” “ताव” इत्यादी तु
“कालायसे यस्य वा” (४।३) इत्यस्मात् विकल्पकार्यं लभ्यमिति तात्पर्यं ज्ञेयम् ।

अन्त्यस्य हलः ॥ ६ ॥

वेति निवृत्तम् । शब्दानां योऽन्त्यो हल् तस्य लोपो भवति ।
जसो । णहं । सरो । कम्भो । जाब । ताब । *

(यशस् । नभस् । सरस् । कर्मन् । यावत् । तावत् ।)

स्त्रियामात् ॥ ७ ॥

स्त्रियां वर्तमानस्यान्त्यहल आकारो भवति । सरिआ ।
पडिबआ । बाआ । (सरित् । प्रतिपद् । वाच् ।) †

रो रा ॥ ८ ॥

स्त्रियामन्त्यस्य हलो रेफस्य “रा” इत्ययमादेशो भवति ।
धुरा । गिरा । ‡

न विद्युति ॥ ९ ॥

विद्युच्छब्दे आकारो न भवति । बिज्जू । §

शरदो दः ॥ १० ॥

शरच्छब्दस्यान्त्यहलो दो भवति । सरदो । ¶

* शब्दानामिति ।—शब्दानामन्तस्थितस्य व्यञ्जनवर्णस्य लोपो भवति । “न-
सान्त—” (४।१८) इत्यादिना “यशस्—सरस्—कर्मन्” इत्यादीना पुलिङ्गवत्
कार्थं त्रयेयम् । नभस्शब्दस्य व्यभिचारो दृश्यते । “न शिरोनभसी” (८।१९) इत्यादिना
नभस्शब्दस्य पुलिङ्गवत् प्रयोगी निषिद्ध एव । ततो भकारस्य हकारत्वात्
णहमिति सिद्धमिति भावः ।

† सरिआ इति ।—सरित्प्रभृतौना स्त्रीलिङ्गत्वादन्तस्थितव्यञ्जनवर्णस्य
आकारः ।

‡ धुरेति ।—धुर् प्रभृतौनामन्त्यव्यञ्जनवर्णस्थाने राकारः ।

§ विद्युच्छब्दस्य आकारनिषेधः । “त्य-व्य-द्या च-छ-जाः” (३।२७) इत्यनेन
अस्थाने जकारः, ततः जकारस्य द्वित्वं, तलोपश्च ।

¶ शरच्छब्दस्य अन्तस्थितव्यञ्जनस्य दकारः ।

दिक्प्रावृषोः सः ॥ ११ ॥

दिक्शब्दस्यान्यहलः प्रावृट्शब्दस्यापि सकारो भवति ।
दिसा । पाउसो । *

मो बिन्दुः ॥ १२ ॥ †

अन्यस्य हलो मकारस्य बिन्दुर्भवति । अच्छं । बच्छं ।
भहं । अग्निं । दहं । बण । धणं ।

(अक्षम् । वक्षस् । भद्रम् । अग्निम् । दष्टम् । वनम् ।
धनम् ।)

अचि मश्च ॥ १३ ॥

अचि परतो मो भवति वा । फलमबहरइ—फलं
अबहरइ । (फलमपहरति ।) ‡

नजोर्हलि ॥ १४ ॥

नकार-जकारयोर्हलि परतो बिन्दुर्भवति मकारश्च ।
नस्य ।—असो—अम्सो । कंसो—कम्सो । अस्य ।—बंचणीअं—
बम्चणीअ । विंभो—विम्भो । §

(अंसः । कंसः । वञ्चनीयम् । विन्ध्यः ।)

दिसेति ।—अनयोस्तु सकारागमः ।

† बिन्दुरनुस्वार इत्यर्थः ।

‡ अचीति ।—स्वरवर्णे परे सति मस्थाने विकल्पेन मकारः , एकत्र अनुस्वारः,
अन्यत्र तु मकारः , तेन पदद्वयमिति तात्पर्यम् ।

§ असो-कसो इति ।—आदौ “अन्श” “कन्स” इत्येवंरूपं स्थितम् । उभयवैव
श-सयोर्जञ्जनवर्णयोः परवर्त्तित्वात् एकत्र नस्थाने अनुस्वारः , अन्यत्र च मकार इति ।
वञ्चनीयमित्यत्र चकारस्य व्यञ्जनत्वात् जस्थाने अनुस्वारः मकारश्च । विन्ध्य इत्यत्र
“व्यङ्घोर्भ” (३।२८) इत्यनेन ध्यस्थाने भकारः , ततो जकारयुक्ततया अनेन सूत्रेण
जस्थाने अनुस्वारी मकारागमश्चेति बोध्यम् ।

वक्रादिषु ॥ १५ ॥

वक्रादिषु शब्देषु बिन्दुरागमो भवति । बंकं । तंस ।
हंसो । अंसू । मंसू । गिंठो । मंथं । मणंसिणी । दंसणं ।
फंसो । बण्णो । पडिंसुदं । अंसो । अहिमुंको । *

(वक्रम् । व्रक्षम् । वस्रः । अशु । श्मशु । गृष्टिः । मस्तम् ।
मनस्विनो । दर्शनम् । स्पर्शः । वर्णः । प्रतिश्रुतम् । अश्वः ।
अभिमुक्तः ।) इत्यादयः ।

वकमिति ।—आदौ “क्” इत्यस्य रलोपः, ततोऽनुस्वार इति । तसमिति ।—
प्राक् “क्” इत्यस्य रकार-यकारयोर्लोपः, ततोऽनुस्वारः, पश्चात् “स्” इत्यस्य च
रलोप इति । हंसो इति ।—आदौ घस्थाने हकारः, ततः अनुस्वारागमः, ततो रलोपः,
इत्य “वस्र” स्थाने “हंसो” इति सिद्धम् । अंसू इति ।—प्राक् अनुस्वारः, ततो रलोपः,
ततश्च शस्थाने सकारः । मंसू इति ।—आदौ सयुक्तस्य शकारस्य लोपः, ततोऽनुस्वारा-
गमः, ततो रलोपः, पश्चात् शस्थाने सकार इति । गिंठोति ।—आदौ “इष्ट्यादिषु”
(१।२८) इत्यनेन ऋस्थाने इकारः, ततोऽनुस्वारः, ततः सयुक्तस्य षकारस्य लोपः, तत-
ष्टस्थाने ठकारः, इकारस्य ईकार इति, पक्षे,—गिष्ठोति । मथमिति ।—आदावनुस्वारः,
पश्चात् “क्त” इत्यस्य थकारः । मणंसिणीति ।—पूर्वं नस्थाने णकारः, ततोऽनुस्वारः,
ततो वकारलोपः, ततः पुनर्नस्थाने णकारश्चेति । दंसणमिति ।—आदावनुस्वारः,
ततः “शं” इत्यस्य रलोपः, ततः शस्थाने सकारः, नस्थाने णकारश्च । फंसो इति ।—प्राक्
“स्” इत्यस्य फकारः, ततोऽनुस्वारः, ततः “शं” इत्यस्य रलोपः, शस्थाने सकारश्चेति ।
बण्णो इति ।—आदावनुस्वारः, ततो “णं” इत्यस्य रलोपः । “बणो” इति पाठस्तु
समीचीन एवेति । पडिंसुदमिति ।—आदौ “प्र” इत्यस्य रलोपः, ततस्तस्थाने डकारः,
ततोऽनुस्वारः, ततः “शु” इत्यस्य रलोपः, शस्थाने सकारः, पश्चात् तस्थाने दकार
इति । अंसो इति ।—प्रागनुस्वारः, ततः “श्व” इत्यस्य वलोपः, ततः शस्थाने सकार
इति । अहिमुंको इति ।—आदौ “भि” इत्यस्य भस्थाने हकारः, ततोऽनुस्वारः, ततः
“क्त” इत्यस्य तलोप इति । एतेषां पूर्वकथितानि स्वाणि यथायथ द्रष्टव्यानीति ।

मांसादिषु वा ॥ १६ ॥

मांसादिषु शब्देषु वा बिन्दुः प्रयोक्तव्यः । मसं—मासं ।
कहं—कह । गूणं—गूण । तहं—तहि । असुं—असु ।

तदयमपठितो मांसादिर्गणः । यत्र क्वचिद्वत्तभङ्गभयात्
त्यज्यमानः क्रियमाणश्च बिन्दुर्भवति स मांसादिषु द्रष्टव्यः । *

ययि तद्वर्गान्तः ॥ १७ ॥

ययि परतो बिन्दुस्तद्वर्गान्तो वा भवति । सङ्का । सङ्को ।
अङ्को । अङ्गं । सञ्चरइ । सण्डो । सन्तरइ । सम्पत्ती । ययीति
किम् ?—अंसो । वाधिकारात् ।—पंकं । बिंदू । संका ।
संखो । †

न-सान्तप्रावृट्शरदः पुंसि ॥ १८ ॥

नकारान्ताः सकारान्ताश्च प्रावृट्शरदौ च पुंसि प्रयोक्तव्याः ।

मासादिधितिः—मासादीनां विकल्पेनानुसारी भवति । तदिति ।—
तत् तस्मात्, अयं मासादिर्गणं मांसादिव्यूहः, अपठितः गणत्वेन अपरिगृहीत इति
यावत् । यत्रेति ।—यत्र यस्मिन् स्थाने, क्वचित् कुत्रचित् प्रदेशे, वत्तभङ्गभयात्
कन्दीभङ्गशङ्कया, बिन्दुः, त्यज्यमानो भवति त्यज्यते इत्यर्थः, क्रियमाणश्च भवति
बिन्दुः क्रियत इत्यर्थः, स त्यक्तो विहितश्च बिन्दुः मांसादिषु गणेषु द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

† ययीति ।—“अशर्ही यय” इत्यनुशासनवलात् शर् श-ष-स-हकार
इति वर्णचतुष्टयविरहिता ये व्यञ्जनवर्णास्ते ययसञ्ज्ञका भवन्ति । तादृशं ययसञ्ज्ञके
वर्णे परवर्तिनि सति बिन्दुरनुस्वारः, तद्वर्गान्तः यद्वर्गीयवर्णे युक्तं तद्वर्गीयव्यञ्जन-
वर्णान्तो विकल्पेन भवतीत्यर्थः । सङ्केत्यादौ आदौ अनुस्वारः, पञ्चात् कवर्गीयस्य
पञ्चमवर्णी ङकारो जात इत्यर्थः । ययीति किमिति ।—असौ इत्यत्र शकारस्य
ययसञ्ज्ञकत्वाभावेन नैव तद्वर्गान्तो बिन्दुरिति तात्पर्यम् । वाधिकारादिति ।—विक-
ल्पाधिकारवशतः एकमित्यादयः साधवः स्युरिति भावः ।

‡ न-सान्तेति ।—नकारान्तादयः क्लौबलिङ्गा शब्दाः स्त्रीलिङ्गौ प्रावृट्शरदौ च

नान्ताः ।—कम्भो । जम्भो । बम्भो । सान्ताः ।—जसो

सरो । पाउसो । सरदो । ‡ रति ।

(कर्मन् । जन्मन् । वर्मन् । यशस् । तमस् । सरस् ।
प्रावृट् । शरद् ।)

न शिरोनभसौ ॥ १९ ॥

“शिरस्-नभस्” इत्येते न पुंसि प्रयोक्तव्यौ । सिर । णह । *

पृष्ठाक्षिप्रश्नाः स्त्रियां वा ॥ २० ॥ †

एते स्त्रियां वा प्रयोक्तव्याः । पुट्टी—पुट्ट । अच्छी—अच्छं ।
पण्हा—पण्हो । (पृष्ठम् । अक्षि । प्रश्नः ।)

ओदवापयोः ॥ २१ ॥

“अव-अप” इत्येतयोरुपसर्गयोर्वा ओत्व भवति । ओहासो
—अवहासो । ओसारिअं—अवसारिअ । (अवहासः । अप-
सारितम् ।)

पुलिङ्गवत कार्यमाप्नुवन्तीत्यर्थः । कम्भो इत्यादीनां प्राक् “अन्त्यस्य हलः” (४।६)
इत्यनेन अन्त्यवर्णस्य लोपः, पश्चात् अनेन पुलिङ्गत्वम् । पाउसो इत्यत्र प्राक् “प्र”
इत्यस्य रलोपः, ततो वस्थाने उकारः, तत “दिक्प्रावृषो स” (४।११) इत्यनेन प्रावृट्-
शब्दस्य अन्तस्थितव्यञ्जनस्य सकारः, पश्चादनेन पुलिङ्गता चेति । सरदो इति ।—
आदौ शस्थाने सकारः, तत “शरदो दः” (४।१०) इत्यनेन अन्तस्थव्यञ्जनस्य दकारः,
पश्चादनेन सूत्रेण पुलिङ्गत्वमिति ।

सिर णहमिति ।—आदौ अन्तस्थितव्यञ्जनस्य लोपः, ततः अनेन एतयो
पुलिङ्गत्वनिषेध इति भावः ।

† सूत्रे वेति निर्देशान् पृष्ठाक्षिशब्दयो स्त्रीत्व क्लीबत्वञ्च । प्रश्नशब्दस्य स्त्रीत्व
पुंस्त्वञ्चेति ।

तलत्वयोर्दात्तणौ ॥ २२ ॥

“तल्-त्व” इत्येतयोः प्रत्यययोर्यथासंख्यं “दा-त्तण” इत्येता-
वादेशौ स्तः । पीणदा । मूढदा । पीणत्तणं । मूढत्तणं ।
(पीनता । मूढता । पीनत्वम् । मूढत्वम् ।) *

त्तु ऊणः ॥ २३ ॥

“क्ता” प्रत्ययस्य “ऊण” इत्ययमादेशो भवति । घेऊण ।
सोऊण । काऊण । दाऊण । (गृहीत्वा । श्रुत्वा । कृत्वा ।
दत्त्वा ।)

टण इरः शीले ॥ २४ ॥

शीले यस्तृणप्रत्ययो विहितस्तस्य “इर” इत्ययमादेशो
भवति । ममिरो (भ्रमणशीलः) । हसिरो (हसनशीलः) ।
(भ्रमिता । हसिता ।) †

आल्विल्लोलवन्तेन्ता मतुपः ॥ २५ ॥

“आलु-इल्ल-उल्ल-आल-वन्त-इन्त” इत्येत आदेशा मतुपः
स्थाने भवन्ति । आलुस्तावत् ।—ईसालू । णिहालू । इल्लः ।—
बिआरिल्लो । मालाइल्लो । उल्लः ।—बिआरुल्लो । मालाउल्लो ।
आलः ।—धणालो । सहालो । वन्तः ।—धणवन्तो । जोवण-
वन्तो । इन्तः ।—रोसाइन्तो । पाणाइन्तो ।

यथादर्शनमते प्रयोक्तव्याः, न सर्वे सर्वत्र ।

* यथासंख्यमित्यभिधानात् तलप्रत्ययस्य “दा”, लप्रत्ययस्य च “त्तण” इति ।

† शील इति निर्देशात् शीलार्थे विहितटणप्रत्ययस्यैवाय विधिः, नान्यार्थविहित-
टणप्रत्ययस्येति तात्पर्यमुन्नेयम् ।

‡ यथादर्शनमिति ।—नाटक-नाटिका-व्रीटक-प्रकरणादिषु दर्शनानुसारेणैव
एते आल्लिलादयः प्रयोक्तव्याः, न तु सर्वे प्रत्यया सर्वस्मिन्नेव स्थले इति तात्पर्यम् ।

(ईर्षावत् । निद्रावत् । विकारवत् । मालावत् । धनवत् ।
शब्दवत् । यौवनवत् । रोषवत् । प्राणवत् ।)

क्वचिदा मनुष्योऽन्त्यस्य मन्तो वा दृश्यते क्वचित् ।

हणूमा । हणूमन्तो । (हनुमत् ।)

इल्लोल्लावपरे प्रायः शेषिकेषु प्रयुज्यते ॥

पौरस्थं पुरोभवं पुरिल्लं । आत्मोयं अप्पुल्लं ।

परिमाणे किमादिभ्यो भवन्ति केद्दहादयः ।

केद्दह—केत्तिअ । जेद्दह—जेत्तिअं । तेद्दह—तेत्तिअ । एद्दहं—
एत्तिअं । (कियत् । यावत् । तावत् । एतावत् ।)

क्वत्वसो हुत्तमित्यन्ये देशीशब्दः स इष्यते ॥

सअहुत्त । सहस्सहुत्तं । (शतक्त्वः । सहस्रक्त्वः ।)

जातौ वा स्वार्थिकः कः ।

जातौ स्वार्थे ककारः प्रयोक्तव्यः । ‡

एकत्र सर्वेषामाल्लादोना प्रयोगदर्शनाभावात् यथादर्शनमित्युक्तमिति भावः ।
क्वचिदिति ।—क्वचित् कुत्रचित् स्थले, मनुष्य मनुष्यप्रत्ययस्य, अन्त्यस्य अन्त-
स्थितवर्णस्य, आ आकारागमः स्यात् । हणूमा इति तस्योदाहरणम् । वा
पक्षान्तरे, अथवेत्यर्थः, क्वचित् कुत्रचित् स्थले, मनुष्यप्रत्ययस्य अन्तस्थस्य मन्तो
दृश्यते विलोक्यत इत्यर्थः । इल्लोल्लाविति ।—शेषिकेषु तद्धितप्रत्ययेषु मध्ये, प्राये
वाहुल्येन, इल्लोल्लौ इल्लश्च उल्लश्चेति पृथक्त्वेन प्रयुज्यते इत्यन्वयः, अन्यथा
क्रियापदेन सह इल्लोल्लावित्यस्य सम्बन्धी न घटते, तत्र प्रयुज्यते इत्येव क्रियापद
स्यात्, इत्यपरे अन्ये पण्डिता, आहुरिति शेषः । परिमाण इति ।—परिमाणं
परिमाणार्थं, किमादिभ्यः किम्-यत्-तदादिभ्यः शब्देभ्यः उत्तरे, केद्दहादयः केद्दह
प्रभृतयो भवन्ति । आदिशब्दात् केत्तिअमित्यादिकं याच्यमिति । क्वत्वस इति ।—
क्वत्वस क्वत्वसप्रत्ययस्य स्थाने, “हुत्त” भवतीति शेषः, इत्यन्ये अपरे, कथयन्तीति
क्रियाशेषः, स देशीशब्दः ग्राम्यशब्दः इष्यते पण्डितैरिति शेषः । अत्र विधेयप्राधान्यात्
पुस्वमित्यनुसन्धेयम् । जाताविति ।—जातिवाचकेभ्यः शब्देभ्यः स्वार्थे कप्रत्ययो
विकल्पेन भवतीत्यर्थः । उदाहरणानु सृज्यम् ।

विद्युत्प्रीताभ्यां लः ॥ २६ ॥

विद्युत्प्रीतशब्दाभ्यां परतः स्वार्थे लप्रत्ययो भवति । बिज्जू ।
बिज्जुली । पीअं । पीअलं ।

वृन्दे वो रः ॥ २७ ॥

वृन्दशब्दे वकारात् परः स्वार्थे रेफो वा प्रयोक्तव्यः । व्रदं ।
वदं । (वृन्दम् ।) *

करेणवां रणोः स्थितिपरिवृत्तिः ॥ २८ ॥

करेणुशब्दे रेफ-णकारयोः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति ।
कणेरू । पुंसि न भवति । करेणू । †

आलाने लनोः ॥ २९ ॥

आलानशब्दे लकार-नकारयोर्हल्मात्रयोः स्थितिपरिवृत्ति-
र्भवति । आणालखंभो । (आलानस्तम्भः ।) ‡

बृहस्पतौ बहोर्भञ्जौ ॥ ३० ॥

बृहस्पतिशब्दे वकार-हकारयोर्यथासंख्यं भकार-अकारौ
भवतः । भञ्जपूई । §

* व्रदमिति ।—व्रदमिति स्वार्थोदाहरणं ज्ञेयम् ।

† स्थितौति ।—स्थितिपरिवृत्तिः स्थिते स्वस्थानस्य, परिवृत्तिः परिवर्तन-
मित्यर्थः । रकारस्य परिवर्तनं णकारे, तथा णकारस्य परिवर्तनञ्च रकारे, इति
ज्ञेयम् । सूत्रे करेणामिति निर्देशात् स्त्रीलिङ्गान्तस्य करेणशब्दस्यैवायं विधिः,
न तु पुलिङ्गान्तस्येति भावः । करेणू इति तस्यैवोदाहरणमिति ।

‡ आलानेति ।—आलानशब्दे हल्मात्रयोः केवलयोर्व्यञ्जनयोर्लकार-नकारयोः
स्थानपरिवर्तनं, न तु व्यञ्जनद्वयस्थितयोः स्वरवर्णयोरिति तात्पर्यम् ।

§ बृहस्पतौति ।—बृहस्पतिशब्दे यथासंख्यमिति निर्देशात् बस्थाने भकारः,
हस्थाने च अकारः स्यादिति । भकार-अकारौ इत्यत्र सन्निविरहस्तु शिष्यबोधायैति
बोध्यम्, भकाराकारौ इति तु समीचीन एव ।

मलिने लिनोरिलौ वा ॥ ३१ ॥

मलिनशब्दे लिङ्कार-नकारयोर्यथासंख्यभिकार-लकारौ वा भवतः । मइलं—मलिण । *

गृहेघरोऽपतौ ॥ ३२ ॥

गृहशब्दे “घर” इत्ययमादेशो भवति । पतिशब्दे परतो न भवति । घर भवने । अपताविति किम् ?—गृहबई । (गृह-पतिः) ।

दाढादयो बहुलम् ॥ ३३ ॥

“दाढा” इत्येवमादयः शब्दा बहुल निपात्यन्ते दंष्ट्रादिषु । दाढा (दंष्ट्रा) । एण्हिं (इदानीम्) । धीआ—धूदा (दुहिता) । चातुलिअं (चातुर्यम्) । मंडूरो (मण्डूकः) । घरे णिहितं (गृहे निहितम्) । कंदोष्टो (उत्पलम्) । गोला (गोदावरी) । णिडालं (ललाटम्) । भुमआ (भूः) । वेलुरिअं (वैदूर्यम्) । अबहोवासं (उभयपार्श्वम्) । माइदो—माअंदो (चतुः) ।

आदिशब्दोऽयं प्रकारे । तेन सर्व एव देशसङ्केतप्रवृत्त-भाषाशब्दाः परिगृहीताः । †

इति वररुचिकृतप्राकृतप्रकाशस्य भामहविरचिताया वृत्तौ सङ्कीर्णविधिर्नाम
चतुर्थ परिच्छेदः ।

* मलिनेति ।—अत्रापि यथासंख्यमिति निर्देशान् लिख्याने इकारः, नस्थानि च लकार स्यादिति ज्ञेयम् ।

† दाढेति ।—दंष्ट्रादिषु शब्दादिषु दाढादिशब्दा बाहुल्येन निपातिता भवन्ति । बहुलगृहणात् न सर्वचेति । आदीति ।—सूत्रे आदिशब्दनिर्देश प्रकारा-थक , तेन दंष्ट्रादिप्रकारा शब्दा निपात्यन्त इत्यर्थः , तेन हेतुना, सर्व एव सकला एव, देशाना भिन्नदेशाना, सङ्केतै भिन्नसङ्केतै, प्रवृत्ता ये भाषाशब्दा तत्तद्देशीयाश्रितकथा इत्यर्थः, परिगृहीता उपात्ता इति भावः ।

अथ पञ्चमः परिच्छेदः ।

अत ओत् सोः ॥ १ ॥

अकारान्ताच्छब्दात् परस्य सोः स्थाने ओत्वं भवति ।
बच्छो । वसहो । पुरिसो । (वृक्षः । वृषभः । पुरुषः ।) *

जस्-शसोर्लोपः ॥ २ ॥

“अत” इत्यनुवर्तते । अकारान्तस्थानन्तरं यौ “जस्-शसौ”
तयोर्लोपो भवति । बच्छा सोहंति । (वृक्षाः शोभन्ते ।) “जस्-
शस्-ङस्यां सु दीर्घः” (५।११) इति दीर्घे कृते पञ्चाल्लोपो जसः । †
बच्छे णिअच्छह । (वृक्षान्नियच्छथ) । “ए च सुपि” (५।१२)
इत्येत्वे कृते पञ्चाल्लोपः शसः ।

अतोऽमः ॥ ३ ॥

अकारान्तस्थानन्तरं योऽम् द्वितीयैकवचनं तदकारस्य
लोपो भवति । बच्छ पेक्खइ । (वृक्षं प्रेक्षते ।) “मो बिन्दुः”
(४।१२) इति बिन्दुः । ‡

* वच्छो इति ।—आदौ “ऋतोऽत्” (१।२७) इत्यनेन ऋस्थाने अकारः, तत
“क्षमा-वृक्ष-क्षणेष्वा” (३।३१) इत्यनेन क्षस्थाने छकारः, पश्चात् अनेन सुस्थाने
ओकारः, पक्षे,—रुक्खो इति । वसहो इति ।—आदौ “वृ” इत्यस्य ऋकारस्य
अकारः, तत षस्थाने सकारः, ततो भस्थाने हकारः, ततोऽनेन सोः स्थाने
ओकारः । पुरिसो इति ।—आदौ “इत पुरुषे रो” (१।२३) इत्यनेन उकारस्य
ङकारः, तत षस्थाने सकारः, तत ओकार इति ।

† बच्छा सोहंतीति ।—आदौ जसि परे अकारस्य दीर्घः, पञ्चाज्जसो लोपः ।

‡ बच्छ पेक्खइति ।—आदौ अकारान्तशब्दादम्, तत असोऽकारस्य लोपः,
ततो म् इत्यस्य सकारस्य अनुस्वार इति ।

टामोर्णः ॥ ४ ॥

अतोऽनन्तरं टामोस्तृतीयैकवचन-षष्ठीबहुवचनयोर्णकारो भवति । बच्चेण । बच्चाण । (वच्चेण । वच्चाणाम् ।) “ए च सुपि” (५।१२) इत्येत्वम् । “जस्-शस्-डस्यां सु दीर्घः” (५।११) इति दीर्घः । *

भिसो हिं ॥ ५ ॥

अतोऽनन्तरस्य भिसो “हिं” भवति । बच्चेहिं । “ए च सुपि” (५।१२) इत्येत्वम् । (वच्चेः) । †

डसेरा-दो-दु-हयः ॥ ६ ॥

अतोऽनन्तरस्य डसेः पञ्चम्येकवचनस्य स्थाने “आ-दो-दु-हि” इत्येत आदेशा भवन्ति । बच्चा । बच्चादो । बच्चादु । बच्चाहि । (वच्चात्) । “जस्-शस्-डस्यां सु दीर्घः” (५।११) इति दीर्घत्वम् । ‡

भ्यसो हिन्तो सुन्तो ॥ ७ ॥

अन्तोऽनन्तरस्य भ्यसो “हिन्तो-सुन्तो” इत्येतावादेशौ भवतः । बच्चाहिन्तो । बच्चासुन्तो । “ए च सुपि” (५।१२) इति चकारेण दीर्घत्वम् । (वच्चेभ्यः) । §

वच्चेण-बच्चाणेति ।—आदौ टास्थाने णकार तत अकारस्य एकार । बच्चाणेत्यत्र आदौ आन स्थाने णकार, पश्चात् “जस्-शस्—” (५।११) इत्यादिना सूत्रेण अकारस्य दीर्घ इति ।

+ बच्चेहिमिति ।—आदौ भिस स्थाने हिं, पश्चात् अस्थाने णकार इति ।

‡ बच्चेहिं ।—अकारान्तस्य शब्दस्य पञ्चम्येकवचने (अर्थात् डसिस्थाने) “आ-दो-दु-हि” इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति । “दो-दु-हि” इति त्रिषु प्रत्ययेषु परेषु “जस्-शस्-डस्यां सु” (५।११) इत्यादिना सूत्रेण अकारस्य दीर्घत्वम् ।

§ बच्चाहिन्तो-बच्चासुन्तो इति ।—अत प्राक् भ्यस, स्थाने “हिन्तो-सुन्तो” इत्यादेशौ, पश्चात् सूत्रनिर्दिष्ट-चशब्दादकारस्य दीर्घत्वञ्च ।

स्सो ङसः ॥ ८ ॥

अतोऽनन्तरस्य ङसः “स्स” इत्यादेशो भवति । वच्छस्स ।
(वृक्षस्य) ।

ङेरेस्मी ॥ ९ ॥

अतोऽनन्तरस्य ङेः “ए-न्मि” इत्यादेशो भवति । वच्छे ।
“क्वचित् ङसि-ङ्योर्लोपः” (५।१३) वच्छन्मि । (वृक्षे) । *

सुपः सुः ॥ १० ॥

अतोऽनन्तरस्य सुपः “सु” इत्यादेशो भवति । वच्छेसु ।
(वृक्षेषु) । “ए च सुपि” (५।१२) इत्येतत् । †

जस्-शस्-ङस्यां सु दीर्घः ॥ ११ ॥

जसादिषु परतोऽतो दीर्घो भवति । वच्छा सोहन्ति ।
“जस्-शसोर्लोपः” (५।२) इति जसो लोपः । वच्छादो आगदो ।
वच्छादु । वच्छाहि । “ङसेरा-दो-दु-ह्यः” (५।६) इति
“दो-दु-हि” प्रत्ययाः । वच्छाण । (वृक्षाणाम्) । “टामोर्णः”
(५।४) इति आमः स्थाने णः । ‡

ए च सुप्यङि-ङसोः ॥ १२ ॥

अतः अकारस्यैवं भवति सुपि परतो “ङि-ङसौ” वर्जयित्वा ।

* वच्छन्मीति ।—ङिस्थाने “ए-न्मि” इत्युभावादेशौ स्त । क्वचित्लोपश्च भवति ।

† वच्छन्सि ।—आदौ सुपः स्थाने “सु”, पञ्चात सुपि परे अकारस्य एकार इति ।

‡ वच्छेति ।—वृक्षा शोभन्ते । अत्र जसि अकारस्य दीर्घत्व, जसो लोपश्च ।
वच्छादो इति ।—वृक्षात् आगतः । वच्छादु-वच्छाहि । वृक्षात् । अत्र ङसिस्थाने
“दो-दु-हि” इत्येते प्रत्यया भवन्ति, अतोऽनेन सूत्रेण दीर्घः । वच्छाण्येति ।—अत्र
आमः स्थाने णः, पश्चादनेन दीर्घः ।

§ सुपीति ।—सुपी मध्ये सर्वासा विभक्तौनामन्तर्निविष्टत्वेऽपि डि विभक्ति ङस्-

चकाराद्दोर्घश्च । बच्चे पेक्खह । “जग्-शसोर्लोपः” (५।२)
बच्चेण । (वृत्तेण) । “टामोर्णः” (५।४) । बच्चेहिं । बच्चेसु ।
चकाराद्दोर्घश्चेति । बच्चाहिन्तो—बच्चासुन्तो । “भ्यसो हिन्तो
सुन्तो” (५।७) इति भ्यसो “हिन्तो-सुन्तो” प्रत्ययः । अङि-
ङसोरिति किम् ?—बच्चेन्मि । बच्चेस्स । §

क्वचिद् ङसि-ङ्योर्लोपः ॥ १३ ॥

अतो “ङसि-ङि” इत्येतयोः परतः क्वचिल्लोपो भवति ।
बच्चा आगदो (वृत्तात् आगतः) । “ङसेरा-दो-दु-हयः” (५।६)
इति आत्वम् । बच्चे ठिअ (वृत्ते स्थितम्) । “ङेरेन्मी”
(५।८) इत्येत्वम् । *

इदुदतोः शसो णो ॥ १४ ॥

इदुदन्तयोः शसो “णो” भवति । अग्निणो पेक्खह । वायुणो
पेक्खह । (अग्नौन् प्रेक्षस्व । वायून् प्रेक्षस्व ।) †

विभक्तिश्च विहाय अयं विधिरिति बोध्यम् । अनेन अकारस्य एकार । सूत्रे
चशब्दनिर्देशाद् दोर्घश्च भवतीत्यर्थः । बच्चे पेक्खह । वृत्तान् प्रेक्षस्व । अत्र
शसि अकारस्य एत्व, ततः शसो लोपः । बच्चेणेति ।—आदौ अस्थाने ए,
ततष्टास्थाने णकार इति । बच्चेहिं । वृत्ते । बच्चेसु । वृत्तेषु । अत्र प्राक्
अकारस्थाने एकारः, ततो “भिसो हि” (५।५) इत्यनेन भिस स्थाने हि । “स्सो
ङस” (५।८) इत्यनेन च “ङस” स्थाने स्सप्रत्ययः । बच्चाहिन्तो-बच्चासुन्तो
इति ।—अत्र एकार बाधित्वा दीर्घः । “बच्चेन्मि” इत्यत्र सुपरत्वेऽपि ङिपरतया
अकारस्य न दोर्घत्व, प्रत्युत अकारस्य एकार एवेति । बच्चेस्सिति ।—अत्रापि
ङस्परत्वात् न अस्थाने एकारः ।

* बच्चा आगदो बच्चे ठिअमिति ।—इत्युभयत्र अकारस्य लोपः, ततो
लोपे सति उभयो पृथक् पृथक् सूत्रनिर्दिष्ट कार्यमिति ।

पेक्खहेति ।—सकर्मकक्रियानिर्देशाच्च कम्पदमिति भावः ।

डसो वा ॥ १५ ॥

इदुदन्तयोर्डसो वा “णो” भवति । अग्निणो, अग्निस्स ।
बाउणो, बाउस्स । (अग्नेः । वायोः) । *

जसश्च ओ यूत्वम् ॥ १६ ॥

इदुदन्तयोर्जस ओकारादेशो भवति, इदुतोश्च ईऊत्वं वा ।
चकाराद् णो च । अग्नीओ, बाऊओ । अग्निणो, बाउणो ।
(अग्नयः । वायवः) ।

टा णा ॥ १७ ॥

इदुदन्तयोष्टाविभक्ते “णा” इत्ययमादेशो भवति ।
अग्निणा । बाउणा । (अग्निना । वायुना) ।

सु-भिस्-सुप्सु दीर्घः ॥ १८ ॥

इदुदन्तयोः “सु-भिस्-सुप्” इत्येतेषु दीर्घो भवति । सु ।—
अग्नी । बाऊ । भिस् ।—अग्नीहिं । बाऊहिं । सुप् ।—अग्नीसु ।
बाऊसु । (अग्निः । वायुः । अग्निभिः । वायुभिः । अग्निषु ।
वायुषु) । †

स्त्रियां शस उदोतौ ॥ १९ ॥

स्त्रियां वर्तमानस्य शस “उत्-ओत्” इत्येतावादेशौ भवतः ।
मानाउ—मालाओ । णईउ—णईओ । बहूउ—बहूओ ।
(मालाः । नदीः । बधूः) ।

* वेति ।—सूत्रे विकल्पनिर्देशात् पक्षे “डस” स्थाने “स्स” । स्मेति न केवल-
मकारान्तस्य, अपि तु इकारान्तीकारान्तयोश्चापि शब्दयोरिति तात्पर्यम् । एव
भिस्तपि बोध्यमिति ।

† अग्नीहिमिति ।—अत्रापि “भिस्” स्थाने “हि”, पश्चादनेन दीर्घ इति ।
पक्षे अदन्तवत् कार्यमिति बोध्यम् ।

जसो वा ॥ २० ॥

जसः स्त्रियाम् “उत्-ओत्” इत्येतावादेशौ वा भवतः । पक्षे
अदन्तवत् । मालाउ । मालाओ । (मालाः) । *

अमि ऋस्वः ॥ २१ ॥

अमि परतः स्त्रियां ऋस्वो भवति । मालं । णइं । बहूं ।
(मालाम् । नदीम् । बधूम्) ।

टा-डस्-डौनामिदेद्दातः ॥ २२ ॥

“टा-डस्-डि” इत्येतेषां स्त्रियाम् “इत् एत्-अत्-आत्”
इत्येत आदेशा भवन्ति । टा ।—णईइ । णईए । णईअ । णईआ
कअ । (नद्या कृतम् ।) डस् ।—णईइ । णईए । णईअ । णईआ
बणं । (नद्या वनम् ।) डि ।—णईइ । णईए । णईअ । णईआ
ठिअं । (नद्यां स्थितम्) । †

नातोऽदातौ ॥ २३ ॥

आत आकारान्तस्य स्त्रीलिङ्गस्यानन्तरं टा-डस्-डौनाम्
“अत्-आत्” इत्येतावादेशौ न भवतः । पूर्वेण प्राप्तो निषिध्यते ।
मालाइ । मालाए । कअ । धण । ठिअं । (मालया कृतम् ।
मालाया धनम् । मालायां स्थितम्) । ‡

* जस इति ।—जसो वेति विकल्पाभिधानात् नदी-बधूप्रभृतीनामपि स्त्रीलिङ्गा-
न्तानां शब्दानां “जस” स्थाने “उत्-ओत्” इत्येतावादेशौ वैकल्पिकौ ज्ञेयौ । तेन
“णईउ” “णईओ” “णई” । “बहूउ” “बहूओ” “बहू” इत्यादिक सिद्धमेव ।
“पक्षे अदन्तवत्” इति ज्ञापनात् पक्षे जसो लोप इति तात्पर्यम् ।

† टेति ।—टेत्यादिषु तिष्ठषु विभक्तिषु इदादीनां चतुर्णामादेशानां मध्ये
प्रयोगकर्त्ता स्वेच्छया यं कञ्चनादेशं प्रयुञ्जीतेति भावः । नाटकादिषु एतेषा-
मुदाहरणानि वीक्ष्य स्थिरौकर्मव्यानीति ज्ञेयम् ।

‡ पूर्वेणेति ।—पूर्वेण पूर्वस्त्वेण, प्राप्तिविधिरादेशश्चतुष्टयरूप इति यावत्,

आदीतौ बहुलम् ॥ २४ ॥

स्त्रियामाकारान्तादातः स्थाने “आत्-ईत्” इत्येतौ बहुलं प्रयोक्तव्यौ । सहमाणा—सहमाणौ । हलद्वा—हलद्वौ । सुप्पणद्वा—सुप्पणद्वौ । छाद्वा—छाद्वौ । (सहमाना । हरिद्रा । शूर्पणखा । छाया) । *

न नपुंसके ॥ २५ ॥

प्रथमैकवचने नपुंसके दीर्घत्वं न भवति । सौ दीर्घः पूर्वस्थेत्यनेन इदुदन्तयोः प्राप्त पूर्वस्य दीर्घत्व ‘न नपुंसके’ इत्यनेन बाध्यते । दहिं । महुं । हवि । (दधि । मधु । हविः) । †

द्वज्जम्शसोर्दीर्घश्च ॥ २६ ॥

नपुंसके वर्तमानयोर्जम्शसोः स्थान इदादेशो भवति, पूर्वस्य च दीर्घः । बणाइ । दहीइ । महुइ । (वनानि । दधीनि । मधूनि) । ‡

नामन्त्रणे सावोत्वदीर्घबिन्दवः ॥ २७ ॥

आमन्त्रणे गम्यमाने सौ परतः ओत्वदीर्घबिन्दवो न भवन्ति । “अत ओत् सोः” (५।१) इत्योत्वं प्राप्तम् । “सु-भिस्-सुप्सु

अनेन सूत्रेण निषिध्यते निवार्यत इत्यर्थः , तेन चतुर्णांमादेशानां मध्ये अत्र हविवादेशौ याच्न्याविति निष्कर्षः । “टा” विभक्तिरूपवत् डसि डौ च तुल्यरूपावादेशाविति तात्पर्यं ज्ञेयम् ।

* “अत् पथि-हरिद्रा-पृथिवीषु” (१।१३) इत्यनेन हरिद्राशब्दस्य इस्थाने अकारः, ततो रस्थाने ल, ततो “द्र” इत्यस्य रलोपः, ततो दकारस्य द्वित्व, पश्चादनेन ईच्च, तेन हलद्वौति । “छायाया ह” (२।१८) इत्यनेन यस्थाने हकार, तेनैव छाद्वौति ।

† “सु-भिस्-सुप्सु दीर्घः” (५।१८) इत्यनेन सौ परत इकारान्तस्य उकारान्तस्य च दीर्घप्रसक्तिरासीत्, अनेन तु स च दीर्घौ निवारित इति तात्पर्यम् ।

‡ पूर्वस्य चेति ।—पूर्वस्य इकारादिशादव्यवहितपूर्ववर्तिन स्वरवर्णस्येत्यर्थः ।

दीर्घः” (५।१८) इति दीर्घः प्राप्तः । “सोर्बिन्दुर्नपुंसके” (५।३०) इति बिन्दुः प्राप्तः । हे बच्छ । हे अग्नि । हे बाउ । हे बण । हे दहि । हे महु । (हे वृक्ष । हे अग्ने । हे वायो । हे वन । हे दधे—दधि । हे मधो—मधु) । §

स्त्रियामात एत् ॥ २८ ॥

स्त्रियामामन्त्रणे आतः स्थाने एत्वं भवति सौ परतः । हे माले । हे साले । (हे शाले) । “अन्यस्य हलः” (४।६) इति सोर्लोपः ।

ईदूतोर्ङ्गस्वः ॥ २९ ॥

ग्रामन्त्रणे ईदूतोर्ङ्गस्वो भवति । हे णइ । हे बहु । (हे नदि । हे बधु) ।

सोर्बिन्दुर्नपुंसके ॥ ३० ॥

नपुंसके वर्तमानस्य सोर्बिन्दुर्भवति । बणं । दहिं । महुं । (वनम् । दधि । मधु) ।

ऋत आरः सुपि ॥ ३१ ॥

ऋकारान्तस्य सुपि परत “आर” इत्यादेशो भवति । भत्तारो सोहइ । (भर्त्ता शोभते) । भत्तार पेक्खसु । (भर्त्तार प्रेक्षस्व) । भत्तारिण कअं । (भर्त्ता कृतम्) ।

§ हे बच्छति ।—अत्र सौ ओकारप्राप्तिर्वाधः । “हे अग्नि”, “हे बाउ” इत्यत्र तु सौ परे दीर्घप्राप्तेर्वाधः । “हे बण” “हे दहि” हे महु” इत्यादिषु स्थलेषु च नपुंसके अनुस्वारप्राप्तेर्वाधो विज्ञापितः , अतएवाय प्राप्तिरसत्त्वे निषेध इति ।

मातुरात् ॥ ३० ॥

मातृसम्बन्धिन ऋकारस्याकारो भवति । माआ सोहृइ ।
(माता शोभते) । माअ पेक्खसु । (मातर प्रेक्षस्व) । माआइ
कअ । (मात्रा कृतम्) । माआए । (मातुः मातरि च) । *

उ-जस्-शस्-टा-डस्-सुप्सु वा ॥ ३३ ॥

जस्-शस्-टा-डस्-सुप्सु परत ऋकारस्य स्थाने उकारा-
देशो भवति वा । जस् ।—भत्तुणो—भत्तारा । शस् ।—भत्तुणो
—भत्तारे । टा ।—भत्तुणा—भत्तारेण । डस् ।—भत्तुणो—
भत्तारस्स । सुप् ।—भत्तुसु—भत्तारेसु । आरादिः पूर्ववत् ।
(भत्तारः । भर्तृन् । भर्त्ता । भर्तृः । भर्तृषु) । †

पितृ-भ्रातृ-जामातृणामरः ॥ ३४ ॥

पितृादौनां सुपि परतः ऋतोऽरो भवति । आरापवादः ।
पिअरं । पिअरेण । भाअर । भाअरेण । जामाअरं । जामा-
अरेण । (पितरम् । पित्ता । भ्रातरम् । भ्रात्रा । जामातरम् ।
जामात्रा) । ‡

‘मातुरात्’ इत्यनेन मातृशब्दस्य विर्णयविधि सूच्यते । “ऋत आर. सुपि”
(५।३१) इत्यनेन प्राप्तम् “आर ” इति विधि बाधित्वाऽयमेव विधि प्रवर्तते । माअ-
मिति ।—आदौ ऋस्थाने आ, तत “अस्मि ऋस्व” (५।२१) इत्यनेन आकारस्य
ऋस्व इति बाध्यम् ।

† भत्तुणो इति ।—प्राक् जसि परे ऋस्थाने उकारः, तत “इदुतो शसो णो”
(५।१४) इत्यनेन पदन्ताना “णो” इत्यनुवृत्ते “जसश्च ओ दूत्वन्” (५।१६) इत्यनेन
जस्यपि णो । भत्तारा इति ।—आदौ ऋस्थाने आर, “जस्शस्—” (५।११) इत्यादिना
सूत्रेण दीर्घः, पश्चात् “जस्शसोर्लोपि” (५।२) इत्यनेन जसो लोपयति । इत्य
शस्-टा डस्-सुपामपि यथायथ दत्तानामुदाहरणाना सूत्राण्यनुसन्धाय द्रष्टव्यानीति ।

‡ आरापवाद इति ।—“ऋत आर. सुपि” (५।३१) इत्यस्य सूत्रस्य आरविधि
बाधित्वा पितृादीनामरादेशो भवतीति तात्पर्यम् ।

आ च सौ ॥ ३५ ॥

पित्रादीनामाकारो भवति सौ परतः । चकारादरश्च
पित्रा—पित्ररो । (पिता) । भात्रा—भात्ररो । (भ्राता) ।
जामात्रा—जामात्ररो । (जामाता) । *

राज्ञश्च ॥ ३६ ॥

राजन्शब्दस्य “आ” इत्ययमादेशो भवति सौ परतः ।
रात्रा । (राजा) ।

आमन्त्रणे वा बिन्दुः ॥ ३७ ॥

राजन्शब्दस्य आमन्त्रणे वा बिन्दुः स्यात् । हे रात्र ।
हे रात्र । (हे राजन्) । †

जस्-शस्-डसां णो ॥ ३८ ॥

राज्ञ उत्तरेषां “जस्-शस्-डस्” इत्येतेषां “णो” इत्ययमादेशो
भवति । रात्राणो पेक्खति । (राजानः प्रेक्षन्ते) । रात्राणो
पेक्ख । (राज्ञः प्रेक्षस्व) । रात्राणो धण—रस्सो धणं । (राज्ञो
धनम्) । ‡

शस एत् ॥ ३९ ॥

राज्ञः परस्य शस “ए” इत्ययमादेशो भवति । राए पेक्ख ।
रात्राणो पेक्ख । (राज्ञः प्रेक्षस्व) ।

* आ चेति ।—सुपि पित्रादीनामरादिशप्राप्तावपि “सु”विभक्तौ तु केवलमाकार
एवेति विशेषः । पुनश्च सूवे चकारनिर्देशादरश्च स्यादिति ।

† आमन्त्रण इति ।—आमन्त्रणे सम्बुद्धावित्यर्थः ।

‡ रस्सो धणमिति ।—डसि एकत्र णो, अन्यत्र णकारस्य द्वित्वम्, अन्तस्थित-
वर्णस्य च लोपश्चेति ।

आमो णं ॥ ४० ॥

राज्ञ उत्तरस्यामः षष्ठोबहुवचनस्य “णं” इत्ययमादेशो भवति । राआणं । (राज्ञाम्) ।

टा णा ॥ ४१ ॥

राज्ञ उत्तरस्या. टाविभक्तेः “णा” इत्ययमादेशः स्यात् । राइणा । (राज्ञा) ।

उसश्च द्वित्वं वाऽन्यलोपश्च ॥ ४२ ॥

राज्ञ उत्तरस्य उसादेशस्य टादेशस्य च वा विकल्पेन द्वित्वं भवति । अन्यस्य च लोपः । रस्यो—राइणो धणं । (राज्ञो धनम्) । राइणा—रसा कर्त्तुं । (राज्ञा कृतम्) । *

इदद्वित्वे ॥ ४३ ॥

वेति निवृत्तम् । उसादेशस्य टादेशस्य च अकृते द्वित्वे राज्ञ इत्वं भवति । राइणो । (राज्ञः) । राइणा । (राज्ञा) । कृते द्वित्वे त्वित्वं न भवति । रस्यो । (राज्ञः) । रसा । (राज्ञा) । †

आ णोणमोरडसि ॥ ४४ ॥

णोणमोः परयोः राज्ञो जकारस्य आकारादेशः स्यात् ।

* अन्यस्य चेति ।—द्वित्वपक्षे अन्तस्थितवर्णस्य आकारस्य लोप इति । द्वित्वाभावपक्षे तु “आ” तिष्ठत्येवेति भावः ।

† वेति ।—पूर्वसूत्रानुवृत्तस्य विकल्पस्य निवृत्तिरिति । अद्वित्वे द्वित्वाभावपक्षे राजन्शब्दस्य इत्वं, तेन राइणो-राइणेति । द्वित्वे पुन कृते सति, यस्मिन् पक्षे द्वित्वं स्यात्, तस्मिन् पक्षे तु इकारो न भवतीत्यर्थः । अत्र पक्षे शेषवर्णस्य लोपस्तेन रस्यो रसेति सिद्धमित्याशयः ।

‡ आ णोणमोरिति ।—“णो-णम्” इत्यादेशयोः परयोः सर्वत्रैव राजन्-शब्दस्य

अङ्सि षष्ठेऽकवचने न भवति । राज्ञाणो पेक्वन्ति । (राजानः प्रेक्षन्ते) । राज्ञाणो पेक्व । (राज्ञः प्रेक्षस्व) । राज्ञाणं धणं । (राज्ञां धनम्) । अङसीति किम् ?—राज्ञो—रस्यो धणं (राज्ञो धनम्) । शेषमदन्तवत् । राज्ञं । (राजानम्) । राज्ञि । (राजभिः) । राज्ञा—राज्ञादो—राज्ञादु । (राज्ञः) । राज्ञा-हितो—राज्ञासुतो । (राजभ्यः) । राज्ञमि—राए । (राज्ञि) । राजसु । (राजसु) । ‡

आत्मनोऽप्याणो वा ॥ ४५ ॥

आत्मनोऽप्याण इत्यादेशो भवति वा । अप्या—अप्याणो । (आत्मा) ।

इत्वदित्ववर्जं राजवदनादेशे ॥ ४६ ॥

आत्मनोऽनादेशे राजवत् कार्यं स्यादित्वदित्वे वर्जयित्वा । अप्या । (आत्मा) । अप्याणो । (आत्मानः) । अप्याणा । (आत्मना) । अप्याणो । (आत्मनः) । *

ब्रह्माद्या आत्मवत् ॥ ४७ ॥

ब्रह्माद्याः शब्दा लक्ष्यानुसारेणात्मवत् साधवो भवन्ति । ब्रह्मा । (ब्रह्मा) । ब्रह्माणो । (ब्रह्माणः) । जुवा । (युवा) ।

जकारस्थाने आकारः, केवल षष्ठीविभक्त्येकवचन वर्जयित्वेत्यर्थः । शेषमिति ।—अवशिष्टासु विभक्तिषु अकारान्तवचनशब्दवत् कार्यं ज्ञेयमिति भावः ।

* आत्मन इति ।—अनादेशे न आदेशः अनादेशस्तस्मिन्, आदेशभिन्नस्थल इत्यर्थः, इत्वदित्वे वर्जयित्वा इत्व दित्वञ्च विनेत्यर्थः, आत्मनूशब्दस्य राजनू-शब्दवत् कार्यं भवतीत्यर्थः । राजनूशब्दस्य यथा इत्व दित्वञ्च स्यात्, अस्य तु न तथेति तात्पर्यम् ।

जुवाणो । (युवानः) । अद्वा । (अध्वा) । अद्वाणो । (अध्वानः) ।
“ब्रह्मन्-युवन्-अध्वन्” एवमादयो लक्ष्यानुसारेणानुगन्तव्याः । †

इति वररुचिकृतप्राकृतप्रकाशस्य भामहविरचिताया वृत्तौ लिङ्गविभक्त्यादिशो
नाम पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथ षष्ठः परिच्छेदः ।

सर्वादेर्जस एत्वम् ॥ १ ॥

सर्वादेरुत्तरस्य जस एत्व भवति । सव्वे । जे । ते । के ।
कदरे । (सर्वे । ये । ते । के । कतरे) । *

डेः स्मिं-स्मि-त्याः ॥ २ ॥

डेः सप्तम्येकवचनस्य सर्वादिपरस्थितस्य स्थाने “स्मिं-स्मि-
त्य” इत्येत आदेशा भवन्ति । सव्वस्मिं । सव्वस्मि । सव्वत्य ।
(सर्वस्मिन्) । इअरस्मिं । इअरस्मि । इअरत्य । (इतरस्मिन्) । †

† लक्ष्येति ।—लक्ष्यानुसारेण लक्ष्यमनुसृत्येत्यर्थः । साधवी निर्दोषा व्युत्पा-
दिता इत्यर्थः । एवमादय इति ।—एवमादय एव प्रकारा शब्दा इत्यर्थः । अनु-
गन्तव्या अवगन्तव्या, बोद्धव्या इति मन्तव्यम् ।

* अस्मिन् परिच्छेदे सर्वनामाधिकार इति बोध्यम्, तेनैव सर्वनामवाच-
कानां शब्दानां जस स्थाने एकार इति । कदर इति ।—‘इतर-इतम’-प्रत्ययान्ता-
नामपि सर्वनामत्वमिति भावः ।

† सर्वनामवाचकानां शब्दानां विभक्तौ ये वय आदिशा भवन्ति, ते तु
नाटकादौ द्रष्टव्याः ।

इदमेतत्-किं-यत्तद्वाष्टा इणा वा ॥ ३ ॥

“इदम्-एतत्-किम्-यत्-तत्” इत्येतेभ्यः “टा” इत्यस्य इणादेशो भवति वा । इमिणा । इदिणा । किणा । जिणा । तिणा । पक्षे—इमेण । एदेण । केण । जेण । तेण ।

(अनेन । एतेन । केन । येन । तेन ।) *

आम एसिं ॥ ४ ॥

इदमादिभ्य उत्तरस्य आम “एसिं” इत्ययमादेशो वा भवति । इमेसि—इमाण । (एषाम्) । एदेसि—एदाण । (एतेषाम्) । केसि—काण । (केषाम्) । जेसि—जाण । (येषाम्) । तेसिं—ताण । (तेषाम्) । †

किं-यत्तद्वा ङस आसः ॥ ५ ॥

“किम्-यत्-तत्” एभ्य उत्तरस्य ङस “आसः” इत्ययमादेशो भवति वा । कास—कस्स । जास—जस्स । तास—तस्स । (कस्य । यस्य । तस्य) । ‡

* इदमादिभ्य एकत्र “इणा”, वैकल्पिकत्वादन्यत्र “टा णा” (५।१७) इत्यनेन “सा” प्रत्यय, पश्चात् सर्वनामकार्याणि च यथायथ ज्ञेयानीति तात्पर्यम् ।

† आम इति ।—इदम्प्रभृतिभ्य पञ्चशब्देभ्य उत्तरे आम्विभक्तिस्थाने विकल्पेन “एसिं”-प्रत्यय स्यात् । पक्षे अदन्तशब्दवत् “टामोर्ण” (५।४) इत्यनेन आम्सि “ण”-प्रत्यय एव स्यादिति ज्ञेयम् ।

‡ कासेति ।—किं-यत्तदामिति वयाणा सर्वनामवाचकानां शब्दानां ङस् विभक्तिस्थाने विकल्पेन आसादेशो भवति, पक्षे अदन्तवद्रूपम् । अतः “स्सो ङस” (५।८) इत्यनेन सूत्रेण ङस स्थाने “स्स”, तेन कस्सेति । एवं “जस्स-तस्स” इत्यनयोरपि ज्ञेयम् ।

इडाः स्सा से ॥ ६ ॥

इकारान्तेभ्यः किमादिभ्य उत्तरस्य डसः “स्सा-से” इत्येता-
वादेशौ भवतः । किस्सा । कीसे । कीआ । कीए । कीअ ।
कीइ । (कस्य) । जिस्सा । जीसे । जीआ । जीए । जीअ ।
जीइ । (यस्य) । तिस्सा । तीसे । तीआ । तीए । तीअ । तीइ ।
(तस्य) । *

डेहिं ॥ ७ ॥

किमादिभ्य उत्तरस्य डे “हि” इत्ययमादेशो भवति वा ।
कहिं । कस्मिं । कस्मि । कत्य । (कस्मिन्) । जहि । जस्मिं ।
जस्मि । जत्य । (यस्मिन्) । तहि । तस्मि । तस्मि । तत्य ।
(तस्मिन्) । †

आहे इआ काले ॥ ८ ॥

कि-यत्तद्भ्यो डे काले “आहे-इआ” इत्यादेशौ वा भवतः ।
काहे । जाहे । ताहे । कइआ । जइआ । तइआ । “कहि”
इत्यादयोऽपि । (कदा । यदा । तदा) । ‡

* इडा इति ।—इकारान्तेभ्य किमादिभ्यस्तिभ्य उत्तरे डसविभक्तिस्थाने
“स्सा-से” इमौ आदेशौ भवतः । किस्सा-कीसे इति ।—पक्षे,—“टा-डस्-डोनामि-
देददात्” (५।२२) इत्यनेन “इत् एत-अत-आत्” इत्यादेशचतुष्टयं स्यादिति, तेन
“कीआ” “कीए” “कीअ” “कीइ” इति चत्वारि रूपाण्येति ।

† किमादिभ्य इति ।—“कि-यत्-तत्” इत्येतेभ्य उत्तरे डि विभक्तिस्थाने “हि”
इत्यादेशो भवति । पक्षे,—“डे स्मि स्मि-त्या” (६।२) इत्यनेन सूत्रेण त्रय आदेशा
भवन्ति ।

‡ आहे इत्यादि ।—काले कालार्थे, किमादिभ्य उत्तरे डिस्थाने “आहे”-
“इआ” इति द्वावादेशौ भवतः । पक्षे,—“कहि-जहि-तहि” चेति ।

तो दो डसेः ॥ ९ ॥

किंयत्तद्गो डसेः “तो-दो” इत्येतावादेशौ भवतः । कत्तो—
कदो । (कस्मात्) । जत्तो—जदो । (यस्मात्) । तत्तो—तदो ।
(तस्मात्) ।

तद ओश्च ॥ १० ॥

तद उत्तरस्य डसेरोकारादेशो भवति वा । तो—तत्तो—
तदो । (तस्मात्) । *

डसा से ॥ ११ ॥

वेति वर्त्तते । तदो डसा सह “से” इत्ययमादेशो भवति ।
पक्षे—यथाप्राप्तम् । से—तास—तस्स । (तस्य) । †

आमा सिं ॥ १२ ॥

तद आमा सह “सि” इत्ययमादेशो वा भवति । सिं—
ताण । (तेषाम्, तासाम्) । ‡

किमः कः ॥ १३ ॥ §

किंशब्दस्य सुपि परतः “कः” इत्ययमादेशो भवति । को ।
के । केण । केहि । (कः । के । केन । कैः) ।

तद इति ।—सूत्रे चशब्दनिर्देशात् पक्षे पूर्वमत्रानुवृत्तौ “तो-दो” इत्युभा-
वादेशौ ग्राह्याविति तात्पर्यम् ।

† पक्ष इति ।—अत्र विकल्पानुवृत्तिर्ग्राह्येति । पक्षे यथाप्राप्तमिति ।—“इद्भाः
स्सा से” (६।६) इत्यस्य त्वस्यैव कार्यमनुवर्त्तनीयमिति भावः ।

‡ तद इति ।—आमविभक्त्या सह तदशब्दस्थाने सिमिति । पक्षे,—
“टामोर्ण” (५।४) इत्यनेन णप्रत्ययः ।

§ किम क इति ।—पाणिनीयादिव्याकरणेऽपि संस्कृतपदसाधनसूत्रमपि
“किम कः” (७।२।१०३) इति तत्त्वरूपं दृश्यते ।

इदम इमः ॥ १४ ॥

सुपि परत इदम “इम” इत्ययमादेशो भवति । इमो । इमे । इमं । इमेण । इमेहि । (अयम् । इमे । इमम् । अनेन । एभिः) । *

स्स-स्सिमोरद् वा ॥ १५ ॥

“स्स-स्सिमो” परत इदमोऽदादेशो वा भवति । अस्स— इमस्स । (अस्य) । अस्सिं—इमस्सिं । (अस्मिन्) ।

डेदेन हः ॥ १६ ॥

इदमो दकारेण सह डेः स्थाने हकारादेशो वा भवति । इह । पक्षे,—अस्सि—इमस्सि—इमस्मि । (अस्मिन्) । †

न त्यः ॥ १७ ॥ ‡

इदमः परस्य डे “त्य” इत्ययमादेशो न भवति । “डेः स्सि-
न्मि त्याः” (६।२) इति प्राप्ते प्रतिषिध्यते । इह । अस्सिं—
इमस्सि—इमस्मि । (अस्मिन्) ।

नपुंसके स्वमोरिदमिणमिमो ॥ १८ ॥

नपुंसकलिङ्गे इदमः स्वमोः परतः सविभक्तिकस्य “इद-

* इममिति ।—इम-इममिति सस्कृतप्राकृतयोस्तुल्यरूपं दृश्यते । अन्यत्र अदन्तशब्दवत् पूर्वोदाहृतं कार्यं विज्ञेयमिति ।

† इदम इति ।—आदाविदम्शब्दस्य दकारेण सह डिस्थाने हकारादेशो भवति, तेन इहेति । पक्षे,—“स्सि-स्मि” इत्येतावादेशौ भवत ।

‡ न त्य इति ।—“डे स्सिम्” (६।२) इत्यादिना सूत्रेण इदम्शब्दस्य डिस्थाने प्राप्तेऽपि त्यादेशे अनेन सूत्रेण निषेधः । तदर्थमवास्य सूत्रोपक्रम इति ज्ञेयम् ।

§ नपुंसकेति ।—क्लौवलिङ्गे इदम्शब्दस्य “सु”-विभक्तौ “अस्”-विभक्तौ च उक्त-

इणं-इणमो” इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । इदं—इणं—
इणमो धणं । (इदं धनम्) । §

एतदः सावीत्वं वा ॥ १९ ॥

एतच्छब्दस्य सौ परतः ओत्वं वा भवति । नित्ये प्राप्ते
विकल्पात् । एस—एसो । (एषः) । *

त्तो ङसेः ॥ २० ॥

एतदः परस्य ङसे. “त्तो” इत्ययमादेशो भवति । एत्तो—
एदादो—एदादु—एदाहि । (एतस्मात्) । †

त्तो-त्ययोस्तलोपः ॥ २१ ॥

एतदस्तकारस्य त्तो-त्ययो परतो लोपो भवति । एत्तो ।
(एतस्मात्) । एत्य । (एतस्मिन्) । ‡

तदेतदोः सः सावनपुंसके ॥ २२ ॥

तच्छब्दस्य एतच्छब्दस्य च यस्तकार तस्य सकारादेशो
भवति अनपुंसके सौ परतः । सौ पुरिसो । सा महिला ।
एस—एसो । एसा । साविति किन् १—एदे । ते । एदं । तं । अन-

विभक्तिद्वयेन सहैव “इदम्-इणम्-इणमो” इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । इदमादीनि
द्वौणि रूपाणि सौ अमि च भवन्तीति बोध्यम् ।

* नित्य इति ।—ओत्स्य नित्यप्राप्तौ अनेन सूत्रेण वैकल्पिकत्वम् व्यवस्था-
पितम् । “तदेतदो सः” (६।२२) इत्यादिना एतच्छब्दस्य तकाराख्यानं सकार ।

† एतद इति ।—आदावनेन सूत्रेण “त्तो” इत्यादेशः, पश्चात् “ङसेरा दी-
दु ह्य” (३।६) इत्यनेन “दी-दु-हि” इत्येते आदेशाः स्युरिति, तत् सुपि दीर्घत्वञ्चेति ।

‡ एतद इति ।—प्राक् अन्तस्थितव्यञ्जनस्य लोपः, तत् “त्तो-त्य” इत्येतयो
परयोस्तकारस्य लोपः, तेन “एत्तो-एत्य” इति पदद्वयं ज्ञेयम् ।

§ तदिदि ।—अनपुंसके नपुंसकभिन्ने, पुलिङ्गे स्त्रीलिङ्गे चेत्यर्थः, सौ परे

पुंसक इति किम् ?—तम्, एदं धणं । (स पुरुषः । सा महिला ।
एषः । एषा । एते—ते । एतम्—तम् । तत्, एतत् धनम्) । §

अदसो दो मुः ॥ २३ ॥

अदसो दकारस्य सुपि परतो “मु” इत्ययमादेशो भवति ।
असू पुरिसो । (असौ पुरुषः) । असू महिला । (असौ
महिला) । असूओ पुरिमा । (असौ पुरुषाः) । असूओ
महिलाओ । (असू महिलाः) । अमुं वणं । (अदो वनम्) ।
अमूइ वणाइं । (अमूनि वनानि) । *

हश्च सौ ॥ २४ ॥

अदसो दकारस्य सौ परतो हकारादेशो भवति । अह
पुरिसो । (असौ पुरुषः) । अह महिला । (असौ महिला) ।
अह वण । (अदो वनम्) । हादेशोऽयमोत्वात्वबिन्दून्
त्रिष्वपि लिङ्गेषु परत्वाद् वाधते । †

पदस्य ॥ २५ ॥

अधिकारोऽयम् । आ शब्दविधानाद्, यदित ऊर्ध्वमनु-

तदेतदीप्तकारस्य सकारादेश इति । “एदि-ते” इति पुलिङ्गवङ्गवचने । “एद-त”
इति पुलिङ्गद्वितीयैकवचने । त एदं धणमिति क्लीबलिङ्गप्रथमैकवचने ज्ञेयमिति ।

अदस इति ।—आदावन्त्यव्यञ्जनस्य लोपः, ततो दकारस्य सुपि परे “मु”
इत्यादेशः, तत इदुदन्तशब्दप्रकरणीकविधिना दीर्घत्वादिकं कार्यं बीज्यम् ।

† हश्चेति ।—सूत्रे लिङ्गनिर्देशवर्जं “मु”-विभक्तौ परतो हकारादेशविधानात्
पुलिङ्गे ओकारः, स्त्रीलिङ्गे आकारः, क्लीबलिङ्गे चानुसारीनं प्रयज्येतेत्याशङ्क्य समाधत्ते
“हादेश इति” ।—त्रिष्वपि लिङ्गेष्वेव अस्य विवेर्चमानतया अयं हकारादेशः
“अलम्-आलम्-अनुसारश्च” वाधत इति तात्पर्यम् । हकारादेशं कृतं विलिङ्गात्मेव
ओत्वादीनां प्रतिषेध इति निष्कर्षः ।

‡ अधिकार इति ।—शब्दविधानपथ्यन्तमेव पदसञ्ज्ञाऽधिकार इति । तेन इत

क्रमिष्यामः पदस्य तद् भवतीत्येवं वेदितव्यम् । तच्च तत्रैवो-
दाहरिष्यामः । ‡

युष्मदस्त्वं तुमं ॥ २६ ॥

सावित्येव । युष्मदः पदस्य सौ परतः “तं-तुमम्” इत्येता-
वादेशौ भवतः । तं आगदो, तुमं आगदो । (त्वमागतः) । *

तुं चामि ॥ २७ ॥

युष्मदः पदस्य अमि परतः “तुं” इत्यादेशो वा भवति ।
तुम च । तुं पेक्खामि, तुम पेक्खामि । (त्वां प्रेक्षे) । †

तुज्जे तुम्हे जसि ॥ २८ ॥

युष्मदः पदस्य जसि परतः “तुज्जे-तुम्हे” इत्येतावादेशौ
भवतः । तुज्जे आगदा, तुम्हे आगदा । (यूयमागताः) ।

बो च शसि ॥ २९ ॥

शसि युष्मदः पदस्य “बो” इत्यादेशो भवति । चकारात्
“तुज्जे-तुम्हे” च । बो पेक्खामि । तुज्जे, तुम्हे पेक्खामि ।
(युष्मान् प्रेक्षे) ।

पर यद् वक्ष्यामस्तत् पदस्येव भवतीति ज्ञेयम् । तच्च कार्यं, तत्रैव तस्मिन् तस्मिन्
स्थल एव, उदाहरिष्याम उदाहृत्य दर्शयिष्याम इति भावः । शब्दविधानात् प्रागेव
पदविधानमिति फलिताय ।

सावित्येवेति ।—युष्मदिति पदस्य स्थाने “सु” विभक्तौ परतः “त तुमम्”
इत्यादेशद्वयं भवतीति ।

† तु चामीति ।—सूत्रे चकारनिर्देशात् अमि पूर्वसूत्रविहित-“तुम” “तु” च
इत्येतावादेशौ भवतः, तेन वृत्तिकारिण वृत्तौ वेति गृहीतसुक्तायस्यष्टोकरण्यायमिति
भावः ।

टाड्योस्तइ-तए-तुमए-तुमे ॥ ३० ॥

युष्मदुत्तरयोः “टा-डि” इत्येतयोः “तइ-तए-तुमए-तुमे” इत्येत आदेशा भवन्ति । टा ।—तइ—तए—तुमए—तुमे कअं । (त्वया कृतम्) । डि ।—तइ—तए—तुमए—तुमे ठिअं । (त्वयि स्थितम्) । *

डसि तुमो-तुह-तुज्झ-तुम्ह-तुम्हाः ॥ ३१ ॥

युष्मदः पदस्य डसि “तुमो-तुह-तुज्झ-तुम्ह-तुम्हा” इत्येत आदेशा भवन्ति । तुमो पदं । (तव पदम्) । तुह—तुज्झ—तुम्ह—तुम्हा पदं । (तव पदम्) । †

आडि च ते-दे ॥ ३२ ॥

आडि तृतीयैकवचने चकारात् डसि च परतो युष्मदः पदस्य “ते-दे” इत्येतावादेशौ भवतः । ते कअं—दे कअ । (त्वया कृतम्) । ते धणं—दे धणं । (तव धनम्) । ‡

तुमाइ च ॥ ३३ ॥

आडि युष्मदः पदस्य “तुमाइ” इत्येवमादेशो भवति । तुमाइ कअ । (त्वया कृतम्) ।

* टेति ।—तृतीयैकवचने सप्तम्यैकवचने च युष्मच्छ्लादुत्तरं तइत्यादयश्चत्वार आदेशा भवन्ति ।

† डसीति ।—“तुज्झ ण आणं हिअअं सम उण मअणो दिवा वि रत्तिं वि” इति शकुन्तला ।

‡ आडौति ।—आडिति “टा”-निर्देशः, तेन वृत्तिकृता तृतीयैकवचन इति व्याख्यातम् । तथा च सत्रनिर्दिष्ट-“च”-शब्देन पूर्वसूक्तीकृतश्च याज्ञ इति बोध्यम् ।

§ तुमाइ चेति ।—सूत्रे चकारनिर्देशान् पूर्वसूत्रानुव्रतस्य युष्मदः पदस्य तृतीयैकवचने “तुमाइ” इत्येवरूप आदेशो भवतीति बोध्यम् ।

तुज्मेहिं-तुम्हेहिं भिसि ॥ ३४ ॥

भिसि परतो युष्मदः पदस्य “तुज्मेहिं-तुम्हेहिं-तुम्मेहिं” इत्येत आदेशा भवन्ति । तुज्मेहि—तुम्हेहिं—तुम्मेहिं कअं । (युष्माभिः कृतम्) । *

डसौ तत्तो-तद्वत्तो-तुमादो-तुमादु-तुमाहि ॥ ३५ ॥

डसौ परतो युष्मदः पदन्य “तत्तो-तद्वत्तो-तुमादो-तुमादु-तुमाहि” इत्येत आदेशा भवन्ति । तत्तो आगदो । (त्वदागतः) । तद्वत्तो—तुमादो—तुमादु—तुमाहि आगदो । (त्वदागतः) । †

तुम्हाहिंतो तुम्हासुंतो भ्यसि ॥ ३६ ॥

युष्मदः पदस्य पञ्चमीबहुवचने भ्यसि “तुम्हाहिंतो-तुम्हासुंतो” इत्येतावादेशौ भवतः । तुम्हाहिंतो तुम्हासुंतो आगदो । (युष्मदागतः) । ‡

बो-भे-तुज्झाणं-तुम्हाणमामि ॥ ३७ ॥ §

आमि परतो युष्मदः पदस्य “बो-भे-तुज्झाणं-तुम्हाणं” इत्येत

* तुज्मेहिमित्यादि ।—एतत्वा यथायथमुदाहरणानि नाटकादौ द्रष्टव्यानीति ।

† डसाविति ।—डसिविभक्तौ ‘तत्तो’ इत्यादयः, ये पञ्चादिशा भवन्ति, एतेषां पदानामुदाहरणानि तु नाटकादौ द्रष्टव्यानीति ।

‡ तुम्हाहिंती इति ।—सूत्रेऽस्मिन् “भ्यसि” इति सामान्येन निर्देशात् चतुर्थी-पञ्चमीत्युभयोरिव प्राप्तम् । तस्मिन्हनिरसनाय वृत्तौ “युष्मदः पदस्य पञ्चमीबहुवचने भ्यसि” इति स्पष्टतया निर्देशः कृतः, प्राकृते चतुर्थीविभक्तिस्थाने षष्ठ्या एव प्रयोगविधानान् इति बोध्यम् ।

§ अस्मिन् सूत्रे “भे” इत्यत्र पुस्तकान्तरे ‘मे’ इति पाठो दृश्यते । एतयोर्मात्राभावान्नञ्चलत्वात् क्रमदीदृशसूते च “भे” इत्यस्य “मे” इत्यस्य च द्वयोरैवाभावात् विशिष्टप्रमाणादर्शनं “भे” इत्यत्र मनीषा न मन्ये । अप्रथमिणोत्पत्त्यस्य हि औदासीन्यमेव हि प्रासादिकानामिति ।

आदेशा भवन्ति । बो धण—भे धण । तुज्झाण—तुम्हाणं धण ।
(युष्माक धनम्) ।

डौ तुमम्हि ॥ ३८ ॥

युष्मदः पदस्य डौ परतः “तुमम्हि” इत्यादेशो भवति ।
तुमम्हि ठिअं । (त्वयि स्थितम्) । पूर्वोक्ताश्च तदप्रभृतयश्चत्वारो-
ऽप्यादेशा भवन्ति । *

तुज्झेसु-तुम्मेसु सुपि ॥ ३९ ॥

युष्मदः पदस्य सप्तमो बहुवचने “तुज्झेसु-तुम्मेसु” इत्येता-
वादेशौ भवतः । तुज्झेसु ठिअ । (युष्मासु स्थितम्) । तुम्मेसु
ठिअं । (युष्मासु स्थितम्) ।

अस्मदो हमहमहअं सौ ॥ ४० ॥

अस्मदः पदस्य सौ परतो “हं-अहं-अहअ” इत्येत आदेशा
भवन्ति । हं—अहं—अहअ करेमि । (अह करोमि) । †

अहम्मिरमि च ॥ ४१ ॥

अमि परतोऽस्मदः पदस्य “अहम्मि” इत्ययमादेशो भवति ।
सौ च । अहम्मि पेक्ख । (मां प्रेक्षस्व) । अहम्मि करेमि ।
(अहं करोमि) । ‡

पूर्वोक्ताश्चेति ।—पूर्वोक्ता “टाड्योस्तइ तए-तुमए-तुमे” (६।३०) इत्यनेन सूत्रेण
कथिताश्चत्वारश्चतुर्विधा आदेशा स्युरिति । तेन तइ-तए-तुमए-तुमे ठिअमित्यादि
रूपमनुसन्धेयमिति ।

† अस्मद इति ।—हमित्यादयः प्रयोगा नाटकादौ द्रष्टव्या इति ।

‡ असौति ।—सूत्रे चकारनिर्देशात् सुविभक्तावपि “अहम्मि” इत्यादेशो
बीज्य इति ।

मं ममं ॥ ४२ ॥

अमीति वर्तते । अस्मदः पदस्य अमि परतो “मं-मम” इत्येतावादेशौ भवतः । मं—ममं पेक्ख । (मां प्रेक्षस्व) । *

अम्हे जम्शसोः ॥ ४३ ॥

अस्मदः पदस्य जम्शसोः परतः “अम्हे” इत्ययमादेशो भवति । अम्हे आगदा । (वयमागताः) । अम्हे पेक्ख । (अस्मान् प्रेक्षस्व) ।

णो शसि ॥ ४४ ॥

अस्मदः पदस्य शसि परतो “णो” इत्ययमादेशो भवति । णो पेक्ख । (अस्मान् प्रेक्षस्व) । †

आडि मे-ममाइ ॥ ४५ ॥

अस्मदः पदस्य आडि परतो “मे-ममाइ” इत्येतावादेशौ भवतः । मे इअं—ममाइ कअं । (मया कृतम्) । ‡

डौ च मइ-मए ॥ ४६ ॥ §

अस्मदः पदस्य डौ परतो “मइ-मए” इत्येतावादेशौ भवतः । चकारात् ढृतीदैकवचने च । मइ—मए ठिअं । (मयि स्थितम्) । मइ—मए कअ । (मया कृतम्) ।

* अमीतोति ।—पूर्वसूत्रात् “अम्”-विभक्तिरागच्छतीति ज्ञेयम् । अतएव अमि वीणि पदानि भवन्तीति तात्पर्यं ज्ञेयमिति ।

† णो इति ।—अस्मच्छब्दस्य शसि परे “अम्हे णो” इति पदद्वयं बोध्यम् ।

‡ आडौति ।—आडौति टाविभक्तिर्निर्देशः ।

§ डौ चेति ।—सूत्रे चकारनिर्देशात् पूर्वसूत्रानुवृत्त्या टाविभक्तिश्च दाह्येति भावः ।

अम्हेहिं भिसि ॥ ४७ ॥

अस्मदः पदस्य भिसि “अम्हेहिं” इत्ययमादेशो भवति ।
अम्हेहिं कअं । (अस्माभिः कृतम्) ।

मत्तो-मइत्तो-ममादो-ममादु-ममाहि ङसौ ॥ ४८ ॥

अस्मदः पदस्य ङसौ परत एत आदेशा भवन्ति । मत्तो
गदो । (मद्गतः) । मइत्तो—ममादो—ममादु—ममाहि
गदो । (मद्गतः) ।

अम्हाहिंतो-अम्हासुंतो भ्यसि ॥ ४९ ॥

अस्मदः पदस्य भ्यसि परतः “अम्हाहिंतो-अम्हासुंतो”
इत्येतावादेशौ भवतः । अम्हाहिंतो—अम्हासुंतो गदो । (अस्मद
गतः) । †

मे-मम-मह-मज्झ ङसि ॥ ५० ॥

अस्मदः पदस्य ङसि परत एत आदेशा भवन्ति । मे धणं ।
(मम धनम्) । मम—मह—मज्झ धणं । (मम धनम्) ।

मज्झणो-अम्ह-अम्हाणमम्हे आमि ॥ ५१ ॥

अस्मदः पदस्य आमि परत एत आदेशा भवन्ति । मज्झणो
—अम्ह—अम्हाणं—अम्हे धणं । (अस्माकं धनम्) ।

* मत्तो इति ।—अस्मच्छब्दस्य पञ्चमीविभक्तेरेकवचने पञ्च पदानि स्युरिति
तात्पर्यम् । एतेषामुदाहरणानि तु नाटकादावनुसन्ध्यानि ।

† अम्हाहिंती इति ।—सूत्रेऽस्मिन् तथा “अस्मद पदस्य” इत्यादि वृत्तावपि
केवलं “भ्यसि” इति अवशिष्टेण ग्रहणात् किं चतुर्थीबहुवचने भ्यसि उत पञ्चमी-
बहुवचने भ्यसि इति सन्देहः । प्राकृते चतुर्थीस्थाने षष्ठीविभक्ते, प्रयोगविधानात्
युष्मच्छब्दवत् अत्रापि “पञ्चमीबहुवचने” इति पदमनुवर्त्य, समाधातव्यः इति ।

ममस्मि डौ ॥ ५२ ॥

अस्मदः पदस्य डौ परतो “ममस्मि” इत्यादेशो भवति ।
ममस्मि ठिञ् । (मयि स्थितम्) । पूर्वोक्तौ “मद्-मए”
इत्येतौ च । *

अम्हेसु सुपि ॥ ५३ ॥

अस्मदः पदस्य सप्तमीबहुवचने सुपि परतः “अम्हेसु”
इत्यादेशो भवति । अम्हेसु ठिञ् । (अस्मासु स्थितम्) ।

वे दोँ ॥ ५४ ॥

पदस्येति निवृत्तम् । सुपीति वर्त्तते । द्विशब्दस्य “दो”
इत्ययमादेशो भवति सुपि परतः । दोहिँ । (द्वाभ्याम्)
दोसु । (द्वयोः) । †

वेस्तिः ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दस्य सुपि परतः “ति” इत्यादेशो भवति । तीहिँ ।
(त्रिभिः) । तीसु । (त्रिषु) । ‡

* डाविति ।—अत्र “डि”-विभक्तौ ममस्मोति सिद्धम् । पूर्वं “डौ च मद्-मए”
(६।४६) इत्यनेन सूत्रेण डौ “मद्-मए” इति पदद्वयमुक्तम् । तदश्वयैव स्पष्टीकरणाय
पुनरत्रापि वृत्तिकृता “पूर्वोक्तौ ‘मद् मए’ इत्येतौ च” इति समुद्भूतमिति ज्ञेयम् ।

† पदस्येतीति ।—पूर्वं “पदस्य” (६।२५) इति सूत्रात् पदसंज्ञाऽधिकारी जातः ,
शब्दविधानपर्यन्त पदाधिकारः, इह पदाधिकारनिवृत्तिरिति । इतः परं पुनः
शब्दाधिकारः, तेनैव सुपीति वर्त्तते इत्युक्तम् । “दिवचनस्य बहुवचनम्” (६।६३)
इति वक्ष्यमाणसूत्रेण सुपां तिडाञ्च दिवचनस्य बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति , तेन
“दोहिँ-दोसु” इत्यादि । एव परत्रापि यथायथं ज्ञेयम् ।

‡ विशब्दस्येति ।—“तीहिँ-तीसु” इत्यादौ प्राक् रलीपः, तर्ता ऋवस्वरस्य
दीर्घत्वमिति ।

तिस्मि जस्-शस्-भ्याम् ॥ ५६ ॥

त्रिशब्दस्य जस्-शस्-भ्याम् सह “तिस्मि” इत्यादेशो भवति ।
तिस्मि आगदा । (त्वय आगताः) । तिस्मि पेक्ख (त्वीन्
प्रेक्षस्व) ।

द्वेद्वे दोणि वा ॥ ५७ ॥

द्विशब्दस्य जस्-शस्-भ्याम् सह “द्वेद्वे-दोणि” इत्येतावादेशौ
भवतः । द्वे कुण्ति, दोणि कुण्ति । पक्षे,—दो कुण्ति ।
(द्वौ कुरुत) । द्वे पेक्ख, दोणि पेक्ख । पक्षे,—दो पेक्ख
(द्वौ प्रेक्षस्व) ।

चतुरश्चत्तारो-चत्तारि ॥ ५८ ॥

चतुश्चत्तारो जस्-शस्-भ्याम् सह “चत्तारो-चत्तारि” इत्येता
वादेशौ भवतः । चत्तारो—चत्तारि पुरिसा कुण्ति । (चत्वारः
पुरुषाः कुर्वन्ति) । चत्तारो—चत्तारि पुरिसे पेक्ख । (चतुर
पुरुषान् प्रेक्षस्व) ।

एषामामो ण्हं ॥ ५९ ॥

एषां द्वि-त्रि-चतु-शब्दानामामः स्थाने “ण्हं” इत्ययमादेशो

हीति ।—जसा शसा च सह द्विशब्दस्थाने “द्वेद्वे-दोणि” इत्यादेशौ ; पक्षे,—
“द्वेद्वे” (६।५४) इत्यनेन पुनर्दो इत्यादेशः । प्राकृतभाषायां द्विवचनं नास्तीत्येतदप्रसव
वृत्तिकारिण “जस्-शस्-भ्याम् सह” इत्युक्तम् । क्रियापदस्यापि द्विवचनं नास्ति । तेनैव
कुणतौति कथातीर्तद्विवचनप्रयोग इति विवेक्तव्यम् ।

भवति । दोण्हं धणं । (द्वयोः धनम्) । तिण्हं धण । (त्रयाणां धनम्) । चतुण्हं धण । (चतुर्णां धनम्) ।

शेषोऽदन्तवत् ॥ ६० ॥

शेषः सुबन्विधिरदन्तवद् भवति । अकारान्तात् भिसो “हिं” इत्ययमादेश उक्त इकारोकारान्तादपि भवति । अग्नीहिं । (अग्निभिः) । बाऊहिं । (वायुभिः) । एव मालाहिं । (मालाभिः) । णईहि । (नदीभिः) । बह्हि । (बधूभिः) । अग्निस्स । (अग्नेः) । बाउस्स । (वायोः) । अग्नोदो, अग्नौदु । (अग्नेः) । बाऊदो, बाऊदु । (वायोः) । एव दोहिं, तौहिं, चऊहिं । (द्वाभ्यां, त्रिभिः, चतुर्भिः) । *

न डिङ्स्योरेदातौ ॥ ६१ ॥

इकारोकारान्ताना डिङ्स्योरदन्तवत् एकाराकारौ न भवतः । अग्निम्नि । बाउम्नि । (अग्नौ । वायौ) । अग्नोदो । अग्नौदु । अग्नीहि । (अग्नेः) । बाऊदो । बाऊदु । बाऊहि । (वायोः) । †

शेष इति ।—कथितेभ्य सुबन्तविधिभ्य अवशिष्टो य सुबन्तविधिरस्मैति शेषः, तेषामवशिष्टाना सुबन्तविधौनामकारान्तशब्दवत् कार्यं भवतीत्यर्थः । इत पूर्वम् अकारान्ताना शब्दाना भिस' स्थाने यो “हिं” इत्यादिश्च कथितः, स चादेश इकारान्तेभ्य उकारान्तेभ्यश्च शब्देभ्य उत्तरे स्यात्, तेन अग्नोहिमित्यादिस्थले अकारान्तशब्दवत् कार्यं जातमिति भावः ।

नेति ।—अधुना विधे प्रतिषेधमाह ।—“डि” विभक्तौ “ङ्सि” विभक्तौ च अकारान्तशब्दाना यथा एकाराकारौ जाद्वेते, इकारान्तानामुकारान्तानाञ्च शब्दाना तादृशावादेशौ एकाराकाररूपौ न भवत इति तात्पर्यम् । अत्र वृत्तिकारिण उदाहृतानि पदानि दृष्ट्वैव तदर्थस्य निर्णयित्वादिति बोध्यम् ।

ए भ्यसि ॥ ६२ ॥

नेत्यनुवर्तते । भ्यसि परत इकारोकारान्तयोरदन्तवदेत्वं
न भवति । अग्नीहिंतो—अग्नीसुंतो । बाजहिंतो—बाजसुंतो ।
(अग्निभिः । वायुभिः) ।

द्विवचनस्य बहुवचनम् ॥ ६३ ॥

सर्वासां विभक्तोनां सुपां तिडाञ्च द्विवचनस्य बहुवचनं
प्रयोक्तव्यम् । (वृत्तौ)—बच्चे । (वृत्ताभ्यां)—बच्चेहिं । (वृत्ताभ्यां)
—बच्छाहितो । (वृत्तयोः)—बच्छाण । (वृत्तयोः)—
बच्चेसु । तिडो यथा ।—चिट्ठति—(तिष्ठतः) । *

चतुर्थ्याः षष्ठौ ॥ ६४ ॥

चतुर्थीविभक्तेः स्थाने षष्ठीविभक्तिर्भवति । बम्हणस्स देहि ।
(ब्राह्मणाय देहि) । बम्हणाण देहि । (ब्राह्मणेभ्यो देहि) । †

इति वररुचिहृतप्राकृतप्रकाशस्य भामहविरचिताया वृत्तौ

सर्वनामविषयक' षष्ठ परिच्छेद ।

* सर्वासामिति ।—सर्वासामित्यस्यैव व्याख्या सुपा तिडाञ्चेति, तेन सुबन्तानां
तिडन्तानाञ्च सर्वासां विभक्तोनामित्यर्थो लभ्यत इति । द्विवचनस्थाने बहुवचन-
प्रयोगः कार्यः । अतएव प्राकृतभाषाया सुबन्तविभक्तिषु तिडन्तविभक्तिषु च द्विवचन
नास्तीति फलितार्थो ज्ञेयः । चातुर्विभक्तेरुदाहरणं यथा ।—तिष्ठतः,—चिट्ठतीति ।
एव सर्वत्र ।

† चतुर्थीति ।—प्राकृतभाषाया चतुर्थीविभक्तिस्थाने षष्ठीविभक्तिरावश्यकीति
गम्यते । सम्प्रदाने चतुर्थीविभक्तिरेव नियमः, परमनेन सूत्रेण तस्य प्रतिषेधो
ज्ञातव्यः ।

अथ सप्तमः परिच्छेदः ।

त-तिपोरिदेतौ ॥ १ ॥

“त-तिप्” इत्येतयोरेकैकस्य स्थाने “इत्-एत्” इत्येता-
वादेशौ भवतः । पठद्—पठए । (पठति, पठते) । सहद्—
सहए । (सहति, सहते) । *

थास्-सिपोः सि-से ॥ २ ॥

“थास्-सिप्” इत्येतयोरेकैकस्य स्थाने “सि-से” इत्येतावादेशौ
भवतः । पढसि—पढसे । (अपठथाः, पठसि) । सहसि—
सहसे । (असहथाः, सहसि) । †

इट् मिपोर्मिः ॥ ३ ॥

“इट्-मिप्” इत्येतयोः स्थाने मिभंवति । पढामि । हसामि ।
सहामि । ‡

न्ति-हेत्था-मो-मु-मा बहुषु ॥ ४ ॥ §

बहुषु वर्त्तमानानां तिङां स्थाने “न्ति-ह-इत्या-मो-मु-म”
इत्येत आदेशा भवन्ति । प्रथमपुरुषस्य ।—रमन्ति । पढन्ति ।

---

* तेति ।—यस्यां तिङ्भक्तौ “त”-इत्यस्ति तदेव गृहीतमनेति ज्ञेयम् ।

† यासिति ।—यासिति लङ् लुङीयं हणमित्यवगम्यते ।

‡ इडिति ।—यस्मिन् धातौ इट्प्राप्ते, सम्भावनाऽस्ति तद्धातोरिडिच बोध्यम् ।

§ सौत्यादि ।—इमे षडादेशा प्रथममध्यमोत्तमपुरुषबहुवचनसक्रान्ता ज्ञेया
इति व्रत्तिकारीक्या सूच्यते ।

हसन्ति । (रमन्ते । पठन्ते । हसन्ते) । मध्यमस्य ।—रमह ।
पठह । हसह । (रमध्वम् । पठथ, पठध्वम् । हसथ,
हमध्वम्) । पठित्या । (पठथ, पठध्वम्) । उत्तमस्य ।—पठामो
—पठमु—पठम । (पठामः, पठामहे) ।

अत ए-से ॥ ५ ॥

नित्यार्थं वचनं यतो विशेषणम् । त-तिपोः सिप्-थासोः
“ए-से” इत्यादेशावत एव परतः, नान्यस्मात् । त-तिपोः ।—
रमए । पठए । (अरमत, रमति । पठत, पठति) । सिप्-थासोः ।
—रमसे । पठसे । (रमसि, अरमथाः । पठसि, अपठथाः) ।
अत इति किम् ?—होइ । (भवति) । *

अस्तेर्लोपः ॥ ६ ॥

अस्तेर्धातोः थास्-सिपोरादेशयोः परतो लोपो भवति ।
सुतो सि । (सुतोऽसि) । पुरिसो सि । (पुरषोऽसि) । †

मि-मो-मु-मानामधो हश्च ॥ ७ ॥

मि-मो-मु-मानामस्तेः परेषामधो हकारः प्रयोक्तव्यः ।
अस्तेश्च लोपः । गश्चो ण्हि । गश्च ण्हो—गश्च ण्हु—गश्च ण्ह ।
(गतोऽस्मि । गताः स्मः) । ‡

* नित्यार्थमिति ।—यतो यस्मादिदं विधिवाक्यं, नित्यार्थमविकल्पार्थम्, अती-
ऽस्मात् कारणात्, तादीनां स्थाने अकारादुत्तर एवेति कार्यं ज्ञेयम् ।

† अस्तेरिति ।—थासि सिपि च आदेशे परे सति अस्धातोर्लोपः स्यात् ।

‡ मीत्यादि ।—अस्धातोः परवर्तिना मीत्यादीनामध, अधस्तात, हकार-
प्रयोगः कार्य इत्यर्थः । अस्धातोर्लोपश्च । उदाहरणानि दृष्ट्वा स्वार्थो बोध्य इति ।

यक ईअ-इज्जौ ॥ ८ ॥

यकः स्थाने “ईअ-इज्ज” इत्यादेशौ भवतः । पढीअइ—
पढिज्जइ । (पठ्यते) । सहीअइ—सहिज्जइ । (सह्यते) । *

नान्यद्वित्वे ॥ ९ ॥

धातोरन्यद्वित्वे सति यक “ईअ-इज्ज” इत्यादेशौ न भवतः ।
हसइ । गमइ । (हस्यते । गम्यते) । गमादीनां विकल्पेन
द्वित्वविधानात्, द्वित्वविधाने उक्तावादेशौ न भवतः ; द्वित्वा-
विधाने तु भवत एव । गमीअइ—गमिज्जइ । †

न्त-माणौ शट्-शानचोः ॥ १० ॥

शट्-शानच् इत्येतयोरेकैकस्य “न्त-माण” इत्येतावादेशौ
भवतः । पढंतो । (पठन्) । पढमाणो । (पठमानः) । हसतो ।
(हसन्) । हसमाणो । (हसमानः) । ‡

ई च स्त्रियाम् ॥ ११ ॥

स्त्रियां वर्त्तमानयोः शट्-शानचोरीकारादेशौ भवति ।
न्त-माणौ च । हसई—हसती । (हसन्ती) । हसई—हसमाणा ।

* यक इति ।—“यक” इत्यभिधानात् कर्मवाच्य-भाववाच्ययोर्यङ्णमित्यव-
धेयम् ।

† नान्येति ।—यदा धातोरन्तस्थितवर्णस्य द्वित्वं भवति, तदा भावकर्मणो
“यक” स्थाने इमावादेशौ न भवतः । गमादीनां द्वित्वविधिः पाक्षिकः, अतो द्वित्व-
विधानस्थले “ईअ-इज्ज”—इत्यादेशद्वयं न भवति । परं द्वित्वाभाबपक्ष एव तावादेशौ
भवत इति तात्पर्यम् ।

‡ श्रुतिः ।—शट्-शानच् इत्येतयोर्द्वयोर्मध्ये एकैकस्य एकमेकमित्येकैकं तस्य
स्थाने “न्त-माण” इत्येतावादेशौ भवतः । शट्स्थाने “न्त”, शानच् स्थाने च “माण”
इत्येव भागज्ज्ञानं आदेशद्वयं स्यादिति वीक्ष्यम् ।

§ स्त्रियामिति ।—स्त्रीलिङ्गे वर्त्तमानस्य शट् शानच् इत्येतस्य आदेशद्वयस्य

(हसमाना) । वेबई—वेवंती । (वेपन्ती) । वेबई—वेबमाणा ।
(वेपमाना) । §

धातोर्भविष्यति हिः ॥ १२ ॥

भविष्यति काले धातोः परो “हि”-शब्दः प्रयोक्तव्यः ।
होहिइ । (भविष्यति) । हसिहिइ । (हसिष्यति) । होहिंति ।
(भविष्यन्ति) । हसिहिंति । (हसिष्यन्ति) । *

उत्तमे स्मा-हा च ॥ १३ ॥

भविष्यत्युत्तमे “स्मा-हा” इत्येतौ प्रयोक्तव्यौ । चकाराद्
हिश्च । होस्मामि—होहामि—होहिमि । (भविष्यामि) ।
होस्मामो—होहामो—होहिमो । (भविष्यामः) । †

मिना स्मं वा ॥ १४ ॥

भविष्यत्युत्तमे मिना सह धातोः परः “स्म”-शब्दः प्रयोक्तव्यो
वा । होस्मं । पक्षे,—होस्मामि—होहामि—होहिमि । ‡

स्थाने ईकारः स्यादिति । नृवे चकारनिर्देशात् पूर्वोक्त “क्-माण” इत्यादेशद्वयस्य
भवतीत्यर्थः । हसई-वेबईति पदद्वयं शतरि शानचि चेति ज्ञेयम् ।

* भविष्यतीति ।—भविष्यति काले लङ्विभक्त्याविष्यर्थः, धातो, पर, परवर्ती,
एको “हि”-शब्दप्रयोगः कर्तव्य इत्यर्थः ।

† उत्तम इति ।—उत्तमपुरुषस्य विशेषमाह,—भविष्यत्काले उत्तमपुरुषे धातोः
परवर्तिनौ “स्मा-हा” इत्येतौ आदेशौ प्रयोक्तव्यौ । अत्रापि सप्तनिर्दिष्ट-“च” शब्देन
पूर्वोक्त “हि” प्रयोगस्य विधेय इत्यर्थः । तस्मादुत्तमपुरुषस्यैकवचने द्वौणि पदानि
जायन्त इति बोध्यम् ।

‡ मिनिति ।—भविष्यत्काले उत्तमपुरुषस्यैकवचने “मि”-विभक्त्या सह धातोः
परवर्ती “स्म”-शब्दस्य प्रयोगो विकल्पेन कार्य इत्यर्थः । वेति निर्देशात् पक्षे पूर्वोक्तस्य
त्रयोदशसूत्रस्य कार्यं स्यादित्यर्थः ।

मो-मु-मैर्हिस्सा-हित्या ॥ १५ ॥

भविष्यति काल उत्तमे बहुवचनादेशस्य “मो-मु-म” इत्येतैः सह “हिस्सा-हित्या” इत्येतावादेशौ वा भवतः । होहिस्सा—होहित्या । (भविष्यामः) । हसिहिस्सा—हसिहित्या । (हसिष्यामः) । पक्षे,—होहिमो—होस्सामो—होहामो । हसिहिमो—हसिस्सामो—हसिहामो । एव सुमयोरपि । इत्यादि । *

कृ-दा-श्रु-वचि-गमि-रुदि-दृशि-विदिरूपाणां
काहं-दाहं-सोच्छं-बोच्छं-गच्छं-रोच्छं-दच्छं-वेच्छं
॥ १६ ॥

भविष्यति काल उत्तमैकवचने कृजादीनां स्थाने यथासख्य “काहं”—प्रभृतय आदेशा भवन्ति । काहं । (करिष्यामि) । दाहं । (दास्यामि) । सोच्छं । (श्रोष्यामि) । बोच्छं । (वक्ष्यामि) । गच्छं । (गमिष्यामि) । रोच्छं । (रोदिष्यामि) । दच्छं । (द्रक्ष्यामि) । वेच्छं । (वेदिष्यामि) । इत्यादि । †

श्रादीनां त्रिष्वप्यनुस्वारवर्जं हिलोपश्च वा ॥ १७ ॥

“श्रु” इत्येवमादीनां प्रथम-मध्यमोत्तमेषु त्रिष्वपि पुरुषेषु

* मो-मु मैरित्यादि ।—भविष्यत्काले उत्तमपुरुषे बहुवचनसम्बन्धिन आदेशस्य मो-मु-मैरित्येतैः त्रिभिः सह “हिस्सा-हित्या” इत्यादेशद्वय विकल्पेन स्यादित्यर्थः । अतएवोत्तमपुरुषस्य बहुवचने पदचतुष्टय भवतीति बोध्यम् ।

† कृदित्यादि ।—भविष्यत्काले उत्तमपुरुषस्यैकवचने कृप्रभृतौनामष्टानां धातूनां यथाक्रम “काहं-दाहं” इत्यादयोऽष्टौ आदेशा भवन्ति । “वेच्छं” इत्येव वेक्ष्यामीति यदनुवादो दृश्यते, तत्र मनोरम, वेदिष्यामीति साधु । अतएवास्माभिः वेदिष्यामीति कृतम् ।

‡ श्रादीनामित्यादि ।—श्रादीनामित्यनेनाभिधानेन “कृ-दा” इत्येतौ धातू वर्जिता-विति ज्ञेयम् । भविष्यत्काले प्रथममध्यमोत्तमेषु त्रिष्वपि पुरुषेषु परेषु सत्सु

परतो भविष्यति काले “सोच्छं” इत्यादय आदेशा भवन्ति ।
अनुस्वारं विहाय । हिलोपश्च वा ।

सोच्छिइ—सोच्छिहिइ । (ओष्यति) । सोच्छिंति—
सोच्छिहिति । (ओष्यन्ति) । सोच्छिसि—सोच्छिहिसि ।
(ओष्यसि) । सोच्छित्या—सोच्छिहित्या । (ओष्यथ) ।
सोच्छिमि—सोच्छिहिमि । (ओष्यामि) । सोच्छिमो—सोच्छि-
हिमो—सोच्छिमु—सोच्छिहिमु—सोच्छिम—सोच्छिहिम—
सोच्छिस्सामो—सोच्छिस्सामु—सोच्छिस्साम । (ओष्यामः) ।
एव बोच्छादिरपि । ‡

उ-सु-मु विध्यादिष्वेकस्मिन् ॥ १८ ॥

विध्यादिष्वेकस्मिन्नुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य यथासंख्यं “उ-सु-मु”
इत्येत आदेशा भवन्ति । हसउ । (हसतु) । हससु । (हस) ।
हसमु । (हसानि) । *

न्तु-ह-मो बहुषु ॥ १९ ॥

विध्यादिषु बहुषूत्पन्नस्य प्रत्ययस्य यथासंख्यं “न्तु-ह-मो”
इत्येत आदेशा भवन्ति । हसंतु । (हसन्तु) । हसह । (हसत) ।
हसामो । (हसाम) । †

शुप्रभृतीनां षष्ठा धातूनां सोच्छमित्यादय आदेशा भवन्ति । अयन्तु आदेश, अनुस्वार
त्यक्ता भविष्यतीति तात्पर्यम् । अस्मिन् विधौ भविष्यत्काले विहितस्य “हि”-इत्यादेशस्य
च विकल्पेन लोपः स्यादित्यर्थः । सर्वानुस्वारलोपः, हिलोपश्च वैकल्पिक इत्यव-
गन्तव्यम् । सोच्छिमी इत्यादि ।—शुधातीरुत्तमपुरुषस्य बहुवचने नव पदानि
भवन्तीति । एवमिति ।—बोच्छिमी बोच्छिहिमी बोच्छिमु, इत्येवं रौत्या वच्चादीना
मपि नव रूपाणि स्युरित्येव बोध्यमिति ।

उ-सु-न्वित्यादि ।—विध्यादिषु अर्थेषु मय्ये एकस्मिन्नर्थे जातस्य प्रत्ययस्य यथा
क्रम वय आदेशा भवन्तीत्यर्थः ।

† विध्यादिष्विति ।—विध्यादिष्वर्थेषु विधिलिङि, लोट्यीति यावत्, बहुषु

वर्त्तमान-भविष्यदनद्यतनयोज्ज^१-ज्जा वा ॥२०॥

वर्त्तमाने भविष्यदनद्यतने विध्यादिषु चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य “ज्ज-ज्जा” इत्येतावादेशौ वा भवतः । पक्षे यथाप्राप्तम् । वर्त्तमाने तावत् ।—होज्ज—होज्जा । (भवति) । हसेज्ज—हसेज्जा । (हसति) । पक्षे—होइ । (भवति) । हसइ । (हसति) । भविष्यदनद्यतने ।—होज्ज—होज्जा । (भविष्यति) । पक्षे—होहिइ । (भविष्यति) । इत्यादि । विध्यादिष्वेवम् । *

मध्ये च ॥ २१ ॥

वर्त्तमान-भविष्यदनद्यतनयोर्विध्यादिषु च धातुप्रत्यययोर्मध्ये “ज्ज-ज्जा” इत्येतावादेशौ वा भवतः । वर्त्तमाने ।—होज्जइ—होज्जाइ । (भवति) । पक्षे यथाप्राप्तम् । विध्यादिषु ।—होज्जउ—होज्जाउ । (भवेत्) । इत्यादि । †

बहुवचनेषु “अन्तु त-आप्त”-इत्येतेषु त्रिषु प्रथममध्यमोत्तमपुरुषबहुवचनेषु यथाक्रम “न्तु ह सी” इति त्रय आदेशा भवन्तीत्यर्थः । उदाहरणानि दृष्ट्वा सूत्रार्थो ज्ञातव्य इति भावः ।

* वर्त्तमान इति ।—वर्त्तमानकाले लटीत्यर्थः, यद् भविष्यत न अद्यतन, तादृशे अनद्यतने भविष्यत्काले, तथा पूर्वसूत्रानुवृत्तेषु विध्यादिषु चार्थेषु जाती यः प्रत्ययस्तस्य स्थाने “ज्ज-ज्जा”-इत्यादेशद्वय विकल्पेन भवति । पक्षान्तरे यथाप्राप्तं यद्योक्तं कार्यं तथा भवतीत्यर्थः । विध्यादिष्वेवमिति ।—यथा लटि, यथा अनद्यतने भविष्यतकाले, तथा विधिलिङि लोट्यापि कार्यं भवतीति तात्पर्यमुन्नेयम् ।

† मध्ये चेति ।—वर्त्तमानकाले अनद्यतने भविष्यति (लोटि) विधिलिङि च धातोः प्रत्ययस्य च मध्यस्थले “ज्ज-ज्जा” इति आदेशद्वय विकल्पेन भवति, पक्षे,—पूर्वसूत्रानुवृत्तं यथाविहितं कार्यं स्यादित्यर्थः ।

नानेकाचः ॥ २२ ॥

वर्त्तमान-भविष्यदनद्यतनयोर्विध्यादिषु च अनेकाचो धातोः प्रत्यये परे मध्ये “ज्ज-ज्जा” इत्येतावादेशौ न भवतः । किन्तु अन्त एव भवतः । हसद् । (हसति) । तुबरद् । (त्वरते) । अन्ते यथा ।—हसेज्ज—हसेज्जा । (हसति, हसिष्यति, हसतु, हसेत्) । तुबरेज्ज—तुबरेज्जा । (त्वरते, त्वरिष्यते, त्वरताम्, त्वरेत्) । एवमन्येऽप्युदाहर्त्तव्याः । *

ईअ भूते ॥ २३ ॥

भूते काले धातोः प्रत्ययस्य “ईअ” इत्ययमादेशो भवति । हुबोअ । (अभवत्) । हसीअ । (अहसत्) । †

एकाचो ह्रीअ ॥ २४ ॥

भूते काले एकाचो धातोः प्रत्ययस्य “ह्रीअ” इत्ययमादेशो भवति । होह्रीअ । (अभूत्) । ‡

नानेकाच इति ।—वर्त्तमानप्रभृतिषु, अनेकाचो बहुस्वरविशिष्टस्य, धातोः प्रत्यये परे सति, मध्ये मध्यस्थले, “ज्ज-ज्जा” इति आदेशद्वयं न भवति, किन्तु अन्ते शेष एव, उक्तकार्यं भवेदित्यर्थः । एवमिति ।—एवमित्यम्, अन्ये अपरेऽपि, उदाहर्त्तव्या उदाहरणीयाः, अन्येषामुदाहरणानि द्रष्टव्यानीत्यर्थः ।

† भूत इति ।—भूते काले लुङि लुङि चेत्यर्थः ।

‡ एकाच इति ।—अत्र विशेषमाह ।—एकाच एकस्वरविशिष्टस्य धातोः “ह्रीअ” इति आदेशो भवति । “ईअ” इति भूतकाले धातुप्रत्ययस्य साधारणविधिः । एकस्वरविशिष्टस्य धातोः प्रत्ययस्य स्थाने अतीतकाले ह्रीआदेश इति तु विशेषविधिरवगन्तव्य इति तात्पर्यम् ।

अस्तेरासिः ॥ २५ ॥

अस्तेर्भूते काल एकस्मिन्नर्थे “आसि” इति निपात्यते ।
आसि राआ । (आसीद्राजा) । आसि बह् । (आसीद्वधूः) । *

णिच एदादेरत आत् ॥ २६ ॥

णिच्प्रत्ययस्य एकारादेशो भवति । धातोरादेरकारस्य
च आत्वं भवति । कारेइ । (कारयति) । हासेइ । (हासयति) ।
पाठेइ । (पाठयति) । †

आवे च ॥ २७ ॥

णिच “आवे” इत्ययमादेशो भवति । चकारात् पूर्वोक्तञ्च ।
कारावेइ । (कारयति) । हसावेइ । (हासयति) । पढावेइ ।
(पाठयति) । कारावेइ इत्यादि । ‡

आविः क्तकर्मभावेषु वा ॥ २८ ॥

णिच आविरादेशो भवति वा क्तप्रत्यये परतो भाव-
कर्मणोश्च । काराविञ्—कारिञ् । (कारिनम्) । हसाविञ्—

* एकस्मिन्निति ।—एकवचन इति यावत् । निपातनादयमादेश इति
बोध्यम् ।

† णिच इति ।—णिच्प्रत्यये कृते तस्य स्थाने एकारः, धातोरादिस्थस्य
अकारस्य च आकारी भवति । “कारेइ” इत्यत्र आदौ णिच्, तस्य स्थाने एकारः,
“कर्”-एवम्भूतस्य धातोरादिस्थस्य अकारस्य आकार इति ज्ञेयम् ।

‡ आवे चेति ।—आदौ णिचः स्थाने “आवे” इत्यादेशो भवति, यस्मात् णिच्-
प्रत्ययस्थाने एकारः, ततो धातोरादिस्थस्य अकारस्य आकारः, एतदर्थज्ञाप-
नार्थमेव “चकारात् पूर्वोक्तञ्च” इत्युक्तम् । “कारावेइ” इति ।—अत्र आदौ णिच्-
प्रत्ययस्थाने एकारः, “कर्”-इत्येव रूपस्य धातोरादिस्थस्य अकारस्य आकारः,
“आवे” इत्यादेशस्तु पूर्ववत्, तेन “कारावेइ” इति सिद्धम् ।

§ आविरिति ।—“क्त”-प्रत्यये परे भावे कर्मणि च वाच्ये णिच्प्रत्ययस्थाने
“आवि”-इत्यादेशो विकल्पेन भवति । “आवि”-इत्यादेशे कृते “काराविञ्”, पक्षे

हासिञ्च । (हासितम्) । पढ़ाबिञ्च—पाठिञ्च । (पाठितम्) ।
भावकर्मणोश्च ।—कराबिज्जइ—कारिज्जइ । (कार्यते) । हसा-
बिज्जइ—हासिज्जइ । (हास्यते) । पढ़ाबिज्जइ—पाठिज्जइ ।
(पाठ्यते) । §

नैदावे ॥ २६ ॥

क्तभावकर्मसु णिच्प्रत्ययस्य “एत्”-“आवे” इत्येतावादेशौ
न भवतः । कारिञ्च—कराबिञ्च । (कारितम्) । कारिज्जइ—
कराबिज्जइ । (कार्यते) । *

अत आ मिपि वा ॥ ३० ॥

अकारान्ताद्धातोः मिपि परत आकारादेशो भवति वा ।
हसामि—हसमि । (हसामि) । †

इच्च बहुषु ॥ ३१ ॥

मिपो बहुषु परतोऽत इकारादेशो भवति । चकारादा-
कारश्च । हसिमो—हसामो—हसिमु—हसामु । (हसामः) । ‡

—“कारिञ्च” इति । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । “कराबिज्जइ” इत्यत्र भावे कर्मणि वा
णिजन्तस्य कृधाती रूपम् , पचे—“कारिज्जइ” इत्यादिकसुन्नेयमिति ।

* त्तेति ।—“क्त”-प्रत्यये कृते भावे कर्मणि च वाच्ये णिच्, स्थाने “एत्”-
“आवे” इत्यादेशद्वयं न भवतीत्यर्थः ।

† अत इति ।—मिपप्रत्यये परे सति अकारान्ताद्धातीर्विकल्पेन आकारः
स्यादित्यर्थः ।

‡ इच्चेति ।—मिपो बहुषु उत्तमपुरुषस्य बहुवचनेन्नित्यर्थः , अकारान्तस्य
धातोरिकारादेशो भवति । सुवन्त्य-चकारेण पूर्वसूत्रानुवृत्त आकारादेशश्च भवतीत्यर्थः ।

क्ते ॥ ३२ ॥

क्लप्रत्यये परतोऽत इभवति । हसिअं । (हसितम्) ।
पडिअं । (पठितम्) । *

ए च क्त्वा-तुमुन्-तव्य-भविष्यत्सु ॥ ३३ ॥

“क्त्वा-तुमुन्-तव्य” इत्येतेषु भविष्यति काले च अत एव
भवति । चकारादिश्च । हसेऊण—हसिऊण । (हसित्वा) ।
हसेउं—हसिउं । (हसितुम्) । हसेअब्बं—हसिअब्ब । (हसि-
तव्यम्) । हसेहिइ—हसिहिइ । (हसिष्यति) । †

ल्लादेशे वा ॥ ३४ ॥

ल्लकारादेशे परतोऽत एव भवति वा । हसेइ—हसइ ।
(हसति) । पढेइ—पढइ । (पठति) । हसेति—हसंति ।
(हसन्ति) । हसेउ—हसउ । (हसतु) । ‡

इति वररुचिहृतप्राकृतप्रकाशस्य भामहविरचिताया वृत्तौ तिङ्विधिर्नाम
सप्तमः परिच्छेदः ।

* क्तेति ।—“क्त्वा”-प्रत्यये कृते सति आकारान्ताङ्गातीरुत्तर इकारादेशश्च स्यादिति
बोध्यम् ।

† ए चेति ।—क्त्वा-तुमुन्-तव्येषु कृतेषु तथा भविष्यत्काले च लृटौत्यथ
अकारान्तस्य घातोः स्थाने एकारादेशो भवतीत्यर्थः ।

‡ ल्लकारेति ।—ल्लकारादेश इत्यनेन दशल्लकारा लट् लोट्प्रभृतयो ग्राह्याः ।
तादृशे ल्लकारादेशे परे सति घातीरकारस्य स्थाने विकल्पेन इकारी भवति ।

अथाष्टमः परिच्छेदः ।

भुवो हो-हुबौ ॥ १ ॥

भू सत्तायाम् । एतस्य धातोः “हो-हुब” इत्येतावादेशौ भवतः । होइ—हुबइ । (भवति) । होति—हुवति । (भवन्ति) । *

तो हुः ॥ २ ॥

भुवः क्तप्रत्यये परतो “हु” इत्यादेशो भवति । हुअं । (भूतम्) ।

प्रादेर्भवः ॥ ३ ॥

प्रादेरुत्तरस्य भुवो “भव” इत्यादेशो भवति । पभबइ । (प्रभवति) । उब्भबइ । (उद्भवति) । संभबइ । (सम्भवति) । परिभबइ । (परिभवति) । †

त्वरस्तुवरः ॥ ४ ॥

जि त्वरा सम्भवे । अस्य धातोः “तुवर” इत्ययमादेशो भवति । तुवरइ । (त्वरते) ।

तो तुरः ॥ ५ ॥

क्तप्रत्यये “तुर” इत्ययमादेशो भवति । तुरिअं । (त्वरितम्) ।

---

* भू सत्तायामिति ।—इत परं धात्वादेशोऽधिक्रियते, तदथमयमुपक्रम इत्यथ ।

† प्रादेरिति ।—उपसर्गादुत्तरस्य भूधातोर्भवादेशः । केवलस्य तु होहुवाविति विशेष इत्यथ ।

घुणो घोलः ॥ ६ ॥

घुण घूर्ण भ्रमणे । अस्य धातोः “घोल” इत्ययमादेशो भवति । घोलइ । (घुणते) । *

णुदो णोल्लः ॥ ७ ॥

णुद प्रेरणे । अस्य धातोः “णोल्ल” इत्ययमादेशो भवति । णोल्लइ । (नुदति) । पणोल्लइ । (प्रणोदति) । †

दूडो दूमः ॥ ८ ॥

दूड् परितापे । अस्य धातोर्दूमादेशो भवति । दूमइ । (दूयते) । ‡

पटेः फलः ॥ ९ ॥

अट पट गतौ । अस्य धातोः “फल” इत्ययमादेशो भवति । फलिअं हिअअं । (पटितं हृदयम्) । §

पदेः पालः ॥ १० ॥

पद गतौ । अस्य धातोः “पाल” इत्ययमादेशो भवति । पालेइ । (पद्यते) । ¶

* घुणेत्यादि ।—सूत्रे “घुण” इति निर्देशात् घुणधातोः स्थान एव घोलादेशः । केचिदिह घूर्णधातुस्थानेऽपि घोलादेशमाहुरिति ।

† णुदति ।—इह “णुद” इति ग्रहणात् सीपसर्गस्य निरुपसर्गस्य चेति णुदधातोः स्थान एव णोल्लादेश इत्यवगम्यत इति बोध्यम् । “णोल्लइ” “पणोल्लइ”—इत्युभयविधो-दाहरणदर्शनेनैव अयमेवार्थः स्फुटं ज्ञायते ।

‡ दूडिति ।—अयं देवादिक आत्मनेपदी ।

§ ञटिति ।—अस्य लटि तु “फलइ”—इत्येव भवति ।

¶ पदेति ।—“पालेइ”—इत्युदाहरणेनास्य णिजन्तत्वं गम्यते, तेन “णिच् एदादे-रत आत्” (७।२६) इत्यस्य सूत्रस्य कार्यं बोध्यम् ।

वृष-कृष-मृष-हृषामृतोऽरिः ॥ ११ ॥

वृषादीनामृतः स्थाने “अरि” इत्यादेशो भवति । बरिसइ ।
(वर्षति) । करिसइ । (कर्षति) । मरिसइ । (मर्षति) ।
हरिमइ । (हृष्यति) ।

ऋतोऽरः ॥ १२ ॥

ऋकारान्तस्य धातोः ऋतः स्थाने “अर” इत्यादेशो भवति ।
सृ ।—मरइ । (स्त्रियते) । सृ ।—सरइ । (सरति) । वृ ।—वरइ ।
(वृणोति—वृणुते । वृणाति—वृणीते) । *

कृञ् कुणो वा ॥ १३ ॥

डु कृञ् करणे । अस्य धातोः प्रयोगे कुणो वा भवति ।
कुणइ—करइ । (करोति, कुरुते) । †

जृभो जंभाञ् ॥ १४ ॥

जभि जृभौ गात्रविनामे । अस्य धातोः “जंभाञ्” इत्यय-
मादेशो भवति । जंभाञ्इ । (जृम्भते) । ‡

ग्रहेर्गेण्हः ॥ १५ ॥

ग्रह उपादाने । अस्य धातोर्गेण्हो भवति । गेण्हइ ।
(गृह्णाति) ।

घेत् क्त्वा-तुमुन्-तव्येषु ॥ १६ ॥

ग्रहेर्घेत् इत्ययमादेशो भवति, क्त्वा तुमुन्-तव्येषु परतः ।

ऋत इति ।—वृधातुर्बहुषु गणेषु पठ्यते , अत्र गणद्वयं दर्शितमिति ।

† डु कृञिति ।—सृवे वेति ग्रहणात् पक्षे “ऋतोऽरः” इति पूर्वसूत्रस्य
कार्यं ज्ञेयम् ।

‡ जभौति ।—गात्रविनामोऽङ्गविस्तार इत्यर्थं , प्रकाशार्थं कचिद् दृश्यते,—
“मधजंजृम्भे” इति कुमारसम्भवम् ।

घेत्तूण । (ग्रहीत्वा) । घेत्तुं । (ग्रहीतुम्) । घेत्तव्यं । (ग्रही-
तव्यम्) ।

कृजः का भूत-भविष्यतोश्च ॥ १७ ॥

भूतभविष्यतोः कालयोः कृजः का इत्ययमादेशो भवति ।
चकारात् क्त्वा-तुमुन्-तव्येषु परतः । काहीश्च । (अकार्षीत्) ।
काहिइ । (करिष्यति) । काजण । (कृत्वा) । काउं । (कर्त्तुम्) ।
काअब्बं । (कर्त्तव्यम्) ।

स्मरतेर्भर-सुमरौ ॥ १८ ॥

स्मृ चिन्तायाम् । अस्य धातोर्भर-सुमरौ भवतः । भरइ—
सुमरइ । (स्मरति) ।

भियो भा-बीही ॥ १९ ॥

जि भौ भये । अस्य धातोर्भा-बीही भवतः । भाइ—
बीहइ । (बिभेति, बिभोते) ।

जिघ्रतेः पा-पाञ्चौ ॥ २० ॥

प्रा गन्धग्रहणे । अस्य धातोः “पा-पाञ्च” इत्यादेशौ भवतः ।
पाइ—पाअइ । (जिघ्रति) । *

स्लै बा-बाञ्चौ ॥ २१ ॥

स्लै कान्तिक्षये । अस्य धातोर्बा-बाञ्चौ भवतः । बाइ—
बाअइ । (स्लायति) । †

टपस्थिंपः ॥ २२ ॥

टप टम्प टप्तौ । अस्य धातोस्थिंपो भवति । थिंपइ ।
(टप्यति) ।

* प्रेति ।—पा च पाञ्चस्य पापाञ्चौ इति द्वन्द्वसमासः ।

† स्लायति ।—बा च बाञ्चस्य बाबाञ्चौ । अत्रापि पूर्ववत् समासः ।

ज्ञो जाण-मुणौ ॥ २३ ॥

ज्ञा अवबोधने । अस्य धातोर्जाण-मुणौ भवतः । जाणइ—
मुणइ । (जानाति, जानीते) ।

जल्पेर्लो मः ॥ २४ ॥

जल्प व्यक्तायां वाचि । अस्य धातोर्लकारस्य मकारो
भवति । जंपइ । (जल्पति) । *

ष्ठा-ध्या-गानां ठाअ-भाअ-गाअः ॥ २५ ॥

ष्ठा गतिनिवृत्तौ । ध्यै चिन्तायाम् । कै गे रै शब्दे ।
एतेषां “ठाअ-भाअ-गाअ” इत्येत आदेशा भवन्ति । ठाअन्ति ।
(तिष्ठन्ति) । भाअति । (ध्यायन्ति) । गाअति । (गायन्ति) । †

ठाभागाश्च वर्त्तमान-भविष्यद्विध्याद्येक-
वचनेषु ॥ २६ ॥

ष्ठा-ध्या-गानां “ठा-भा गा” इत्यादेशा भवन्ति । चकारात्
पूर्वोक्ताश्च वर्त्तमान-भविष्यद्विध्याद्येकवचनेषु परतः । ठाइ—
ठाअइ । (तिष्ठति) । ठाहिइ—ठाअहिइ । (स्थास्यति) ।
ठाउ—ठाअउ । (तिष्ठतु) । भाइ—भाअइ । (ध्यायति) ।
भाहिइ—भाअहिइ । (ध्यास्यति) । भाउ—भाअउ ।
(ध्यायतु) । गाइ—गाअइ । (गायति) । गाहिइ—गाअहिइ ।
(गास्यति) । गाउ—गाअउ । (गायतु) । ‡

जल्पेति ।—व्यक्तायां वाचि स्पष्टीकृते वाक्ये । जल्पधातोर्लकारस्य स्थाने
मकारे कृते जंपईति सिद्धम् ।

† छेत्वादि ।—एतेषां त्रयाणां धातूनां स्थाने यथाक्रमं “ठाअ” इत्यादयस्त्रय
आदेशा भवन्ति ।

‡ छेत्वादि ।—वर्त्तमानकाले भविष्यत्काले विध्याद्यर्थवाचके लोटि (विधिलिङि

खादिधाव्योः खाधौ ॥ २७ ॥

खाट्ट भक्षणे । धावु जवे । एतयोर्धात्वोः “खा-धा” इत्यादेशौ भवतः वर्त्तमान-भविष्यद्विध्याद्येकवचनेषु । खाइ । (खादति) । खाहिइ । (खादिष्यति) । खाउ । (खादतु) । धाइ । (धावति) । धाहिइ । (धाविष्यति) । धाउ । (धावतु) ।

ग्रसेर्विसः ॥ २८ ॥

ग्रसु ग्लसु अदने । अस्य धातोर्विसो भवति । बिसइ । (ग्रसति) ।

चिजश्चिणः ॥ २९ ॥

चिज् चयने । अस्य धातोश्चिणो भवति । चिणइ । (चिनोति, चिनुते) ।

क्रौजः किणः ॥ ३० ॥

डु क्रौज् द्रव्यविनिमये । अस्य धातोः किणो भवति । किणइ । (क्रोणाति) ।

वेः क्के च ॥ ३१ ॥

वेरुत्तरस्य^१ क्रौजः क्के आदेशः किणादेशश्च भवति । बिक्केइ—बिक्किणइ । (विक्रौणोते) ।

उद्धमः उड्डुमा ॥ ३२ ॥

ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । अस्य धातोरुत्पूर्वस्य “उड्डुमा” भवति । उड्डुमाइ । (उड्डमति) ।

च) केवलमेतेषामेकवचनेषु “ठा-भा-गा” इत्यादेशास्त्रयो भवन्ति । तुल्यस्य “च”-शब्देन वर्त्तमानादीनामेकवचनेषु परेषु पुन पूर्वकथिता “ठाअ-भाअ-गाअ” इत्येते आदेशाश्च स्युः, अतएव वर्त्तमानादीनामेकवचनेषु प्रत्येक पदद्वयं दृश्यत इति बोध्यम् ।

अदो धो दहः ॥ ३३ ॥

अच्छब्दादुत्तरस्य “डु धाञ् धारण-पोषणयोः” अस्य धातो-
दहादेशो भवति । मद्दहइ । (अदधाति, अदत्ते) । सद्दहिअं ।
अद्वितम्) ।

अवाद् गाह्निर्बाहः ॥ ३४ ॥

गाह् विलोडने । अस्य धातोरवादुत्तरस्य बाहादेशो
भवति ओवाहइ—अबवाहइ । (अवगाहते) । *

कासेर्वासः ॥ ३५ ॥

अवादित्यनुवर्तते । कास् शब्दकुत्सायाम् । अस्य धातो-
रवादुत्तरस्य बासो भवति । ओवासइ—अबवासइ । (अव-
कासति) । †

निरौ माङो माणः ॥ ३६ ॥

माङ् माने । अस्य धातोर्निरुत्तरस्य माणादेशो भवति ।
णिम्माणइ । (निर्माति, निर्मिमीते) ।

क्षियो भिज्जः ॥ ३७ ॥

क्षि क्षये । अस्य धातोर्भिज्जो भवति । भिज्जइ ।
(क्षियति) ।

भिदिच्छिदोरन्त्यस्य न्दः ॥ ३८ ॥

भिदिर् भेदने । छिदिर् छेदने । एतयोरन्त्यस्य न्दो भवति ।
भिन्दइ । (भिनत्ति, भिन्दे) । छिन्दइ । (छिनत्ति, छिन्दे) ।

* अवादिति ।—“ओदवापयोः” (४।२१) इत्यनेन अवीपसर्गस्य विकल्पेन
ओल्, तेन ओवाहइ, पक्षे,—अबवाहइ ।

† अवादिति ।—अनुवर्तते—अनुसरति, पूर्वसूत्रादागच्छतीत्यर्थः । शब्दकुत्साया
कुत्सिते शब्द इत्यर्थः । अत्रापि अवीपसर्गस्य वैकल्पिकमोत्र ज्ञेयम् ।

क्वथेठः ॥ ३९ ॥

क्वथ निष्पाके । अस्य धातोरन्त्यस्य ठो भवति । कठइ ।
(क्वथते) ।

वेष्टेष्ट ॥ ४० ॥

वेष्ट वेष्टने । अस्य धातोरन्त्यस्य ठो भवति । वेष्टइ ।
(वेष्टते) । योगविभाग उत्तरार्थः । *

उत्समोर्लः ॥ ४१ ॥

उत्संभ्यामुत्तरस्य वेष्टेरन्त्यस्य लो भवति । उब्बेल्लइ ।
(उद्देष्टते) । संवेल्लइ । (संवेष्टते) । †

रुदेर्वः ॥ ४२ ॥

रुदिर् अशुविमोचने । अस्य धातोरन्त्यस्य बी भवति ।
रुबइ । (रोदिति) ।

उदो बिजः ॥ ४३ ॥

उत्पूर्वस्य बिजेरन्त्यस्य बकारो भवति । उब्बिबइ ।
(उद्विजते) ।

वृधेठः ॥ ४४ ॥

वृधु वर्धने । अस्य धातोरन्त्यस्य ठो भवति । वड्डइ ।
(वर्धते) ।

* योगविभाग इति ।—योगस्य सयोगस्य, विभागः भागकरण, “वेष्टेष्ट” इति सूत्रस्य पृथग्रूपेण निर्देश इत्यर्थः, उत्तरार्थं परस्यार्थं इति बोध्यम् । अन्यस्य अन्तस्थितवर्णस्य ष्टकारस्येत्यर्थः । ठकारे कृते ततष्टवर्णस्य तृतीयवर्णस्य द्वित्वम् ।

† उदिति ।—वेष्टधातोरन्तस्थितवर्णस्य लकार, उदित्यस्य तकारस्य लीपः, ततो बकारस्य द्वित्वं, पश्चात् लकारस्यापि द्वित्वमित्यम् “उब्बेल्लइ” इति पदं सिद्धम् ।

हन्तेर्म्मः ॥ ४५ ॥

हन्तेरन्त्यस्य स्मो भवति । हम्मइ । (हन्ति) ।

रूषादीनां दीर्घता ॥ ४६ ॥

रूषादीनां दीर्घता भवति । रूसइ । (रूष्यति) । तूसइ ।
(तुष्यति) । सूमइ । (शुष्यति) । *

चो व्रज-नृत्योः ॥ ४७ ॥

व्रज-नृत्यौ । अनयोरन्त्यस्य चो भवति । बच्चइ । (व्रजति) ।
णच्चइ । (नृत्यति) ।

युधि-बुध्योर्म्मः ॥ ४८ ॥

युध संप्रहारे । बुध अवबोधने । अनयोरन्त्यस्य भो
भवति । जुज्मइ । (युध्यते) । बुज्मइ । (बुध्यते) ।

रुधेर्न्धम्भौ ॥ ४९ ॥

रुधिर आवरणे । अस्य धातोरन्त्यस्य न्धम्भौ भवतः ।
रुन्धइ—रुम्भइ । (रुणद्धि, रुन्धे) । †

मृदो लः ॥ ५० ॥

मृद चालने । अस्य धातोरन्त्यस्य लो भवति । मलइ ।
(मृज्जाति) ।

रूषादीनामिति ।—रूष्धातीर्यङ्गृष्णादमीषां देवादिक्त्वमवगम्यते । दीर्घतेत्यभि-
धानात् धातीरादिस्थितस्य स्वरवर्णस्यैव दीर्घत्वम्, अन्यस्वराभावादिति भावः ।

† रुधिर ।—रुधिरिति निर्देशात् इरित् धातुरय गणपाठेषु पठ्यत इति
तात्पर्यं बोध्यम् । अस्य धातोरन्त्यस्थितस्य वर्णस्य धकारस्य स्थाने “न्ध”-“म्भ” इत्या-
देशद्वयं भवतीत्यर्थः ।

शद्लपत्योर्डः ॥ ५१ ॥

शद्ल शतने । पत्ल पतने । अनयोरन्यस्य डो भवति ।
सडइ । (शोयते) । पडइ । (पतति) ।

शकादीनां द्वित्वम् ॥ ५२ ॥

शक् शक्तौ—इत्येवमादीनां द्वित्वं भवति । सक्कइ ।
(शक्नोति) । लगइ । (लगति) ।

स्फुटिचत्थोर्वा ॥ ५३ ॥

स्फुट विकसने । चल कम्पने । अनयोरन्यस्य वा द्वित्वं
भवति । फुटइ—फडइ । (स्फुटति) । चलइ—चलइ । (चलति) ।

प्रादेर्मीलः ॥ ५४ ॥

प्रादेरुत्तरस्य मीलधातोरन्यस्य द्वित्वं भवति वा । पमिलइ
—पमीलइ । (प्रमीलति) ।

भुजादीनां क्त्वा-तुमुन्-तव्येषु लोपः ॥ ५५ ॥ *

भुज इत्येवमादीनां क्त्वा-तुमुन्-तव्येषु परतोऽन्यस्य लोपो
भवति । भोक्तूण । (भुक्त्वा) । भोक्तुं । (भोक्तुम्) । भोक्तव्यं ।
(भोक्तव्यम्) । विदः ।—वेत्तूण । (विदित्वा) । वेत्तुं । (विदि-
तुम्) । वेत्तव्यं । (वेदितव्यम्) । रुदः ।—रोत्तूण । (रुदित्वा) ।
रोत्तुं । (रोदितुम्) । (रोत्तव्यं) । (रोदितव्यम्) ।

श्रु-हु-जि-लू-धुवां णोऽन्ये ऋस्वः ॥ ५६ ॥

श्रु श्रवणे । हु दानादाने । जि जये । लूञ् छेदने । धूञ्

भुजादीनामिति ।—भुजादीनामिति ग्रहणार्हतत्त्वमानां व्यञ्जनानानां
धातूनामिधान्स्थितवर्णलोपो भवतीति ज्ञायते, न तु स्वरान्तानां धातूनामिति
तात्पर्यम् ।

कम्पने । इत्येतेषामन्त्ये णः प्रयोक्तव्यः । दीर्घस्य ऋस्वी भवति ।
सुणइ । (सृणोति) । हुणइ । (जुहोति) । जिणइ । (जयति) ।
लुणइ । (लुनाति) । धुणइ । (धुनाति) ।

भावकर्मणोर्व्वश्च ॥ ५७ ॥

एषां भावकर्मणोरन्त्ये “ब्ब”-शब्दः प्रयोक्तव्यः । चकारात्
णश्च । सुब्बइ—सुणिज्जइ । (स्यूते) । हुब्बइ—हुणिज्जइ ।
(ह्रूयते) । जिब्बइ—जिणिज्जइ । (जोयते) । लुब्बइ—लुणि-
ज्जइ । (लूयते) । धुब्बइ—धुणिज्जइ । (धूयते) । *

गमादीनां द्वित्वं वा ॥ ५८ ॥

गमादीनां धातूनां द्वित्वं वा भवति । गम्भइ—गमिज्जइ ।
(गम्यते) । रम्भइ—रमिज्जइ । (रम्यते) । हम्भइ—हसिज्जइ ।
(हस्यते) । †

लिहेर्लिज्झः ॥ ५९ ॥

लिह आस्तादने । अस्य धातोर्लिज्झो भवति भावकर्मणोः ।
लिज्झइ । (लिह्यते) ।

हृ-क्रोहोर्-कोरौ ॥ ६० ॥

हृज् हरणे । ऊ कृज् करणे । अनयोर्होर्-कोरौ भवतो
भावकर्मणोरर्थयोः । होरइ । (ह्रियते) । कोरइ । (क्रियते) । ‡

* एषामिति ।—एषा सुप्रभृतीनां धातूनामित्यर्थः, भावे कर्मणि च वाच्ये
अन्तस्थितस्थाने ब्बकारप्रयोगः कार्यः । पक्षे,—चकारेण पूर्वसूत्रानुवृत्ती णकारश्च
भवति । अतएवैषा भावकर्मणी पदद्वयं भवतीति तात्पर्यम् ।

† गमादीनामिति ।—एषां भावे कर्मणि च वाच्ये विकल्पेन द्वित्वं भवति ।
पक्षे,—भावकर्मणोर्व्वीकृतविधिज्झकारः स्यादिति तात्पर्यम् ।

‡ भावेति ।—भावकर्मणोरर्थयोः भावकर्मणीर्वाच्योरित्यर्थः ।

ग्रहेर्दीर्घो वा ॥ ६१ ॥

ग्रहेर्धातोः दीर्घो वा भवति भावकर्मणोरर्थयोः । गाहि-
ज्जइ—गहिज्जइ । (गृह्यते) ।

क्तेन दिस्सादयः ॥ ६२ ॥

दिस्स इत्येवमादयः “क्त”-प्रत्ययेन सह निपात्यन्ते । डु दाज्
दाने ।—दिस्सं । (दत्तम्) । रुदिर् ।—रुस्स । (रुदितम्) । वसी ।
—हियं । (वस्तम्) । दह ।—दहं । (दग्धम्) । रज्जि ।—रत्तं ।
(रक्तम्) । *

खिदेर्विसूरः ॥ ६३ ॥

खिद दैन्ये । अस्य विसूरो भवति । विसूरइ । विरहेण
विसूरइ बाला । (विरहेण खिद्यते बाला) । †

क्रुधेर्जूरः ॥ ६४ ॥

क्रुध कोपे । अस्य जूरो भवति । जूरइ । (क्रुध्यति) ।

चर्चेस्चंपः ॥ ६५ ॥

चर्च अध्ययने । अस्य धातोश्चंपो भवति । चंपइ । (चर्चति) ।

वसेर्वज्जः ॥ ६६ ॥

वसो उद्देगे । अस्य धातोः वज्जो भवति । वज्जइ । (वसति,
वस्यति) ।

* दिस्सेत्यादि ।—इदन्तु निपातनसूत्रम् । सर्वाणि पदानि निपातनात्
साधूनीति ज्ञेयम् ।

† खिदेत्यादि ।—खिदेरित्यादीनि पञ्च सूत्राणि सुगमानीति ।

मृजृलुभ-सुपौ ॥ ६७ ॥

मृजृ शुद्धौ । अस्य धातोः “लुभ-सुप” इत्यादेशौ भवतः ।
लुभइ—सुपइ । (माष्टि) ।

बुट्-खुप्पौ मज्जिः ॥ ६८ ॥

ट् मज्जो शुद्धौ । अस्य धातोः बुट्-खुप्पौ भवतः । बुट्इ—
खुप्पइ । (मज्जति) ।

टुजिः पुलञ्च-गिअक्क-अवक्खाः । ६९ ॥

टुजिर् प्रेक्षणे । अस्य “पुलञ्च-रिअक्क अवक्खा” भवन्ति ।
पुलञ्चइ—गिअक्कइ—अवक्खइ । (पश्यति) ।

शक्वेस्तर-वञ्च-तोरः ॥ ७० ॥

शक्नु शक्नौ । अस्य धातोः “तर-वञ्च-तोर” इत्येत आदेशा
भवन्ति । तरइ—वञ्चइ—तोरइ । (शक्नोति) । *

शेषाणामदन्तता ॥ ७१ ॥

शेषाणां लुप्तानुबन्धानामदन्तता भवति । भमइ ।
(भ्रमति) । चुबइ । (चुम्बति) । †

इति वररुचिकृतप्राकृतप्रकाशस्य भामहविरचिताया तत्तौ धात्वादेशो नाम
अष्टम परिच्छेदः ।

* शक्नोरिति ।—पक्षे “शक्नादौना द्वित्वम्” (पा३२) इत्यनेन सूत्रेण अन्तस्थित-
वर्णस्य द्वित्वे कृते “शक्कइ” इत्येवमपि रूपमेकं स्यादिति तात्पर्यमुन्नेयम् ।

† शेषाणामिति ।—उल्लिखितेभ्यो धातुभ्योऽवशिष्टा ये धातवः, ते चेत् लुप्तानु-
बन्धा लुप्तः अनुबन्धो येषां ते तथोक्ताः, निरनुबन्धा इत्यर्थः, स्युरिति शेषः, तेषां
धातूनामदन्तता अकारान्तता, अकारान्तधातुवत् कार्यं भवतीति तात्पर्यम् ।

अथ नवमः परिच्छेदः ।

निपाताः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । वक्ष्यमाणा निपातसंज्ञका वेदितव्याः ।
संस्कृतानुसारेण निपातकार्यं वक्तव्यम् । *

हुं दान-पृच्छा-निर्द्धारणेषु ॥ २ ॥

“हुं” इत्ययं शब्दो दान-पृच्छा-निर्द्धारणेष्वर्थेषु निपातसंज्ञो
भवति । दाने यथा ।—हुं गेण्ह अप्पणो जीअं । (हुं गृह्णाणा-
त्मनो जीवन्) । पृच्छायाम् ।—इं कहेहि साहुसु सम्भावं ।
(इं कथय साधुषु सद्भावम्) । निर्द्धारणे ।—हुं हुवसु तुण्हिको ।
(ह भव तूष्णोक्तः) । †

बिअ-वेअ अवधारणे ॥ ३ ॥

“बिअ-वेअ” इत्येतावधारणे निपातसंज्ञो भवतः । एवं
बिअ—एव वेअ । (एवमेव) । ‡

ओ सूचना-पश्चात्ताप-विकल्पेषु ॥ ४ ॥

“ओ” इत्ययं शब्दः सूचना-पश्चात्ताप-विकल्पेषु निपातसंज्ञो
भवति । ओ चिरअसि । (अहो चिरयसि) । गाथासु द्रष्टव्यः । §

---

* अधिकार इति ।—निपातसंज्ञाऽधिकार इत्यर्थः । वक्ष्यमाणानि सूत्राणि
निपातसंज्ञकानि ज्ञेयानि, संस्कृतानुसारेण निपातकार्यं भविष्यतीत्यर्थः ।

† हुमिति ।—दानादिष्वर्थेषु त्रिषु “हुं”-शब्दस्य निपातसंज्ञा ।

‡ विपति ।—एवशब्दस्य अर्थ एव बिअ वेअति बोध्यम् ।

§ ओ इति ।—“ओ”-शब्दस्तु नाटकादौ गाथासु सङ्गीतेषु श्लोकेषु वा अन्येभ्यश्च
इति ।

इर-किर-किल अनिश्चिताख्याने ॥ ५ ॥

“इर-किर-किल” इत्येते शब्दा अनिश्चिताख्याने निपात-संज्ञका भवन्ति । पेक्ख इर तेण हदो । (पेक्खस्व किल तेन हतः) । अज्ज किर तेण बबसिओ । (अद्य किल तेन व्यव-मितः) । अअ किल सिबिणओ । (अयं किल स्वप्नः) । *

हुं क्खु निश्चय-वितर्क-सम्भावनेषु ॥ ६ ॥

“हुं-क्खु” इत्येतौ निश्चय-वितर्क-सम्भावनेषु निपातसंज्ञकौ भवतः । हु रक्खसो । (हु राक्षसः) । गरुओ क्खु भारो । (गुरुः खलु भारः) । †

णवरः केवले ॥ ७ ॥

“णवर” इत्ययं शब्दः केवलेऽर्धे निपातसंज्ञो भवति । णवर अस्स । (केवलमन्नम्) । ‡

आनन्तर्ये णवरि ॥ ८ ॥

“णवरि” इत्ययं शब्दः आनन्तर्ये निपातसंज्ञो भवति । णवरि । (अनन्तरम्) ।

किणो प्रश्ने ॥ ९ ॥

“किणो” इत्ययं शब्दः प्रश्ने निपातसंज्ञो भवति । किणो धुब्बसि । (किन्नु धुनोसि,—धूयसे) । किणो हससि । (किन्नु हससि) ।

इरेत्यादि ।—अनिश्चिताख्याने अनिश्चितकथने । विषूदाहरणेषु निश्चया-भावी ज्ञायत इति ।

† इमिति ।—हु रक्खसो इति निश्चय-वितर्कयोर्द्वयोरेवोदाहरणं ज्ञेयम् ।

‡ णवरिति ।—रत्नावल्यादौ अस्य प्रयोगो द्रष्टव्यः ।

अब्बो दुःख-सूचना-सम्भावनेषु ॥ १० ॥

“अब्बो” इत्ययं शब्दो दुःख सूचना-सम्भावनेषु निपातसंज्ञो भवति । दुःखे ।—अब्बो कज्जलरसरंजिएहिं अच्छीहिं । (अहो कज्जलरसरञ्जिताभ्यामस्तिभ्याम्) । सूचनायाम् ।—अब्बो अवरं विअ । (अहो अपरमिव) । सम्भावने ।—अब्बो णमिअ अत्तं । (अहो एनमिवात्तुम्) । *

अलाहि निवारणे ॥ ११ ॥

“अलाहि” इत्ययं शब्दो निवारणे निपातसंज्ञो भवति । अलाहि कलहलेसेण । (अलं कलहलेशेन) । अलाहि कलह-
बंधेण । (अलं कलहबन्धेन) । †

अइ-बले सम्भाषणे ॥ १२ ॥

“अइ-बले” इत्येतौ शब्दौ सम्भाषणे निपातसंज्ञकौ भवतः । अइ मूलं पसूसइ । (अयि मूलं प्रशुष्यति) । बले किं कलेसि अबले । (अयि किं कलयसि अबले) । ‡

णवि वैपरीत्ये ॥ १३ ॥

“णवि” इत्ययं शब्दो वैपरीत्ये निपातसंज्ञो भवति । णवि एह पहसइ बाला । (विपरीतं तथा प्रहसति बाला) ।

* अब्बो इति ।—विभिरुदाहरणैर्दुःखादयस्त्रयोऽर्था वेदितव्या इति ।

† अलाहीति ।—प्राकृतभाषायामल शब्दस्थाने अलाहीत्यादेशः सूच्यते ।

‡ अइति ।—बले इत्ययं शब्दोऽपि अयिशब्दार्थकः सम्भाषणसूचकः ।

सू कुत्सायाम् ॥ १४ ॥

“सू” इत्ययं शब्दः कुत्सायां निपातसंज्ञो भवति । सू सिबिणो । (धिव् स्वप्नः) ।

रे अरे हिरे सम्भाषण-रतिकलहाक्षेपेषु ॥ १५ ॥

“रे-अरे-हिरे” इत्येते शब्दाः सम्भाषण-रतिकलहाक्षेपेषु निपातसंज्ञा भवन्ति यथासंख्यम् । रे मा करेहि । (रे मा कुरु —कुरुष्व) । गाओसि अरे । (नागोऽसि अरे) । दिट्ठो सि हिरे । (दृष्टोऽसि अरे) । †

मिब-मिब-बिअ इवार्थे ॥ १६ ॥

“मिब मिब-बिअ” इत्येते शब्दा इवार्थे निपातसंज्ञका भवन्ति । गअणं मिब,—गअण मिब,—गअणं बिअ कसणं । (गगनमिव क्षणम्) । ‡

अज्ज आमन्वणे ॥ १७ ॥

“अज्ज” इत्ययं शब्द आमन्वणे निपात्यते । अज्ज महाणुहाव किं करेसि ? (अहो महानुभाव किं करोषि ?) । §

सू इति ।—प्राकृतप्रयोगे “सिबिणो-सिबिणओ” इति पाठद्वयं दृश्यते । “सिबिणो” इत्ययमिव पाठः समोच्चैन इति शीघ्रम् ।

+ रे इत्यादि ।—यथासंख्यमिति यथाक्रममित्यर्थः , अतएव सम्भाषणे—“रे”, रतिकलह—‘अरे’, आक्षेपे च—‘हिरे’ इति यथायथं प्रयोक्तव्यमिति भावः । संस्कृतभाषायां ‘हिरे’-शब्दो नास्ति ।

‡ मिबेत्यादि ।—इवार्थे द्वौषि पदानि स्युरित्यर्थः ।

§ अज्जेति ।—आमन्वणं सम्बोधनम् । तस्मिन्नर्थे अज्जेति पदं निपातनात् साधु, न तु “अद्य”-शब्दस्य अज्जेति बोध्यम् ।

शेषः संस्कृतात् ॥ १८ ॥

उक्तादन्यः शेषः । प्रत्यय-समास-तद्धित-लिङ्ग-वर्णादिविधिः
शेषः संस्कृतादवगन्तव्यः । इह ग्रन्थविस्तारभयान्न दर्शितः । *

इति वररुचिकृतप्राकृतप्रकाशस्य भामहविरचिताया वृत्तौ निपातसंज्ञाविधिर्नाम
नवम परिच्छेदः ।

अथ दशमः परिच्छेदः ।

पैशाची ॥ १ ॥

पिशाचानां भाषा पैशाची । सा च लक्ष्य-लक्षणाभ्यां स्फुटी-
क्रियते । *

प्रकृतिः शौरसेनी ॥ २ ॥

अस्याः पैशाच्याः प्रकृतिः शौरसेनी । स्थितायां शौरसेन्यां
पैशाचीलक्षणं प्रवर्तयितव्यम् । †

शेष इति ।—प्रत्ययस्य समासस्य तद्धितस्य लिङ्गस्य वर्णस्य च ये विधयो-
ऽवशिष्यन्ते, इह नीक्ता इति भावः, तेषां रूपाणि संस्कृताज्ज्ञेयानि, तानि तु
संस्कृत-प्राकृतभाषयोस्तुल्यानीति तात्पर्यम् । केवलं ग्रन्थविस्तारभयेन न तानीह
समुल्लिखितानि । संस्कृतभाषायां तानि द्रष्टव्यानि, चेत् प्राकृतभाषायां प्रयोजन-
स्यात्, तदा संस्कृतवत् तेषां प्रयोगः कार्यः इति निर्गलितार्थः ।

* पैशाचीति ।—पैशाची व्युत्पादयति,—पिशाचानां भाषेति । सा च पैशाची
भाषा लक्ष्येण लक्षणेन च स्फुटीक्रियते विव्रियते, विशदरूपेण व्याख्यायत इत्यर्थः ।

† प्रकृतिरिति ।—शौरसेनी शूरसेनदेशीया भाषा अस्याः पैशाच्या भाषाया
प्रकृतिर्मूलं तदुत्पन्नेत्यर्थः । प्रकृति विवृणोति स्थितायामिति ।—शौरसेन्या भाषाया
स्थिताया वर्तमानाया पैशाचीभाषालक्षणं प्रवर्तयितव्यं प्रचालनीयमित्यर्थः ।

वर्गाणां तृतीय-चतुर्थयोरयुजोरनाद्योराद्यौ ॥३॥

वर्गाणां तृतीय-चतुर्थयोरयुक्तयोरनादौ वर्त्तमानयोः स्थाने
आद्यौ प्रथम-द्वितीयौ भवतः । गकन । मेखो । राचा ।
णिच्छरो । बटिसं । दसबतनो । माधवो । गोपितो । कसपो ।
सरफसं । सलफो । (गमनम् । मेघः । राजा । निज्भरः ।
बड़िशम् । दशवदनः । माधवः । गोविन्दः । केशवः । सरभसम् ।
शलभः) । अयुजोरिति किम् ?—सगामो । बग्घो । इत्यादि ।
(सग्रामः । व्याघ्रः) । अनादाविति किम् ?—गमनम् । इत्यादि ।
(गमनम्) । *

इवस्य पिवः ॥ ४ ॥

“इव”-शब्दस्य स्थाने “पिव” इत्ययमादेशो भवति । कमलं
पिव सुखं । (कमलमिव सुखम्) । †

णो नः ॥ ५ ॥

णकारस्य स्थाने “नकार” इत्ययमादेशो भवति । तलुनी ।
(तर्कणी) ।

वर्गाणामिति ।—वर्गाणां ककारादीनां सकारान्तानां वर्णानां मध्ये असंयुक्तयोः,
तथा अनादौ वर्त्तमानयोः, शेषमव्यस्थितयोरित्यर्थः, तृतीय-चतुर्थयोः स्थाने प्रथम-
द्वितीयौ वर्णौ यथाक्रमं भवतः । प्रयुक्तेषु उदाहरणेषु गकारादीनां वर्गतृतीय-
वर्णानां स्थाने ककारादीनां प्रथमवर्णानामादेशः, तथा च कारादीनां वर्गचतुर्थवर्णानां
स्थाने खकारादीनां वर्गद्वितीयवर्णानाम् आदेशो बोद्धव्याः । सङ्ग्राहमादीनां सयुक्त-
वर्णतया आदेशो न । गमनमित्यादौ तु आदिस्थितवर्णत्वात् न प्रथमवर्णादेशः ।

† इवेत्यादि ।—“इवस्य पिव” इत्याद्यारभ्य “ज्ज च” (१०।१२) इत्यन्तं यावत्
यानि सूचाणि, तेषाञ्च ये ये आदेशास्ते सर्व एव सुगमाः, अतस्तेषां व्याख्या खलु
नावश्यकतीति ।

ष्ट सटः ॥ ६ ॥

“ष्ट” इत्यस्य स्थाने “सट” इत्ययमादेशो भवति । कसटं मम बट्टइ । (कष्टं मम वत्तते) ।

स्नस्य सनः ॥ ७ ॥

“स्न” इत्यस्य स्थाने “सन” इत्ययमादेशो भवति । सनानं । (स्नानम्) । सनेहो । (स्नेहः) ।

र्यस्य रिअः ॥ ८ ॥

“र्य” इत्यस्य स्थाने “रिअ” इत्ययमादेशो भवति । भारिआ । (भार्या) ।

जस्य ज्ञः ॥ ९ ॥

“ज्ञ” इत्यस्य स्थाने “ज्ञ” इत्ययमादेशो भवति । बिज्ञातो । (विज्ञातः) । सब्वज्ञो । (सर्वज्ञः) ।

कन्यायां न्यस्य ॥ १० ॥

कन्याशब्दे न्यस्य स्थाने “ञ्ज” इत्ययमादेशो भवति । कञ्जा । (कन्या) ।

ज्ज च ॥ ११ ॥

“ज्ज”-शब्दस्य शौरसेनीसाधितस्य “च्च” इत्ययमादेशो भवति । कच्च । (कार्यम्) ।

राज्ञो राचि टा-डसि-डस्-डिषु वा ॥ १२ ॥*

“राजन्”-शब्दस्य “टा-डसि-डस्-डि” इत्येतेषु परतो “राचि” इत्ययमादेशो वा भवति । राचिना—रञ्जा । राचिनो—रञ्जो । राचिनि—रञ्जि । (राज्ञा । राज्ञः । राज्ञि । राजनि) ।

एतेष्विति किम् ?—राचा । (राजा) । राचान । (राजानम्) ।
रञ्जो । (राजः) ।

क्तूस्तूनं ॥ १३ ॥

“क्ता”-प्रत्ययस्य स्थाने “तूनं” इत्ययमादेशो भवति । दातूनं ।
(दत्त्वा) । कातूनं । (कृत्वा) । घेतूनं । (गृहीत्वा) । *

हृदयस्य हितअकं ॥ १४ ॥

“हृदय”-शब्दस्य “हितअकं” निपात्यते । हितअकं हरसि
मे तलुनि । (हृदयं हरसि मे तरुणि ।) । †

इति वररुचिकृतप्राकृतप्रकाशस्य भामहविरचिताया वृत्तौ

पैशाचिकः नाम दशमः परिच्छेदः ।

अथैकादशः परिच्छेदः ।

मागधी ॥ १ ॥

मगधानां भाषा मागधी । लक्ष्य-लक्षणाभ्यां स्पष्टोक्तिर्यते ।*

यानि विकल्पेन “राचि” इत्यादेशी भवति , एतद्विनासु विभक्तिषु परतो नेति
बोध्यम् ।

घेतूनमिति ।—“बेत् क्ता-तुसुन् तव्येष” (८।१६) इत्यनेन घेदादेशः ।

पैशाचिकत्वादत्र यकारस्य स्थाने नकारादेश इति बोध्यम् ।

हृदयस्येति ।—हितअकमिति निपातनात् सिद्धं ज्ञेयम् ।

* मागधीति ।—मगधाना मगधजनपदवासिना मगधदेशभवाना वा या
भाषा सा मागधीत्युच्यते । अधुना लक्ष्येण लक्षणेन च सा विव्रियत इत्यर्थः ।

प्रकृतिः शौरसेनौ ॥ २ ॥

अस्या मागध्याः प्रकृतिः शौरसेनीति वेदितव्यम् । *

प्रसोः शः ॥ ३ ॥

प्रकार-सकारयोः स्थाने “शो” भवति । माशि । (माघः) ।
बिलाशे । (विलासः) ।

जो यः ॥ ४ ॥

जकारस्य यकारो भवति । याअदे । (जायते) ।

चवर्गस्य स्पष्टता तथोच्चारणः ॥ ५ ॥

चवर्गो यथा स्पष्टस्तथोच्चारणो भवति । पलिचए । (परि-
चयः) । गहिदकले । (गृहीतच्छलः) । बियले । (विजलः) ।
णिज्जले । (निर्जलः) ।

हृदयस्य हडक्कः ॥ ६ ॥

हृदयस्य स्थाने “हडक्को” भवति । हडक्के आलले मम ।
(हृदये आदरो मम) ।

र्य-र्जयोर्यः ॥ ७ ॥

र्यकार-र्जकारयोः स्थाने “र्यो” भवति । कय्ये । (कार्यम्) ।
दुय्यणे । (दुर्जनः) ।

क्षस्य स्कः ॥ ८ ॥

क्षस्य स्थाने स्ककारो भवति । लस्कशे । (राक्षसः) ।
दस्के । (दक्षः) ।

---

* प्रकृतिरिति ।—शौरसेनौ शूरसेनदेशीया भाषा, अस्या मागध्या मगधदेशी-
याया भाषायाः, प्रकृति कारणमिति ज्ञातव्यमित्यर्थः । शौरसेन्या भाषाया मागधी-
भाषा जानेति तात्पर्यम् ।

अस्मदः सौ हके-हगे-अहके ॥ ९ ॥

अस्मदः स्थाने सौ परतो “हके-हगे-अहके” इत्येत आदेशा भवन्ति । हके—हगे—अहके भणामि । (अहं भणामि) । *

अत इदेतौ लुक् च ॥ १० ॥

सावित्यनुवर्तते । अकारान्ताच्छब्दात् सौ परत इकारै-
कारौ भवतः । पक्षे लोपश्च । एशि लाभा । (एष राजा) ।
एशे पुलिशे—एश पुलिश । (एष पुरुषः) । †

क्तान्तादुश्च ॥ ११ ॥

क्तप्रत्ययान्ताच्छब्दात् सौ परत उकारश्च भवति । चकारात्
इदेतौ लुक् च । हशिदु—हशिदि—हशिटे—हशिद ।
(हसितः) । ‡

उसो हो वा दौर्घत्वञ्च ॥ १२ ॥

उसः षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने हकारादेशो वा भवति ।
तत्सयोगे च दौर्घत्वम् । पुलिशाह धणे,—पुलिशश्च धणे ।
(पुरुषस्य धनम्) । §

* अस्मद इति ।—अस्मच्छब्दस्य प्रथमाविभक्तेरेकवचने चय आदेशा भवन्ति ।

† अत इति ।—अकारान्ताच्छब्दात् “सु”-विभक्तौ परवर्तिन्यामिकारश्च उकारश्च
तयोर्लोपश्चेति त्रिविध कार्यं भवतीत्यर्थः ।

‡ क्तान्तादिति ।—“क्त”-प्रत्ययनिष्पन्नाच्छब्दात् “सु”-विभक्तौ परत उकारश्च
इकारश्च एकारश्च एतेषा त्रयाणां लोपश्चेत्य पदचतुष्टयं भवतीति बोध्यम् ।

§ उस इति ।—अत्रापि अदन्तत्वात् । अकारान्ताच्छब्दात् षष्ठीविभक्ते-
रेकवचनस्य स्थाने विकल्पेन हकारादेशो भवति । तत्सयोगे तस्य हकारस्य सयोगे
सम्बन्धे सति, दौर्घत्वं पूर्वस्वरस्येति शेषः इति तात्पर्यम् ।

अदीर्घः सम्बुद्धौ ॥ १३ ॥ *

अदन्तादित्येव । अदन्ताच्छब्दादकारो दीर्घो भवति सम्बुद्धौ । पुलिशा आगच्छ । (पुरुष । आगच्छ) । माणुशा आगच्छ । (मानुष । आगच्छ) । सम्बुद्धाविति किम् ?—बम्हणश्श धणे । (ब्राह्मणस्य धनम्) ।

चिट्टस्य चिष्ठः ॥ १४ ॥

चिट्टस्य स्थाने “विष्ठ” इत्ययमादेशो भवति । पुलिशे चिष्ठदि । (पुरुषस्तिष्ठति) ।

क्लज्मृङ्गमां क्तस्य डः ॥ १५ ॥

डु क्लज् करणे । मृङ् प्राणत्यागि । गम्ल् गतौ । एतेषां क्तप्रत्ययस्य स्थाने डकारो भवति । कडे । मडे । गडे । (क्लतः । मृतः । गतः) । †

क्त्वा दाणिः ॥ १६ ॥

“क्त्वा”-प्रत्ययस्य स्थाने “दाणि” इत्ययमादेशो भवति । शहिदाणि गडे । (सोढा गतः) । करिदाणि आगडे । (क्त्वा आगतः) । ‡

* अदीर्घ इति ।—“अत इदेतौ लुक् च” (११।१०) इति सूत्राददन्तोऽनुवर्त्तत इत्यर्थः । सम्बोधनविभक्तौ अकारान्तस्य शब्दस्य दीर्घो भवति । अस्य अकारान्तस्य शब्दस्य दीर्घ इति “अ”-दीर्घ इति भावः, न तु दीर्घाभाव इत्याशयः । तथात्वे स्ववचन-विरोध इति बोध्यम् ।

† क्लजित्यादि ।—क्लजादीनां वशात् धातूनां “क्त”-प्रत्ययस्य स्थाने डकारो भवति, न लन्प्रत्ययस्येति तात्पर्यम् ।

‡ क्ल इति ।—मागध्या भाषाया “क्त्वा”-प्रत्ययस्थाने दाण्यादेशो भवति । गड इति ।—“क्लज्-मृङ्-गमां क्तस्य डः” (११।१५) इत्यनेन क्तस्थाने डकारः ।

शृगालस्य शिञ्जाला-शिञ्जाले-शिञ्जालकाः ॥ १७ ॥

शृगालशब्दस्य स्थाने शिञ्जालादय आदेशा भवन्ति ।
शिञ्जाला आञ्जद्वि । शिञ्जाले आञ्जद्वि । शिञ्जालके आञ्ज-
द्वि । (शृगाल आगच्छति) । । *

इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे भामहविरचिताया मनीरमायां वृत्तौ
मागध्याख्य एकादशः परिच्छेदः ।

अथ द्वादशः परिच्छेदः । †

शौरसेनी ॥ १ ॥

शूरसेनानां भाषा शौरसेनी । सा च लक्ष्य-लक्षणाभ्यां
स्फुटीक्रियते ।

प्रकृतिः संस्कृतम् ॥ २ ॥

अस्याः शौरसेन्याः प्रकृतिः संस्कृतमिति बोध्यम् ।

अनादावयुजोस्तथयोर्दधौ ॥ ३ ॥

अनादौ वर्तमानयोरयुक्तयोस्तकार-थकारयोः स्थाने “द-ध”
इत्यादेशौ भवतः । पदाबौ । (प्रतापः) । जधा । (यथा) ।
अयुजोरिति किम् ?—कच्चं । (कृत्यम्) । मिच्छा । (मिथ्या) ।
अनादाविति किम् ?—तलुणी । (तलुणी) ।

* शृगालस्येति ।—“शृगाल”-शब्दस्थाने त्रय आदेशा भवन्तीत्यर्थः ।

† द्वादशपरिच्छेदस्य भामहवृत्तिर्न दृश्यते तावत्, अतः शिञ्जालादीनां
सूत्राख्येतां यथामति व्याख्यायन्ते ।

व्यापृतेः डः ॥ ४ ॥

व्यापृतशब्दस्य तकारस्थाने “ड” इत्यादेशो भवति ।
बाबुडो । (व्यापृतः) ।

पुत्रेऽपि क्वचित् ॥ ५ ॥

क्वचित् पुत्रशब्दस्य तकारस्य स्थानेऽपि डकारादेशो
भवति । पुड्डो—पुत्तो । (पुत्रः) ।

दू गृध्रसमेषु ॥ ६ ॥

गृध्रतुल्येषु शब्देषु आदिस्थितस्य ऋकारस्य स्थाने इकारा-
देशो भवति । गिड्डो । (गृध्रः) । किच्छं । (क्वच्छम्) ।

ब्रह्मण्य-विज्ञ-यज्ञ-कन्यकानां यज्ञन्यानां
ज्ञो वा ॥ ७ ॥

“ब्रह्मण्य-विज्ञ-यज्ञ-कन्यका” इत्येतेषां यकारस्य जकारस्य
न्यकारस्य स्थाने “ज्ञ” इत्यादेशो भवति वा । बम्हञ्ज—
बम्हण् । (ब्रह्मण्यम्) । बिञ्जो—बिज्जो । (विज्ञः) । जञ्जो—
जज्ञो । (यज्ञः) । कञ्जआ—कण्जआ । (कन्यका) ।

सर्वज्ञेऽङ्गितज्ञयोर्ज्ञः ॥ ८ ॥

“सर्वज्ञ”-“इङ्गितज्ञ” इत्येतयोः जकारस्य स्थाने णकारादेशो
भवति । सम्बण्णो । (सर्वज्ञः) । इङ्गितदण्णो । (इङ्गितज्ञः) ।

तू इअः ॥ ९ ॥

“क्ता”-प्रत्ययस्य स्थाने “इअ” इत्यादेशो भवति । हसिअ ।
(हसित्वा) ।

क्वगमोर्दुअः ॥ १० ॥

डुक्कञ् करणे । गम्ल गतौ । इत्यनयोः “क्ता”-प्रत्ययस्य

स्थाने “दुश्च” इत्यादेशो भवति । पूर्वसूत्रस्यापवादः । कदुश्च ।
(कृत्वा) । गदुश्च । (गत्वा) ।

गिर्जस्जसोर्वा क्लीवे स्वरदीर्घश्च ॥ ११ ॥

क्लीवलिङ्गे जस्जसोः स्थाने “णि” इत्यादेशो भवति वा ।
तत्संयोगे पूर्वस्वरश्च दीर्घो भवति । वणाणि । दह्नीणि ।
पच्चे—वणाई । दह्नीइ । (वनानि । दधीनि) ।

भो भुवस्तिङि ॥ १२ ॥

तिङि भूधातोः स्थाने “भो” इत्यादेशो भवति । भोइ ।
(भवति) ।

न लृटि ॥ १३ ॥

पूर्वस्यापवादः । लृटि भूधातोः स्थाने “भो” इत्यादेशो न
भवति । भविस्सइ । (भविष्यति) ।

ददातेर्दे दइस्स लृटि ॥ १४ ॥

तिङि “दा”-धातोः स्थाने “दे” इत्यादेशो भवति । लृटि
पुनस्तस्य “दइस्स” इत्यादेशो भवति । देइ । (ददाति) । देउ ।
(ददातु) । लृटि यथा,—दइस्सइ । (दास्यति) ।

डुकृजः करः ॥ १५ ॥

तिङि “कृ”-धातोः स्थाने “कर” इत्यादेशो भवति ।
करइ । (करोति) ।

स्थश्चिङ्गः ॥ १६ ॥

तिङि स्थाधातोः स्थाने “चिङ्ग” इत्ययमादेशो भवति ।
चिङ्गइ । (तिष्ठति) ।

स्मरतेः सुमरः ॥ १७ ॥

तिङि “स्मृ”-धातोः स्थाने “सुमर” इत्ययमादेशो भवति ।
सुमरइ । (स्मरति) ।

दृशेः पेक्खः ॥ १८ ॥

तिङि “दृश्”-धातोः स्थाने “पेक्ख” इत्यादेशो भवति ।
पेक्खइ । (पश्यति) ।

अस्तेरच्छः ॥ १९ ॥

तिङि “अस्”-धातोः स्थाने “अच्छ” इत्ययमादेशो भवति ।
अच्छदु । (अस्तु) ।

तिपात्यि ॥ २० ॥

तिपा सह अस्तेः “अत्यि” इत्ययमादेशो भवति ।

भविष्यति मिपा स्तं वा स्वरदीर्घत्वञ्च ॥ २१ ॥

भविष्यत्काले मिपा सह “स्त” इत्ययमादेशो भवति वा ।
तत्संयोगे पूर्वस्वरश्च दीर्घो भवति । हसोस्तं—हसिस्सामि ।
(हसिष्णामि) ।

स्त्रियामित्थी ॥ २२ ॥

स्त्रीशब्दे “इत्थो” इत्यादेशो भवति । इत्थी आशङ्कति ।
(स्त्री आगच्छति) ।

एवस्य जेब्ब ॥ २३ ॥

“एव”-शब्दस्य स्थाने “जेब्ब” इत्ययमादेशो भवति । कदुअ
जेब्ब । (क्रत्वेव) ।

द्ववस्य बिअ ॥ २४ ॥

“द्व”-शब्दस्य स्थाने “बिअ” इत्ययमादेशो भवति । चंदो बिअ । (चन्द्र द्व) ।

अस्मदो जसा बअं च ॥ २५ ॥

अस्मच्छब्दस्य जसा सह “बअं” इत्ययमादेशो भवति । चकारात् “अम्हे” इत्यादेशश्च भवति । बअं आगदा । पचे,—अम्हे आअदा । (वयमागताः) ।

सर्वनाम्नां डेः स्मिं वा ॥ २६ ॥

सर्वनामवाचकानां शब्दानां “डि”-विभक्तिस्थाने “स्मिं” इत्ययमादेशो वा भवति । सम्बस्मिं । पचे,—सम्बस्मि—सम्बस्य । (सर्वस्मिन्) ।

धातोर्भावकर्तृकर्मसु परस्मैपदम् ॥ २७ ॥

धातोर्भावादिषु त्रिषु वाच्येषु परस्मैपदं भवति । गमिज्जइ—गम्माइ । (गच्छति, गम्यते) । पढइ । (पठति, पठते) । जिब्बइ—जिणिज्जइ । (जीयते) ।

अनन्त्य एच्च ॥ २८ ॥

धातोर्थो वर्णः अन्तस्थितो न भवति तस्मिन् एकारादेशो भवति वा ।

मिपो लोटि च ॥ २९ ॥

धातोर्मिपः स्थाने लोट्-विभक्तौ च एकारादेशो भवति ।

आश्चर्यस्याच्छरिअं ॥ ३० ॥

“आश्चर्य”-शब्दस्य स्थाने “अच्छरिअं” इत्यादेशो भवति ।

प्रकृत्या दोलादण्डदशनेषु ॥ ३१ ॥

दोलादिषु शब्देषु प्रकृतिवद्भावो भवति । “दोलादण्डदश-
नेषु”(२।३५) इत्यादिना प्राप्तं सूत्रोक्तशब्दानामादेर्वर्णस्य उक्तं न
स्यादिति भावः ।

शेषं महाराष्ट्रीवत् ॥ ३२ ॥

उक्तादन्यः शेषः । प्रत्ययादिविधिः शेषः महाराष्ट्र-
वैदितव्यः । (पेशाचो-मागधी-शौरसेनीभाषाणां दशमेकादश-
द्वादशपरिच्छेदेष्वेव अन्तर्गतत्वात् तदितरे परिच्छेदाः महा-
राष्ट्रीति ज्ञेया) ।

इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे शौरसेनीलक्षणं नाम

द्वादश' परिच्छेदः ।

समाप्तः ।

—००—

प्रकीर्णांशः ।

[केषुचित् पुस्तकेषु एतान्यतिरिक्तसूत्राणि दृश्यन्ते । एतेषु वङ्गनामेव वररुचि-
कृतत्वे सन्दिग्धतया अत्र पृथक् समावेशः कृतः] ।

स्मरस्मेरयोर्मञ्च ॥ १ ॥

अनयोर्मञ्च लोपः स्यात् । सरो । सेरो । चकाराद् घस्मरादौ
लोपः । घसरो इत्यादि ।

धग्धयोः ॥ २ ॥

“ध्”-“ग्ध” इत्येतयोः स्थाने ठकारादेशः स्यात् । बड्ड ।
(वर्धते) । बिअड्डो । (विदग्धः) । इत्यादि ।

संयोगपूर्वो ऋस्वः ॥ ३ ॥

सर्वत्र संयोगपूर्वो ऋस्वो भवति । किन्तो । (कीर्त्तिः) ।
णिक्कन्तो । (निष्क्रान्तः) । णत्थि । (नास्ति) । इत्यादि । *

दीर्घादिषु वा ॥ ४ ॥

दीर्घादिषु शब्देष्वादौ ऋस्वो वा स्यात् । दिग्घो—दीहो ।
(दीर्घः) । बहो—बाहो । (वाह्यः) । इत्यादि ।

---

* संयोगीत्यादि ।—सर्वत्र सर्वस्मिन् स्थले, संयोगपूर्वः संयोगेन पूर्वः, [“पूर्वपरा-
वर—” (१।१।३४ पा०) इत्यादिना दृतीयातत्पुरुषः, संयोगात् पूर्वः पञ्चमीतत्पुरुषो
वा] संयुक्तवर्णस्य पूर्ववर्णी वर्ण इत्यर्थः, ऋस्वी भवति । संयोगः पूर्वो यस्य इति
बहुव्रीहौ तु नैवार्थसङ्गतिः स्यादिति सुधीभिर्विभाव्यम् ।

इअ ल्यपञ्च ॥ ५ ॥

“ल्यप्”-प्रत्ययस्य इअ आदेशः स्यात् । चकारात् “क्ता”-
प्रत्ययस्यापि । बिहसिअ । (विहस्य) । पडिअ । (पठित्वा) ।
सुमरिअ । (स्मृत्वा) । करिअ । (कृत्वा) ।

त्तोऽपि दुअ ॥ ६ ॥

“क्ता”-प्रत्ययस्यापि “दुअ”-आदेशो भवति । गदुअ ।
(गत्वा) । कदुअ । (कृत्वा) ।

भवङ्गवतोरत्वं ॥ ७ ॥

भवङ्गवच्छब्दयोरत्वं विधीयते । भबा, भअबा कुणइ ।
(भवान्, भगवान् करोति) । सम्बोधने ।—हे भअं । (हे भवन्) ।
हे भअवं । (हे भगवन्) ।

जस्शष्ठां दा ॥ ८ ॥

एषां दा स्यात् । भबदा । (भवन्तः । भवतः । भवता) । *

डस्डस्योर्दो ॥ ९ ॥

भबदो । भबदो । (भवतः) । एवं भगवत् । †

एवं सर्वेष्वताधिकारादेशेषु ॥ १० ॥ ‡

अकारादीनां परे अताधिकारादेशो भवन्ति । अग्निस्स ।
(अग्नेः) । बाउस्स । (वायोः) । अग्नीदो । (अग्नेः) । बाऊदो ।
(वायोः) । अग्निम्मि । (अग्नौ) । बाउम्मि । (वायौ) ।

* एवमिति ।—“जस्-शस्-टा” इत्येषां स्थाने दादेशः स्यात्, भगवच्छब्दस्यापि
एव “दा” इत्यादेशो भवति ।

† एवमिति ।—एवमित्थं भगवच्छब्दस्यापि डस्विभक्तौ डसिबिभक्तौ च “दो”
इत्यादेशो भवतीति श्रेयम् ।

‡ एवमिति ।—एवमनेन प्रकारेण, अकारान्तशब्दाधिकारे ये आदेशा उक्ताः,

तत्समास्ते येषु न विकारः ॥ ११ ॥

उक्तलक्षणवशाद् येषु येषु विकारो न दृश्यते, ते ते शब्दाः
प्राकृतसमा बोद्धव्याः । यथा—पुरन्दर इत्यादि । *

ल्यप्रकारे हीञ् ॥ १२ ॥

भूते काले “ल्यप्”-प्रत्ययस्य “हीञ्” इत्यादेशो भवति ।
होहीञ् । (भूय) । पठहीञ् । (पठ्य) । हसहीञ् । (हस्य) । †

हेर्हिमः ॥ १३ ॥

हि तापे । अस्य धातोर्हिमादेशो भवति । हिमइ ।
(हिनोति) । ‡

जयतेर्वा ॥ १४ ॥

“जि” इत्यस्य वा णकारो भवति । जिणइ—जिञ्इ ।
(जयति) ।

नोपसर्गस्य ॥ १५ ॥ §

“ञ्” इत्येतस्य सोपसर्गस्य भर-सुमरौ न स्याताम् । पस्सरइ ।
(प्रस्सरति) । विस्सरइ । (विस्सरति) । अणुस्सरइ । (अनु-
स्सरति) । अहिस्सरइ । (अभिस्सरति) ।

तेषु सर्वेषु प्रत्यया भवन्ति । अतएव इकारान्तानामुकारान्तानां शब्दानामकारान्तानां
शब्दानामिव आदेशा ज्ञेया इति तात्पर्यम् ।

* तत्समा इति ।—येषु शब्देषु विकार, परिवर्तन नास्ति, ते सर्वे शब्दाः
प्राकृतशब्दतुल्या ज्ञेया इत्यर्थः ।

† भूत इति ।—“होहीञ्” इत्यादिषु उपसर्गयोगिनाऽपि ल्यप्प्रत्ययो दर्शितः
केवलं शिष्यव्यूहादनाश्रयमिति ।

‡ हीति ।—तापार्थकस्य हिधातोः । प्रयोगी नैव प्रायेण दृश्यते ।

§ नोपेति ।—भर-सुमरावित्यादेशविधानादेव स्यात्तुर्गृह्यत इत्यर्थः ।

खिदेर्जूर-विसूरौ ॥ १६ ॥

खिद दैन्ये । अस्य जूर-विसूरौ भवतः । जूरइ—विसूरइ ।
(खिद्यते) ।

राजेरेहः ॥ १७ ॥

राजू दीप्तौ । अस्य धातो रेहादेशो भवति । रेहइ ।
(राजति) ।

इषेर्महः ॥ १८ ॥

इषु इच्छायाम् । अस्य धातोर्महादेशो भवति । महइ ।
(इच्छति) ।

व्यधेर्विभः ॥ १९ ॥

व्यध ताडने । अस्य धातोर्विभादेशो भवति । बिब्भइ ।
(विध्यति) ।

अदेश्वरखः ॥ २० ॥

अद भक्षणे । अस्य धातोश्चरखादेशो भवति । चरखइ ।
(अत्ति) । *

दा-धा-नौ-डौडामेत्वं कर्त्तरि ॥ २१ ॥

एषां कर्त्तरि एत्वं स्यात् । देइ । धेइ । णेइ । उड्डेइ ।
(ददाति । दधाति । नयति । उड्डीयते) । †

* चरखईति यदुदाहरण वृत्तिज्ञताऽत्र दर्शितं, तत्र खलितमस्तीति वयमुक्त-
प्रेक्षामहे ।

† देयादि ।—सुवे कर्त्तरौति, यद्व्यात् कर्मणि तु एत्वं प्रतिविध्यत इति
तात्पर्यमुन्नेयम् ।

कथेहः ॥ २२ ॥

कथ वाक्यप्रबन्धे । अस्य धातोस्थकारस्य हकारो भवति ।
कहइ । (कथयति) ।

कष्टेष्टः ॥ २३ ॥

कष्ट विपाके । अस्य धातोरन्त्यस्य टत्वं भवति । कटइ ।
(कष्टयति) । *

वचवदोश्च ॥ २४ ॥

एतयोरन्त्यस्य द्वित्वं वा स्यात् । चकारादोत्वञ्च । बोच्चइ
—बोचइ । (वक्ति) । बोल्लइ—बोलइ । (वदति) । “बदो दो
लः” इति लत्वम् । †

विकरणानामनियमः ॥ २५ ॥

विकरणानां शब्दानामनियमो भवति । होज्जइ । (भूयते) ।
हुबिज्जइ । (ह्रयते) । हणिज्जइ । (हन्यते) । हम्माइ । (हन्यते) ।
बेत्यइ । (विद्यते) । धत्यइ । (गृह्यते) । कीरइ । (क्रियते) ।
इत्यादि । ‡

उपमायां बिअब्बौ ॥ २६ ॥

उपमायां गम्यमानायां “बिअ”-“ब्ब” इत्येतावादेशौ भवतः ।
बच्छो बिअ । (वृक्ष इव) । अग्गीब्ब । (अग्निरिव) ।

* कष्टेति ।—अयं चौरादिक इति बोध्यम् ।

† बोल्लइति ।—द्वित्वे शीत्वे लत्वे च कृते बोल्लइति पदं सिद्धम् ।

‡ विकरणानामिति ।—प्रकृतेः परं विधीयमानः निरर्थक शवादिर्विकरण-
सञ्चः स्यात् ।

इतिशब्दस्य पदान्ते त्ति ॥ २७ ॥

पदान्ते “इति”-शब्दस्य स्थाने “त्ति” इत्यादेशो भवति ।
कमलं बिभ्र सुहं त्ति । (कमलमिव सुखमिति) ।

उ क्षेपविस्मयसूचनासु ॥ २८ ॥

क्षेपाद्यर्थेषु “उ” इत्यादेशो भवति ।

मनागर्थे मणं ॥ २९ ॥

मनागर्थे “मणं” इत्यादेशो भवति । मणं सुहं । (मनाक् सुखम्) ।

हे भो आमन्त्रणे ॥ ३० ॥

आमन्त्रणे “हे”-“भो” इत्यादेशौ भवतः । हे बच्छो । (हे वृक्षः) । भो बाउ । (भो वायो) ।

आम् स्वीकृतौ ॥ ३१ ॥

स्वीकारार्थे “आम्”-शब्दः प्रयुज्यते ।

भटितिशब्दे भक्ति ॥ ३२ ॥

“भटिति”-शब्दे “भक्ति” इत्ययमादेशो भवति । भक्ति घरं पबिस । (भटिति गृहं प्रविश) ।

दाहिणो दक्षिणे वा ॥ ३३ ॥

“दक्षिण”-शब्दे “दाहिण” इत्यादेशो भवति वा । दाहिणो पअणो—दच्छिणो पअणो । (दक्षिणः पवनः) ।

अप्यर्थे बिपी पदान्ते ॥ ३४ ॥

पदावसाने अप्यर्थे बिपीति प्रयुज्यते ।

तंस तिर्य्यगर्थे ॥ ३५ ॥

तिर्य्यगर्थे तसेति प्रयुज्यते । पच्छिणा तस गमिज्जइ ।
(पच्छिणा तिर्य्यक् गम्यते) । *

शनैः सणिअं ॥ ३६ ॥

“शनैः”-शब्दस्थाने “सणिअं” इत्यादेशो भवति । सणिअं
आअच्छदि बाला । (शनैरागच्छति बाला) ।

हित्थं व्रीडित-भीतयोः ॥ ३७ ॥

अनयोरथयोः हित्थमिति प्रयुज्यते ।

हुत्त-पराहुत्तावभिमुख-पराङ्मुखयोः ॥ ३८ ॥

अनयोरर्थयोर्यथासत्त्वं “हुत्त”-“पराहुत्त” इत्येतौ भवतः ।

वाहिरं वहिः ॥ ३९ ॥

“वहिः”-शब्दस्थाने “वाहिर” इत्ययमादेशो भवति ।

उण पुनः ॥ ४० ॥

“पुनः”-शब्दस्थाने उणेति आदेशो भवति । “मम उण
मअणो दिवा बि रत्तिं बि ।” इति शकुन्तला ।

अंतो अन्तरर्थे ॥ ४१ ॥

अन्तरर्थे गम्यमाने “अंतो” इति प्रयुज्यते । सो घरांतो
चिद्धइ । (स गृहान्तस्तिष्ठति) ।

इह इधः कचिद्वक्तव्यम् ॥ ४२ ॥

कचित् शिष्टे प्रयोगे इहः स्थाने इधादेशः स्यात् । इध ।
(इह) ।

* तसेति ।— तिर्य्यगर्थो वक्रार्थ इति ।

एवमेतदोरेब्बं णेदं ॥ ४३ ॥

एवमेतदोः स्थाने यथाक्रमं “एब्बं”-“णेदं” निपात्येते ।

त्वाद्रूणः क्वचित् ॥ ४४ ॥

क्वचित् क्ताप्रत्ययस्य स्थाने “द्रूणः” इत्यादेशः स्यात् ।
करिद्रूण, अन्यत्र करिअ (कृत्वा) ।

तस्मात् ता ॥ ४५ ॥

निपाताधिकारात् तस्मात् इत्यस्य स्थाने “ता” इत्येवं पदं
भवति । ता गच्छन्ह । (तस्मात् गच्छामः) ।

इदानीं दाणिं निपातो वक्तव्यः ॥ ४६ ॥

इदानीमित्यस्य स्थाने “दाणिं” इति पदं निपात्येते ।

[वक्ष्यमाणानि पाठान्तर्गीयसूत्राणि अधः सन्निविशन्ते] ।—

आल्विल्लोल्लालवंतमंतत्तेरमणा मतोः ॥ १ ॥

“आलु-इल्ल-उल्ल-आल-वत-मंत-त्तेर-मण” इत्येते आदेशाः
मतोः (मत्तुपः) स्थाने भवन्ति । (४।२५) ।

क्वचिदामत्तुपोऽन्यस्य मतो * त्वा दृश्यते क्वचित् ।

हणुमा । हणुमतो । हणुम (त्वो), हणुमत्वा । (हनुमान्) ।

इल्लालावपरि प्रायः शैषिकेषु प्रयुज्यते ।

पुरिल्लं । (पुरोभव) । अप्पाल, अणुल्लं । (आत्मीय) ।

“मतो” इति शब्दः पश्चात् “मत्तो” इत्येवरूपेण परिवर्तितोऽभूत् ।

परिमाणे किमादिभ्यो भवन्ति एद्दहादयः ।

एद्दहो । एत्तिअ । (इयत्) । जेत्तिअं । जेद्दहं । (यावत्) ।
तेत्तोअं । तेद्दहं । (तावत्) । कित्तिलं । कित्तिअं । केद्दहं
(कियत्) ।

कृत्वसो हुत्वमित्यन्ये देशीशब्दः स इष्यते ॥

सतो हुत्वं । (शतकृत्वः) । सहस्रहुत्तं । (सहस्रकृत्वः) ।

जातौ वा स्वार्थिकः कः ॥ २ ॥

जातौ स्वार्थे ककारः प्रयोक्तव्यः ।

यत्तदेतदोऽतोरित्तिअ एतल्लुक् च ॥ ३ ॥

एभ्यः परस्य डावादेरतः परिमाणार्थस्य “इत्तिअ” इत्यादेशो
भवति । एतदो लुक् च । जित्तिअं । (यावत्) । तित्तिअं ।
(तावत्) । इत्तिअं । (एतावत्) ।

इदं किमश्च डेत्तिअ-डित्तिल-डेद्दहाः ॥ ४ ॥

इदं किंभ्यां यत्तदेतद्भाष्य परस्यातो डावतोर्वा डित “एत्तिअ-
इत्तिल-एत्तद” इत्यादेशा भवन्ति । एतल्लुक् च । एत्तिअं-
एत्तिलं-एद्दहं । (इयत्) । केत्तिअं-कित्तिलं-केद्दहं । (कियत्) ।

डिल्लडुल्लौ भवे ॥ ५ ॥

भवेऽर्थे नाम्नः परो “इल्ल”-“उल्ल” इत्येतौ डितौ प्रत्ययौ
भवतः । पुरिल्लं । (पुरोभवम्) । अप्पुल्लं । (आत्मीयम्) ।

स्वार्थे कश्च वा ॥ ६ ॥

स्वार्थे कश्चकारादिक्लोक्लौ डितौ प्रत्ययौ वा भवतः ।

प्राकृतप्रकाश-परिशिष्टम् ।

—००—

अकारादिक्रमेण संस्कृतशब्देभ्य उत्पद्यमानाः कियन्तः
प्राकृतशब्दाः प्रदर्शयन्ते ।

संस्कृतम् ।	प्राकृतम् ।	संस्कृतम् ।	प्राकृतम् ।
अकारादयः ।			
अङ्गुशः	.. अङ्कुसो ।	आत्मा	... अप्पा ।
अङ्गोष्ठः	. अङ्कोल्लो ।	आदरः	... आदरो ।
अक्षं	... अक्षं ।	आपीडः	... आमेलो ।
अक्षि	.. अक्षी—अक्षं ।	आमं	.. अबं ।
अपसारितं	... ओसारिअं— अवसारिअं ।	आर्त्तः	अत्तो ।
अवहासः	.. ओहासो— अवहासो ।	आर्द्रः	... अहं—अर्दं ।
अभिमन्युः	... अभिमज्जू ।	आवर्त्तः	... आवत्तो ।
अर्कः	... अक्को ।	आश्चर्य्यं	... अक्षेरं—अचरिअं
अर्धः	... अग्घो ।	आह्लादः	... अलहादो ।
अर्हः	... अरिहो ।	इकारादयः ।	
अलीकं	... अलिअं ।	इवुः	... उक्कू ।
अशु	... अंसो ।	इङ्गितञ्चः	.. इङ्गिअज्जो ।
अस्थि	.. अठ्ठी ।	इदानी	.. दाणिं ।
आकारादयः ।		ईकारादयः ।	
आकृतिः	आउदी ।	ईदृशः	एरिसो ।
आश्रमिः	... आणत्ती ।	ईश्वरः	.. इस्सरो—ईसरो ।
आज्ञा	... आणा ।	उकारादयः ।	
		उत्तरीयं	... उत्तरिज्जं ।
		उत्पलं	... उप्पलं ।
		उत्सवः	... उत्सवो ।

संस्कृतम् ।	प्राकृतम् ।	संस्कृतम्	प्राकृतम् ।
उत्सुकः	... उत्सुओ ।	कबन्धः	कमन्धो ।
उदुम्बरं	उंवरं ।	करेणुः	कणेणु ।
उपरि	... अबरि ।	कपिः	... कई ।
उपसर्गः	... उपसर्गो ।	किगातः	... चिलादो ।
उलूखलं	.. ओक्खलं—उलूहलं ।	कौटशः	केरिसो ।
उल्का	... उक्का ।	कुचिः	.. कुच्छी ।
उष्णम्	... उम्हा ।	कुञ्जः	... खुज्जो ।
ऋकारादयः ।		कृतिः	... किई ।
ऋजुः	... उज्जुओ ।	कृत्या	... किच्चा ।
ऋणं	... रिणं ।	कृपा	... किबा ।
ऋतुः	... उटू ।	कृषिः	... किसी ।
ऋद्धः	... रिद्धो ।	कृष्णः	.. कण्हो—कसणो ।
ऋषिः	... इसी ।	कैटभः	... केटवो ।
एकारादयः ।		कैतवं	.. कइअवो ।
एकं	... एकं—एअं ।	कैलासः	.. कैलासो ।
एकदा	... एकइआ—एगदा ।	कौसुदी	.. कोसुई ।
एतावत्	... इत्तिअं ।	कौरवः	.. कउरओ ।
एवं	एव ।	कौशलं	... कोसलो—
ऐकारादयः ।			कउसलो ।
ऐरावतः	एरावणो ।	कौशाम्बी	.. कोसंबो ।
औकारादयः ।		कौस्तुभः	... कोत्युहो ।
औषधं	... ओसदं ।	क्षणं	.. क्खणं—खणं ।
ककारादयः ।		क्षमा	कृमा ।
कठोरं	.. कटोरं ।	क्ष्मा	.. खमा ।
कतमः	... कइसे ।	क्षारं	... क्षारं ।
कदम्बः	... कलंबो ।	क्षीरं	... क्षीरं ।
कनकं	... कणअं ।	क्षुधः	... क्खुधो ।

संस्कृतम् ।	प्राकृतम् ।	संस्कृतम् ।	प्राकृतम् ।
क्षुद्रः	... खदो ।	चन्द्रिका	.. चंदिमा ।
क्षुब्धः	.. क्षुब्धो ।	चरणः	. चलणो ।
क्षेत्रं	... क्षेत्रं ।	चिकुरः	... चिहुरो ।
	खकारादयः ।	चिह्नं	.. चिंधं—चेधं ।
खड्गः	... खग्गो ।	चैत्रः	... चइत्तो ।
खादितं	... खाइत्तं ।	चौख्यं	... चोरिअं ।
	गकारादयः ।		छकारादयः ।
गदा	... गग्गा ।	छाया	.. छाहा ।
गङ्गदः	... गग्गदो ।		जकारादयः ।
गभीरं	... गहिरं ।	जघनः	... जहणो ।
गर्तः	--- गड्डो ।	जठरं	... जट्ठरं ।
गर्दभः	... गड्डहो ।	जनकः	जम्माओ ।
गर्भितः	.. गर्ब्भिणं ।	जन्म	. जम्मो ।
गाथा	... गाहा ।	जङ्गः	. जण्ण ।
गुह्यकः	... गुज्जम्माओ ।	जामातृकः	जामाउओ ।
गृहं	. घरं ।	जुगुप्सा	जुगुच्छा ।
गृहपतिः	.. गहबई ।	ज्या	... जीआ ।
गोदावरी	.. गोला ।		झकारादयः ।
गोष्ठी	... गोष्टी ।	झटिति	... झत्ति ।
गौरवं	.. गारवं—गउरवं ।		तकारादयः ।
ग्रीष्मः	... गिम्हो ।	तमः	... तमो ।
	घकारादयः ।	तदानीं	.. तआणिं ।
घृणा	... घणा ।	तादृशः	... तारिसो ।
	चकारादयः ।	ताम्रं	... तंबं ।
चतुर्थी	चोत्थी—चउत्थी ।	तावत्	... ताव—तेहहं—
चतुर्दशी	.. चोइहो—चउइहो ।		तेत्तिअं ।
चन्द्रः	... चंदो ।	तुण्डं	... तीण्डं ।

संस्कृतम् ।	प्राकृतम् ।
तूर्यं	तूरं ।
तृणं	तणं ।
तृतीयं	तइअं ।
तयोदश	तेरहो ।
तैलोक्यं	तैल्लोकं—तैलोअ ।
दकारादयः ।	
दंष्ट्रा	दाढा ।
दण्डः	डंडो ।
दशनः	डसणो ।
दशमुखः	दहमुहो— दसमुहो ।
दशरथः	दहरहो— दसरहो ।
दाडिमं	दालिमं— दाडिमं ।
दिवसः	दिअहो ।
दीर्घं	दिग्घो—दीहो ।
दुकूलं	दुअल्लं—दुऊलं ।
देवरः	दिअरो—देअरो ।
देवस्मृतिः	देबत्युई—देबथुई
दैवं	देव्वं—दइव्वं ।
दोला	डोला ।
दोहदः	दोहलो ।
द्वितीयं	दुइअं ।
घकारादयः ।	
घनः	घणू ।
घूर्तः	घुत्तो ।

संस्कृतम् ।	प्राकृतम् ।
घैर्यं	धीरं ।
नकारादयः ।	
नग्नः	नगो ।
नभः	णहं ।
नर्त्तकः	णट्टओ ।
नर्त्तकी	णट्टई ।
नवमालिका	णोमालिआ ।
निकषः	णिहसो ।
नित्यं	णिच्चं ।
निद्रा	णेद्दा—णिद्दा ।
निविडं	णिबिडो ।
निर्वृतं	णिब्बुदं ।
निषधः	णिसढो ।
नीडं	णेड्डं ।
नूपुरं	णेउरं ।
पकारादयः ।	
पक्कं	पिक्कं ।
पञ्चदश	पससरहो ।
पञ्चाशत्	पससासा ।
पताका	पडाआ ।
पथ्यं	पच्छं ।
पद्मं	पडमं ।
पनसः	फणसो ।
पन्थाः	पणथो—पहो ।
परिखा	फलिहा ।
परिघः	फलिही ।
परुषः	फरुसो ।

संस्कृतम् ।	प्राकृतम् ।
पर्यन्तं ...	पेरंतं ।
पिण्डं .	पेडं—पिंडं ।
पिष्टं .	पेड्डं—पिड्डं ।
पीनता ..	पीणदा ।
पीनत्वं ...	पीणत्तणं ।
पुरुषः	पुरिसो ।
पुस्तकं ..	पोत्यओ ।
पुष्करः ...	पोक्खरो ।
पृथिवी ..	पुह्वी ।
पौरः ..	पजरो ।
पौरुषम् ..	पजरिसी ।
प्रकटं ...	पअडं—पाअडं ।
प्रकोष्ठः	पवोड्डी—पजड्डी ।
प्रतिपत्	पडिबआ— पाडिबआ ।
प्रतिपत्तिः	पडिबद्दी ।
प्रतिसरः	पडिसरो ।
प्रतिसिद्धिं	पडिसिद्धी— पाडिसिद्धी ।
प्रत्यक्षं	पच्चच्छं ।
प्रथमः	पढमा ।
प्रदीप्तः	पलिच्छं ।
प्रद्युम्नः	पज्जुसो ।
प्रश्नः	पण्हो ।
प्रसिद्धिः	पसिद्धी—पासिद्धी ।
प्रसारः	पत्यरो—पत्यारो ।
प्रहारः	पहरो—पहारो ।

संस्कृतम् ।	प्राकृतम् ।
प्राकृतम्	पजअं—पाजअं ।
	वर्ग्यवक्कारादयः ।
ब्रह्मचर्यं	बम्हचैरं—बम्हचरीअं
ब्राह्मणः ..	बम्हणो ।
	भकारादयः ।
भार्या	भारिआ ।
भैरवः	भइरब्बो ।
भ्रमरः ...	भमरो ।
	मकारादयः ।
मधूकं ...	महुअं ।
मध्वाङ्गः ...	मज्झसो ।
मन्मथः ..	बम्महो ।
मयूखः ...	मोहो—मज्जहो ।
मयूरः	मोरो—मज्जरो ।
माधुर्यं ..	महुरिअं ।
मुकुटं ..	मउअं ।
मुकुलं .	मउलं ।
मूर्त्तिः	मुत्ती ।
मृतं	मअ ।
मृदङ्गः	मुडंगो ।
मेखला	मेहला ।
मेघः	मेहो ।
	यकारादयः ।
यक्षः	जक्खो ।
यमुना	जउणा ।
यशः	जसो ।
यष्टिः	खड्डी ।

संस्कृतम् । प्राकृतम् ।

युधिष्ठिरं जहिष्ठिलो ।

यौवनं जोब्बणं ।

रकारादयः ।

रश्मिः रस्सो ।

राका राआ ।

राविः रत्तो ।

राधा राहा ।

रुद्रः रुहो—रुद्रो ।

लकारादयः ।

लवणं लोणं ।

वकारादयः ।

वनिता वणिदा ।

विद्युत् ... विच्छू ।

विश्रम्भः ... वीसंभो ।

विष्णुः ... वेण्ह—विण्ह ।

विसिनी ... भिसिणी ।

वीर्यं ... बीरिअं ।

वृक्षः ... वच्छो—रुक्खो ।

वृद्धः ... बुद्धो ।

वेतनः ... वेडिणो ।

वेदना .. विअणा—वेअणा ।

वैदेहः ... वइदेहो ।

वैशम्पायनः बइसंपाअण ।

वैशाखः ... बइसाहो ।

व्यजनं ... विअणो ।

शकारादयः ।

शफरं .. सभलं ।

संस्कृतम् । प्राकृतम् ।

शफरी सभरी ।

शय्या सेज्जा ।

शब्दः सद्दो ।

शरत् शरदो ।

शावकः छावओ ।

शिफा सिभा ।

शिरः सिरं ।

शिश्रः सिण्हो ।

शौकरः .. सीभरो—सीहरो ।

शृगालः शिआले—शिआल ।

श्रीफालिका सेभालिआ ।

श्रीण्डः सुंडो ।

शशानं .. मसाणं ।

शशुः .. ससू ।

शब्दः .. सण्हं ।

षकारादयः ।

षड्जः ... सज्जो ।

षण्मुखः ... छण्मुहो ।

षष्ठी छट्ठी ।

सकारादयः ।

संवर्तकः ... संवत्तओ ।

समस्तः .. समत्थो ।

सिक्थकः .. सित्थउ ।

सुप्तः ... सुत्तो ।

सूर्यः ... सूरु—सुज्जो ।

सौकुमार्यं ... सोअमणं ।

संस्कृतम् ।	प्राकृतम् ।	संस्कृतम् ।	प्राकृतम् ।
सौन्दर्यं	सुंदेरं ।	स्यन्दनं	फंदणं ।
सौम्यः	सोमो ।	स्यर्शः	फंसो ।
स्कन्दः	खंदो ।	स्फोटकः	खोड़ओ ।
खलितं	खलिअं ।	खप्रः	सिबिणो ।
स्तम्बः	तंबो ।	हकारादयः ।	
स्तम्भः	खंभो ।		
स्तवकः	थवओ ।	हतः	हदो ।
स्तुतिः	थुई ।	हर्षः	हरिसो ।
स्थाणुः	खाणू—थाणू ।	हस्तः	हत्थो ।
ज्ञानं	णहाणं ।	हृदयं	हिअअं ।
ज्ञेहः	सणेहो—णेहो ।	ह्रीः	हिरी ।

अथ धातुरूपाणि दर्शयन्ते । *

वर्त्तमानकालविभक्तयः ।

एकवचनम् ।	बहुवचनम् ।
प्रथमपुरुषः । इ, ए ।	न्ति, ते, इरे ।
मध्यमपुरुषः । सि ।	इत्था, ह ।
उत्तमपुरुषः । मि ।	मो, सु, म ।

* 'द्विवचनस्य बहुवचनम् ।' (६।६३) इत्यनेन सूत्रेण तिङां द्विवचनस्य बहुवचनं प्रतीयमानम्, प्राकृते शब्दरूपे धातुरूपे च द्विवचनप्रयोगो नास्तीति ज्ञेयम् ।

भविष्यत्कालविभक्तयः । *

एकवचनम् ।	बहुवचनम् ।
प्रथमपुरुषः । हिइ ।	हिति, हिते, हिरि ।
मध्यमपुरुषः । हिसि ।	हित्या, हित्र ।
उत्तमपुरुषः । हिमि, स्सामि, हामि । स्सं ।	हिमो, स्सामो, हामो, हिस्सा, हित्या । एवं सुमयोरपि ।

लोट्-विधिलिङोरेकविधैव विभक्तिः । †

एकवचनम् ।	बहुवचनम् ।
प्रथमपुरुषः । उ ।	नु ।
मध्यमपुरुषः । सु ।	ह ।
उत्तमपुरुषः । सु ।	मो ।

हसधातुरूपाणि ।

वर्त्तमानकालविभक्तयः । ‡

एकवचनम् ।	बहुवचनम् ।
प्रथमपुरुषः । हसइ, हसए ।	हसति, हसते, हसिरे ।

* भविष्यत्कालविभक्तेर्मतमेदेन रूपमेदो दृश्यते, यथा—स्सदि, स्ससि, स्स, स्सामि । स्सति, स्सध, स्सह । स्सामो । इत्येव यथाक्रमं पुरुषत्रये एकवचन-बहुवचनयोः प्रयोक्तव्यम् । अन्ये तु—“स्स” इत्यस्य स्थाने ‘च्छ’ इत्याचक्षते । तेन च्छदि, च्छति, च्छसि, च्छामि, इत्यादि यथायथमुद्नेयम् ।

† लुङादिषु सर्वेषां धातूनां विशेषसूत्राभावात् प्रयोगतत्त्वेषामुदाहरणानि नृग्याणि ।

‡ “लादेशे वा” (७।३४) इत्यनेन सूत्रेण लकारादेशे मरतोऽत एव भवति

मध्यमपुरुषः । हसमि, हससे । हसह, हसित्या ।
 उत्तमपुरुषः । हसामि, हसमि । हसामो, हसिमो, हसाम,
 हसिम, हसामु, हसिसु ।

लोट्-विधिलिङोर्विभक्तयः ।

एकवचनम् ।	बहुवचनम् ।
प्रथमपुरुषः । हसउ ।	हसंतु ।
(हसतु, हसेत्) ।	(हसन्तु, हसेयुः) ।
मध्यमपुरुषः । हससु ।	हसह ।
(हस, हसे) ।	(हसत, हसेत) ।
उत्तमपुरुषः । हसमु ।	हसामो ।
(हसानि, हसेयम्) ।	(हसाम, हसेम) ।

लुट्-लृङ्-विभक्तयः ।

एकवचनम् ।	बहुवचनम् ।
प्रथमपुरुषः । हसिहि ।	हसिहिंति ।
(हसिता, हसिथ्यति) ।	(हसितारः, हसिथ्यन्ति) ।
मध्यमपुरुषः । हसिहिसि ।	हसिहित्या ।
(हसितासि, हसिथ्यसि) ।	(हसितास्य, हसिथ्यथ) ।
उत्तमपुरुषः । हसिस्मिं, हसिस्मामि ।	हसिस्मामो, हसिहामो ।
हसिहिमि, हसिहामि ।	हसिहिमो, हसिहिस्मा,
(हसितास्मि, हसिथ्यामि) ।	हसिहित्या इत्यादि ।
	(हसितास्म, हसिथ्यामः) ।

वा ; तेन “हसेइ”-“हसइ” इत्यादिकं वैकल्पिकपदमपि भवितुमर्हति । इत्थातुवत्
 सर्वासु विभक्तिषु भय-पठादौनामप्येवं रूपाणि कर्तव्यानीति बोध्यम् ।

केषाञ्चिद्वातूनामतोतकाले प्रथमपुरुषैकवचनरूपं दर्श्यते ।—

स्था—लुङ्—ठासो (अस्थात्) । लङ्—ठाहो (अतिष्ठत्) ।
लिट्—ठाहोअ (तस्थौ) ।

ग्रह—लुङ्—गीण्होअ (अग्रहीत्) । लङ्—अगृह्णात् ।
लिट्—जग्राह ।

क्व—लुङ्—कासी (अकार्षीत्) । लङ्—काहो (अकरोत्) ।
लिट्—काहोअ (चकार) ।

ग्रन्थकृता तु लङ्-लुङ्-लिट्सु 'काहोअ' इत्येकं पदं
विहितमित्यवधेयम् ।

भू—हुबोअ । (अभूत्, अभवत्, बभूव) । इति तिसृष्वपि
अतीतविभक्तिषु रूपमेकविधमेवेति बोध्यम् ।

श्रुधातोर्लुङ्-लृङ्-विभक्तयः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमपुरुषः । सोच्छिद्, सोच्छिहिद् । सोच्छिंति, सोच्छिहिति
(ओथति, ओता) । (ओथन्ति, ओतारः) ।

मध्यमपुरुषः । सोच्छिसि, सोच्छित्या,
सोच्छिहिसि । सोच्छिहित्या ।

(ओथसि, ओतासि) । (ओथथ, ओतास्थ) ।

उत्तमपुरुषः । सोच्छं । सोच्छिमो, सोच्छिहिमो,
(ओथामि, ओतास्मि) । * सोच्छिमु, सोच्छिहिमु,

सोच्छिम, सोच्छिहिम,
सोच्छिस्सामो, सोच्छि-
स्सामु, सोच्छिस्साम ।

इत्यादि ।

(ओथामः, ओतास्मः) ।

* “क्व दा-शु-वचि-गमि-रुदि-दृशि विदिरूपाणां काह-दाह सोच्छ-बोच्छ-

भूधातोर्लुङ्लृङ्-विभक्तयः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमपुरुषः । होहिइ, होज्ज, होज्जा । होहिति ।

(भविष्यति, भविता) । (भविष्यन्ति, भवितारः) ।

मध्यमपुरुषः । होहिसि ।

होहित्या, होहिश्च ।

(भविष्यसि, भवितासि) । (भविष्यथ, भवितास्थ) ।

उत्तमपुरुषः । होहिमि, होस्सामि, होहामो, होस्सामो ।

होहामि, होस्स ।

होहिमो, होहिस्सा,

(भविष्यामि, भवितास्मि) ।

होहित्या,

एवं सुमयोरपि ।

(भविष्यामः, भवितास्मः) ।

कृधातोर्लुङ्लृङ्-विभक्तयः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमपुरुषः । काहिइ ।

काहिंति ।

(कर्त्ता, करिष्यति) । (कर्त्तारः, करिष्यन्ति) ।

मध्यमपुरुषः । काहिसि ।

काहित्या ।

(कर्त्तासि, करिष्यसि) । (कर्त्तास्थ, करिष्यथ) ।

उत्तमपुरुषः । काहं ।

काइमो । इत्यादि ।

(कर्त्तास्मि, करिष्यामि) । (कर्त्तास्मः, करिष्यामः) ।

गच्छ-रोच्छ-दच्छ-वेच्छ ।” (७।१६) इत्यनेन सूत्रेण भविष्यति काले उत्तमैकवचने कृधादौना स्थाने यथासख्य काह प्रभृतय आदेशो भवन्ति । “श्रादौना विष्वप्यनु-स्वारवर्जं द्विलोपश्च वा ।” (७।१७) इत्यनेन च सूत्रेण शु इत्येवमादीनां प्रथम-मध्यमोत्तमेषु विष्वपि पुरुषेषु परतो भविष्यति काले सोच्छ इत्यादय आदेशा भवन्ति, अनुस्वार विहाय, द्विलोपश्च वा । आदौ षोडशसूत्रेण सोच्छ, पश्चात् सप्तदशसूत्रेण अनुस्वारस्य लोप कृत्वा पदानि साध्यानीति विवेक्तव्यम् । एव वीच्छादिरपि ज्ञेयः । श्रादौनामिति ग्रहणात् षोडशसूत्रोक्त-कृदाधातुद्वयं परित्यक्त-मित्यप्यवगतव्यम् ।

निजन्तधातूनां रूपाणि । *

कृ—कारेइ,	करावेइ ।	(कारयति) ।
हस्—हासेइ,	हसावेइ ।	(हासयति) ।
पठ्—पाठेइ,	पठावेइ ।	(पाठयति) ।

निजन्तधातूनां भावकर्मवाच्यपदानि ।

कृ—कराबिज्जइ,	कारिज्जइ ।	(कार्यते) ।
पठ्—पठाबिज्जइ,	पाठिज्जइ ।	(पाठ्यते) ।
हस्—हसाबिज्जइ,	हासिज्जइ ।	(हास्यते) ।

एवमन्येषामपि धातूना णिचि भावकर्मणोर्वाच्ययो रूपाणि ज्ञेयानि ।

भावकर्मवाच्यपदानि । †

श्रु—सुब्बइ,	सुणिज्जइ ।	(श्रूयते) ।
हु—हुब्बइ,	हुणिज्जइ ।	(ह्रूयते) ।
जि—जिब्बइ,	जिणिज्जइ ।	(जीयते) ।

* “णिच एदादिरत आत् ।” (७।२६) णिच्प्रत्ययस्य एकारादेशो भवति । धातोरादेरकारस्य च आत्व भवति । “आवे च ।” (७।२७) णिच “आवे” इत्ययमादेशो भवति । चकारात् षड्विंशसूत्रोक्त कार्यञ्च । इत्याद्या सूत्राभ्यां हावादेशौ स्त, तेन पदद्वयं सिद्धमिति । इत्यन्येषामपि निजन्तानां धातूनां रूपाणि विधेयानीति ज्ञेयम् ।

† अष्टमपरिच्छेदस्य षट्पञ्चाशतमसूत्रमारभ्य षष्ठितम सूत्रान्ते, पञ्चभिरेव सूत्रैरेतेषां रूपाणि सिद्धानि । अन्येषान्ते धातूनां यथायथ भावे कर्मणि च वाच्ये रूपाणि यथासंभव सूत्रानुसारेण बोद्धव्यानि । “यक-ईअ-इज्जौ” (७।८) इत्यनेन सर्वेषामेव यकः स्थाने “ईअ”-“इज्ज” इत्यादेशौ भवतः । शुप्रभृतीनां सूत्रविशेषैरेव विशिष्टानि पदानि सिद्धानीति । “धातोर्भावकर्तृकर्मसु परस्मैपदम्” (१।२।२७) इत्यनेन सूत्रेण त्रिष्वपि वाच्येषु परस्मैपदमेव भवतीति बोध्यम् ।

लू—लुब्बइ,	लुणिज्जइ ।	(लूयते) ।
धू—धुब्बइ,	धुणिज्जइ ।	(धूयते) ।
हस्—हस्सइ,	हसिज्जइ ।	(हस्यते) ।
गम्—गम्मइ,	गमिज्जइ ।	(गम्यते) ।
रम्—रम्मइ,	रमिज्जइ ।	(रम्यते) ।
लिह्—लिज्जइ ।		(लिह्यते) ।
हृ—होरइ ।		(ह्रियते) ।
क्क—कोरइ ।		(क्रियते) ।

शटशानच्प्रत्ययो । *

राज्—शट—रेहंतो	(राजन्) ।
शानच्—रेहमाणो ।	(राजमानः) ।
स्म—शट—सुमरतो—भरंतो ।	(स्मरन्) ।
भी—शट—भाइतो—बोहंतो ।	(बिभ्यत्) ।
ग्रह—शट—गेण्हंतो	(गृह्णन्) ।
शानच्—गेण्हमाणो ।	(गृह्णानः) ।
पठ्—शट—पठंतो ।	(पठन्) ।
शानच्—पठमाणो ।	(पठमानः) ।
हस्—शट—हसंतो ।	(हसन्) ।
शानच्—हसमाणो ।	(हसमानः) ।

स्त्रीलिङ्गे तु त्रौणि पदानि स्युः ।—

हस्—शट—हसई, हसतो, हसमाणा ।	(हसन्ती, हसमाना) ।
वेप्—शट—वेवई, वेवतो, वेवमाणा ।	(वेपन्ती, वेपमाना) ।

* यदि च सङ्कतव्याकरणे शानच्प्रत्ययस्य आत्मनेपदत्वमभिहितं, तथाऽपि प्राकृतव्याकरणेऽस्मिन् आत्मनेपदप्रयोगदर्शनाभावात् सर्वासामेव विभक्त्योर्ना परस्मै-पदान्तर्गतत्वेन “न्-माणो शटशानचो” (७।१०) इति सूत्रे शानच्प्रत्ययस्यापि परस्मै-पदत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् ।

क्ल-क्लाच्-तुमुन्-तव्यप्रयोगाः । *

ग्रह—क्ल—गहिअं ।	(ग्रहोतम्) ।
क्लाच्—घेत्तूण ।	(ग्रहोत्वा) ।
तुम्—घेत्तुं ।	(ग्रहोतुम्) ।
तव्य—घेत्तव्य ।	(ग्रहोतव्यम्) ।
क्ल—क्ल—कअं ।	(क्लतम्) ।
क्लाच्—काऊण ।	(क्लत्वा) ।
तुम्—काउ ।	(क्लत्तुम्) ।
तव्य—काअब्बं ।	(क्लत्तव्यम्) ।
हस्—क्ल—हसिअं ।	(हसितम्) ।
क्लाच्—हसेउण, हसिऊण ।	(हसित्वा) ।
तुम्—हसेउं, हसिउं ।	(हसितुम्) ।
तव्य—हसेअब्बं, हसिअब्बं ।	(हसितव्यम्) ।
पठ्—क्ल—पढिअं ।	(पठितम्) ।
क्लाच्—पढेउण, पढिऊण ।	(पठित्वा) ।
तुम्—पढेउं, पढिउं ।	(पठितुम्) ।
तव्य—पढेअब्बं, पढिअब्बं ।	(पठितव्यम्) ।

एते क्लप्रत्ययेन सह निपात्यन्ते ।—

दा—क्ल—दिअं ।	(दत्तम्) ।	रुद्—क्ल—रुअं ।	(रुदितम्) ।
वस—क्ल—हियं ।	(वस्तम्) ।	दह—क्ल—दह् ।	(दग्धम्) ।
रञ्ज—क्ल—रत्तं ।	(रक्तम्) ।		

* “क्ले” (७।३२) क्लप्रत्यये परतोऽत इभवति । “ए च क्ला-तुमुन्-तव्य-भविष्यत्सु” (७।३२) “क्ला तुमुन्-तव्य” इत्येतेषु भविष्यति काले च अत एव भवति, चकारादिय । “घेत् क्ला-तुमुन्-तव्येषु” (८।१६) इत्यनेन क्लाप्रत्ययादिषु गुह्यघाती. स्थाने घेत् ।

णिजन्त “क्त”-प्रत्ययनिष्पन्नप्रयोगाः । *

कृ—णिच् + क्त—कराबिञ्च, कारिञ्च ।	(कारितम्) ।
हस्—णिच् + क्त—हसाबिञ्च, हासिञ्च ।	(हासितम्) ।
पठ्—णिच् + क्त—पढाबिञ्च, पाढिञ्च ।	(पाठितम्) ।
तुष्—णिच् + क्त—तोसाबिञ्च, तोसिञ्च ।	(तोषितम्) ।
मुष्—णिच् + क्त—मोसाबिञ्च, मोसिञ्च ।	(मोषितम्) ।

अकारादिक्रमेणाव्ययशब्दप्रयोगाः ।

अइ—सम्भाषणे ।	उण—पुनरर्थे ।
अउज—आमन्त्रणे ।	ओ—सूचनापश्चात्तापविकल्पेषु
अन्तो—अन्तरर्थे ।	किण—प्रश्ने ।
अरे—सम्भाषणे, रतिकलहे,	किर—अनिश्चिताख्याने ।
आक्षेपे च ।	किल—अनिश्चिताख्याने ।
अलाहि—निवारणे ।	क्खु—निश्चयवितर्कसम्भावनेषु ।
अब्बो—दुःखसूचनासम्भावनेषु ।	जेब्ब—एवार्थे ।
आं—स्वोकारे ।	भत्ति—शोभार्थे ।
इर—अनिश्चिताख्याने ।	णवर—केवलार्थे ।
उ—क्षेपविस्मयसूचनासु ।	णवरि—आनन्तर्ये ।

“कृज का भूत-भविष्यतीय” (८१७) इत्यनेन कृज. स्थाने “का,” चकारात् क्त्वा-
तुसुन् तथ्येषु परतश्च “का” इत्यादेशः स्यात् ।

* “आविः क्त कर्मभावेषु वा” (७२८) निजन्तानां धातूनां क्तप्रत्यये कृते ‘आवि’
इत्यादेशः स्यात् । अतएव प्राकृतभाषाया निजन्तधातूनां क्तप्रत्ययनिष्पन्नशब्दा नाटक-
नाटिकाप्रकरणादिषु अवहितैरनुसन्धेया ज्ञेयाश्चेति ।

णबि—वंपरीत्ये ।	वेअ—अवधारणे ।
तस—तिर्य्यगर्थे ।	वेच्चे—भयामन्वण-विषाद- वारणेषु ।
पराहुत्त—पराङ्मुखार्थे ।	सणिअं—शनैरर्थे ।
पिब—इवार्थे ।	सू—कुत्सायाम् ।
मणं—मनागर्थे ।	हला—सख्यामन्वणे ।
मिब—इवार्थे ।	हिल्यं—व्रोडिते, भीते च ।
मिब—इवार्थे ।	हिर—किलार्थे ।
रे—रतिकलहे, आक्षेपे, सम्भा- षणे च ।	हिरि—सम्भाषणे, रतिकलहे, आक्षेपे च ।
ब—इवार्थे ।	हृद्दी—निर्वेदार्थे ।
बले—सम्भाषणे ।	हुं—दाने, पृच्छायाम्, निर्धारणे, निश्चये, वितर्के, सम्भा- वनार्थे च ।
बाहिरं—वहिरर्थे ।	
बिअ—इवार्थे, अवधारणे च ।	
बिपी—पदावसाने अप्यर्थे ।	

शौरसेन्यामपभ्रंशे च प्राकृताव्ययशब्दा यथायथं प्रयोगतो
द्रष्टव्याः, बाहुल्यभयादत्र नोद्धृताः ।

शब्दरूपप्रकरणम् । *

—००—

तदादावकारान्तः पुंलिङ्गशब्दः ।

वृषभशब्दः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा । वसहो ।

वसहा ।

द्वितीया । वसहं ।

वसहे, वसहा ।

तृतीया । वसहेण ।

वसहेहिं ।

पञ्चमी । वसहा, वसहादो,

वसहाहितो,

वसहादु, वसहाहि ।

वसहामुंतो ।

षष्ठी । वसहस्स ।

वसहाण ।

सप्तमी । वसहे, वसहमि ।

वसहेसु ।

सम्बोधनम् । वसह ।

वसहा ।

वृक्षपुरुषादयः शब्दा वृषभशब्दवद् बोधव्याः ।

द्वकारान्तपुंलिङ्गशब्दः ।

मुनिशब्दः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा । मुणो ।

मुणीओ, मुणिणो ।

द्वितीया । मुणिं ।

मुणिणो ।

* “द्विवचनस्य बहुवचनम् ।” (६।६३) इत्यनेन सूत्रेण द्विवचनस्थाने बहुवचनं भवति । प्राकृते द्विवचनं नास्तीति । “चतुर्थ्याः षष्ठी ।” (६।६४) । इत्यनेन सूत्रेण चतुर्थीविभक्तिस्थाने षष्ठीविभक्तिर्भवति । प्राकृते चतुर्थी विभक्तिर्नास्तीत्यपि बोध्यम् ।

तृतीया ।	मुणिणा ।	मुणोहि ।
पञ्चमी ।	मुणोदो, मुणोदु, मुणोहि । *	मुणिहंतो, मुणिसंतो ।
षष्ठो ।	मुणिणो, मुणिस्स ।	मुणिण ।
सप्तमी ।	मुणिम्भि ।	मुणोसु ।
सम्बोधनम् ।	मुणि ।	मुणोओ, मुणिणो ।
अग्निप्रभृतयः शब्दा मुणिशब्दवत् ।		

उकारान्तपुंलिङ्गशब्दः ।

वायुशब्दः ।

एकवचनम् ।		बहुवचनम् ।
प्रथमा ।	वाज्ज ।	वाज्जओ, बाउणो ।
द्वितीया ।	बाउ ।	बाउणो ।
तृतीया ।	बाउणा ।	वाज्जहिं ।
पञ्चमी ।	वाज्जदु, वाज्जदो, वाज्जहि ।	बाउहिंतो, बाउसुंतो ।
षष्ठो ।	बाउणो, बाउस्स ।	बाउण ।
सप्तमी ।	बाउम्भि ।	वाज्जसु ।
सम्बोधनम् ।	बाउ ।	वाज्जओ, बाउणो ।

साधुगुरुप्रभृतयः शब्दा वायुशब्दवत् ।

* “डसेरादुदोहयः” (५।६) इति सूत्रे अत परत एव डसे स्थाने आ-दु-दो-हीना विधानात् पञ्चम्येकवचने इकारोकारान्तशब्देभ्यः डसे आदेशान्तरविधानाभावात् “शेषोऽदन्तवत्” (६।६०) इति सूत्रे उक्ताच्चेष्टविधेः इकारोकारान्तादपि विधानात् नद्यादिशब्दानां डसेरादुदोहयः अवाधिता भविष्यन्तीति यथोक्तदूपाख्येव अव्याहृतानीति ।

ऋकारान्तपुंलिङ्गशब्दः ।

पितृशब्दः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा ।	पित्रा, पित्रो ।	पितृणो, पित्रा ।
द्वितीया ।	पित्रं ।	पित्रे, पितृणो ।
तृतीया ।	पित्रेण, पितृणा ।	पित्रेहिं ।
पञ्चमी ।	पित्रादो, पित्रादु, पित्राहि ।	पित्ररहितो, पित्ररसुतो ।
षष्ठी ।	पित्रस्स, पितृणो ।	पित्राण ।
सप्तमी ।	पित्रे, पित्रस्मि ।	पित्रेसु, पितृसु ।
सम्बोधनम् ।	हे पित्रा, पित्र ।	पित्रा ।

भ्रातृ-जामातृप्रभृतयः शब्दाः पितृशब्दवत् ।

ऋकारान्तपुंलिङ्गशब्दः ।

भर्तृशब्दः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा ।	भर्तारो ।	भर्तृणो, भर्तारा ।
द्वितीया ।	भर्तारं ।	भर्तृणो, भर्तारे ।
तृतीया ।	भर्तृणा, भर्तारेण ।	भर्तारेहिं ।
पञ्चमी ।	भर्तारादो, भर्तारादु, भर्ताराहि ।	भर्ताररहितो, भर्तारसुतो ।
षष्ठी ।	भर्तृणो, भर्तारस्स ।	भर्ताराण ।
सप्तमी ।	भर्तारे, भर्तारस्मि ।	भर्तूसु, भर्तारेसु ।
सम्बोधनम् ।	भर्तार ।	भर्तारा ।

कर्तृ-दातृप्रभृतयः शब्दाः भर्तृशब्दवत् ।

आकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दः ।

लताशब्दः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा ।	लदा ।	लदाउ, लदाओ, लदा ।
द्वितीया ।	लदं ।	लदाउ, लदाओ ।
तृतीया ।	लदाइ, लदाए ।	लदाहिं ।
पञ्चमी ।	लदादो, लदादु, लदाहि ।	लदाहितो, लदासंतो ।
षष्ठी ।	लदाइ, लदाए ।	लदाण ।
सप्तमी ।	लदाइ, लदाए ।	लदासु ।
सम्बोधनम् ।	लदे ।	लदाउ, लदाओ, लदा ।

गदामालादयः शब्दा लताशब्दवत् ।

इकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दाः ।

मतिशब्दः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा ।	मतौ ।	मतौ, मतिओ, मतिउ ।
द्वितीया ।	मतिं ।	मतिउ, मतिओ ।
तृतीया ।	मतौए, मतौइ, मतौआ, मतौअ ।	मतौहिं ।
पञ्चमी ।	मतौए, मतौइ, मतौआ, मतौअ ।	मतौहितो, मतौसंतो ।

षष्ठी ।	मतीए, मतीइ,	मतोण ।
	मतोआ, मतोअ ।	
सप्तमी ।	मतीए, मतीइ,	मतौसु ।
	मतोआ, मतौअ ।	
सम्बोधनम् ।	मति ।	मती, मतिओ, मतिउ ।
स्तुति-भक्ति-बुद्धिप्रभृतयः शब्दा मतिशब्दवत् ।		

ईकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दः ।

नदोशब्दः ।

एकवचनम् ।	बहुवचनम् ।
प्रथमा ।	णई, णईआ ।
	णईओ, णईउ, णईआ ।
द्वितीया ।	णईं ।
	णईउ, णईओ ।
तृतीया ।	णईइ, णईए, णईअ,
	णईहिं ।
	णईआ ।
पञ्चमी ।	णईआ, णईदो,
	णईदु, णईहि ।
षष्ठी ।	तृतीयावत् ।
	णईण ।
सप्तमी ।	तृतीयावत् ।
	णईसु ।
सम्बोधनम् ।	णइ ।
	णईओ, णईउ, णइआ ।

गौरो-सतोप्रभृतयः शब्दा नदोशब्दवत् ।

उकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दः ।

धेनुशब्दः ।

एकवचनम् ।	बहुवचनम् ।
प्रथमा । धेणू ।	धेणू, धेणूओ, धेणूउ ।
द्वितीया । धेण् ।	धेणूओ, धेणूउ ।
तृतीया । धेणूए, धेणूइ, धेणूआ, धेणूअ ।	धेणूहिं ।
पञ्चमी । धेणूदो, इत्यादि ।	धेणूहिंतो, धेणूसुंतो ।
षष्ठी । तृतीयावत् ।	धेणूण ।
सप्तमी । तृतीयावत् ।	धेणूसु ।
सम्बोधनम् । धेणु ।	धेणू, धेणूओ, धेणूउ ।
तनुप्रभृतयः शब्दा धेनुशब्दवत् ।	

उकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दः ।

बधूशब्दः ।

एकवचनम् ।	बहुवचनम् ।
प्रथमा । बहू ।	बहू, बहूओ, बहूउ ।
द्वितीया । बहू ।	बहूओ, बहूउ ।
तृतीया । बहूए, बहूइ, बहूआ, बहूअ ।	बहूहिं ।
पञ्चमी । बहूदो, बहूदु, बहूहि ।	बहूहिंतो, बहूसुंतो ।
षष्ठी । तृतीयावत् ।	बहूण ।
सप्तमी । तृतीयावत् ।	बहूसु ।
सम्बोधनम् । बहू ।	बहूओ, बहूउ ।
वामोरू-तनू-प्रभृतयः शब्दा बधूशब्दवत् ।	

ऋकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दः ।

माटशब्दः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा ।	माआ ।	माआ, माआरो ।
द्वितीया ।	माअं ।	माआरो ।
तृतीया ।	माआइ ।	माआहिं ।
पञ्चमी ।	माआए ।	माआहिंतो, माआसुंतो ।
षष्ठी ।	माआए ।	माआण ।
सप्तमी ।	माआए ।	माआसु ।
सम्बोधनम् ।	माआ ।	माआरो ।

अन्ये ऋकारान्ताः स्त्रीलिङ्गशब्दाः माटशब्दवत् ।

स्वरान्तक्लीवलिङ्गशब्दः ।

अकारान्तकुलशब्दः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा ।	कुलं ।	कुलाइ ।
द्वितीया ।	कुलं ।	कुलाइ ।
सम्बोधनम् ।	कुल ।	कुलाइ ।

अन्यत् सर्वं पुलिङ्गवत् ।

वनप्रभृतयः शब्दाः कुलशब्दवत् । गृहशब्दस्य कश्चिद् विशेषोऽस्ति । घरं घराइ इत्यादि । घरादेशं कृत्वा सर्वत्र रूपं कार्यम् ।

द्वकारान्तक्लीवलिङ्गशब्दः ।

दधिशब्दः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा । दहिं ।

दहीइ ।

द्वितीया । दहि ।

दहीइ ।

सम्बोधनम् । दहि ।

अन्यत् सर्वं पुलिङ्गवत् ।

वारिप्रभृतयः शब्दा दधिशब्दवत् । अस्थिशब्दस्य विशेषोऽस्ति । यथा,—अट्टो, अट्टीं, अट्टोइं । हे अट्टो । अन्यासु विभक्तिषु पुलिङ्गवत् रूपं कर्त्तव्यम् ।

उकारान्तक्लीवलिङ्गशब्दः ।

मधुशब्दः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा । महुं ।

महइ ।

द्वितीया । महु ।

महइ ।

सम्बोधनम् । महु ।

अन्यत् सर्वं पुलिङ्गवत् । सीधुप्रभृतयो मधुशब्दवत् ।

व्यञ्जनान्तशब्दाः ।

राजन्-शब्दः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा । राज्ना ।

राज्नाणो ।

द्वितीया । राज्नां ।

राज्नाणो, राए ।

तृतीया । राज्ना, रज्ना ।

राएहिं ।

पञ्चमी ।	राआ, राआदो,	राआहिंतो,
	राआदु ।	राआसुंतो ।
षष्ठी ।	रसो, राइणो ।	राआणं ।
सप्तमी ।	राआमि, राए ।	राएसु ।
सम्बोधनम् ।	राअं, राअ ।	

आत्मन्-शब्दः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा ।	अप्पा, अप्पाणो ।	अप्पा, अप्पाणो ।
द्वितीया ।	अप्पाणं, अप्पं ।	अप्पाणो, अप्पे ।
तृतीया ।	अप्पणा, अप्पाणेन ।	अप्पाणेहिं, अप्पेहिं ।
पञ्चमी ।	अप्पादो, अप्पाणादो,	अप्पाहिंतो, अप्पासुंतो ।
	इत्यादि ।	
षष्ठी ।	अप्पाणो, अप्पाणस्स ।	अप्पाणं, अप्पाणाण ।
सप्तमी ।	अप्पाणमि, अप्पे ।	अप्पेसु, अप्पाणेषु ।
सम्बोधनम् ।	अप्प ।	अप्पा, अप्पाणो । *

ब्रह्मन्-युवन्-अध्वन् प्रभृतयः शब्दा लक्ष्यानुसारेणात्मवत् साधवो भवन्ति । बम्हा, बम्हाणो । जुवा, जुवाणो । अद्वा, अद्वाणो इत्यादि ।

* उक्तपूर्वाणां शब्दानां कल्पलतिकाकार-क्रमदीप्तर-हेमचन्द्रप्रभृतीनां विदुषां मतानुसारेण विभक्तिविशेषेषु आकृतिविशेषाः सन्ति, दृश्यन्ते च अगणी, अगणो, अगरी, अगिणो, माइ, माअरा, मादरम् इत्यादिषु स्थलेषु तेषां प्रयोगाः, परं प्रयोगतः शब्दरूपाणां विभिन्नाकृतयो द्रष्टव्या इति सर्वमवदातम् ।

सर्वनामप्रकरणम् ।

पुंलिङ्गः सर्वशब्दः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा ।	सब्बो ।	सब्बे ।
द्वितीया ।	सब्बं ।	सब्बे ।
तृतीया ।	सब्बेण ।	सब्बेहिं ।
पञ्चमी ।	सब्बा, सब्बादो, सब्बादु, सब्बाहि ।	सब्बाहिंतो, सब्बासंतो ।
षष्ठो ।	सब्बस्स ।	सब्बाण ।
सप्तमी ।	सब्बस्सिं, सब्बम्हि, सब्बत्थ ।	सब्बेसु ।

स्त्रीलिङ्गे लताशब्दवत्, क्लीवलिङ्गे कुलशब्दवच्च रूपं
कर्तव्यम् ।

पुंलिङ्गो यच्छब्दः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा ।	जो ।	जे ।
द्वितीया ।	जं ।	जे ।
तृतीया ।	जिणा, जेण ।	जेहिं ।
पञ्चमी ।	जत्तो, जदो ।	जाहिंतो, जासुंतो ।
षष्ठो ।	जास, जस्स, जिस्सा, जीसे, जीआ, जीए, जीअ, जीइ ।	जिसिं, जाण ।
सप्तमी ।	जहिं, जस्सिं, जम्हि, जत्थ ।	जेसु ।

स्त्रीलिङ्गो यच्छब्दः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा । जा ।

जाओ, जाउ, जीओ, जीउ ।

द्वितीया । जं ।

प्रथमाबहुवचनवत् ।

तृतीया । जाए, जीए,

जाहिं ।

जीं, जाइ ।

पञ्चमी । जादो, जादु, जीदो ।

जाहितो, जासुंतो ।

षष्ठी । जासे, जाए, जाइ.

जासिं, जाण, जासां,

जस्सा, जीसे, जिस्सा,

जिसिं, जाणं, जीणं ।

जीए ।

सप्तमी । जाहिं, जाए, जीए,

जासु ।

जीआ, जीअ, जाइ,

जइआ ।

यच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गवत् किम्-तदो रूपाणि कार्याणि ।

पुंलिङ्गस्तच्छब्दः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा । सो ।

ते, दे ।

द्वितीया । तं, णं ।

ते, दे ।

तृतीया । तेण ।

तेहिं ।

पञ्चमी । तो, तत्तो, तदो ।

ताहितो, तासुंतो ।

षष्ठी । से, तास, तस्स, तीस्सा,

सिं, ताण ।

तीसे, तीआ, तीए,

तीअ, तीइ ।

सप्तमी । तच्चिं, तस्मिं, तस्मि, तस्य । तेषु ।

स्त्रीनपुंसकयोः प्रथमैकवचने यथाक्रमं 'सा' 'तं' इत्येवं-
रूपे पदे स्याताम् ।

पुंलिङ्ग एतच्छब्दः ।

एकवचनम् ।

द्विवचनम् ।

प्रथमा । एस्, एसो ।

एदे ।

द्वितीया । एदं ।

एदे ।

तृतीया । एदेण, इदिणा ।

एदेहिं, एतेहिं ।

पञ्चमी । एत्तो, एदाहि, एदादो,
एदादु ।

एतेहिंतो, एतेसुंतो,
एदाण ।

षष्ठी । एदस्स, एतस्स ।

एदेसिं, एदाण ।

सप्तमी । एदस्मिं, एदस्मि, एस्य ।

एदेसु ।

एतच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमैकवचने 'एसो' 'एसा' इति
रूपद्वयं भवति, अन्यत् सर्वं पुंलिङ्गवत् ।

पुंलिङ्ग किम्शब्दः ।

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा । को ।

के ।

द्वितीया । कं ।

के ।

तृतीया । केण । किणा ।

केहिं ।

पञ्चमी । कत्तो, कदो ।

कहिंतो, कसंतो ।

षष्ठो ।	कास, कस्स, कीस्सा, कीसे, केसिं, काण । कीआ, कीए, कीअ, कीइ ।
सप्तमी ।	कहिं, कस्सिं, कम्मि, केसु । कत्थ ।

पुंलिङ्ग इदम्-शब्दः ।

एकवचनम् ।	बहुवचनम् ।
प्रथमा । इमो ।	इमे ।
द्वितीया । इमं ।	इमे ।
तृतीया । इमिणा, इमेण ।	इमेहिं ।
पञ्चमी । इमादो ।	इमेहिंतो, इमेसंतो ।
षष्ठी । इमस्स, अस्स ।	इमाण, इमेसिं ।
सप्तमी । अस्सिं, इमस्सिं, इमस्सि ।	एमेसु ।

इदम्शब्दस्य स्त्रीवलिङ्गे सौ अमि च “इदं” “इणं” “इणमो” इत्येतानि त्रीणि रूपाणि भवन्तीति । “नपुंसके स्त्रमोरिदमिणमिणमो” (६।१८) इत्यनेन सूत्रेण पूर्वोक्तं पदत्रयं सिद्धमिति । स्त्रीलिङ्गे प्रथमैकवचने ‘इअ’ ‘इमिआ’ इति पदद्वयं स्यादिति बोध्यम् ।

पुंलिङ्गोऽदस्शब्दः ।

एकवचनम् ।	बहुवचनम् ।
प्रथमा । अमू, अह ।	अमूओ ।
द्वितीया । अमूं ।	अमूओ ।
तृतीया । अमूणा ।	अमूहिं ।
पञ्चमी । अमूओ ।	अमूहिंतो, अमूसंतो ।

षष्ठौ । अमूस्स । अमूण ।

सप्तमी । अमूस्सिं, अमून्नि । अमूसु ।

स्त्रीलिङ्गे प्रथमैकवचने 'अमू' 'अह' बहुवचने 'अमूओ'
कौवस्यैकवचने 'अमुं' 'अह' बहुवचने 'अमूइ' इत्येवं स्यात् ।

युष्मच्छब्दस्य रूपाणि । *

एकवचनम् ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा । तुमं, तं ।

तुज्जे, तुम्हे ।

द्वितीया । तुं, तुमं ।

तुज्जे, तुम्हे, वो ।

तृतीया । तइ, तए, तुमए, तुमे,
ते, दे, तुमाइ ।

तुज्जेहिं तुम्हेहिं,
तुम्मेहिं ।

पञ्चमी । तत्तो, तइत्तो, तुमादो, तुम्हाहिंतो, तुम्हासंतो ।
तुमादु, तुमाहि ।

षष्ठौ । तुमो, तुह, तुज्ज,
तुम्ह, तुम्म ते, दे ।

तुज्ज्माणं, तुम्हाणं,
वो, मे ।

सप्तमी । तइ, तए, तुमए,
तुमे, तुमन्नि ।

तुज्जेसु, तुम्मेसु ।

* क्रमदीश्वर-हेमचन्द्रप्रभृतिभिर्धुष्यदब्जदीरेतदपेक्षया प्रायेण सर्वास्वपि
विभक्तिषु अन्यानि च बहूनि रूपाणि स्वीकृतानि, वररुचिना तु विह्वदनादृततया
अप्रामाणिकत्वाच्च तान्यत्र नाभिहितानीति । शौरसेन्यासपञ्चमे च युष्मच्छब्दस्य
प्रयोगतो यथायथमन्यानि च रूपाणि द्रष्टव्यानि ।

अस्मच्छब्दस्य रूपाणि । *

एकवचनम् ।		बहुवचनम् ।
प्रथमा ।	हं, अहं, अहम् ।	अम्हे ।
	अहम्नि ।	
द्वितीया ।	अहम्नि, मं ममं ।	अम्हे, णो ।
तृतीया ।	मइ, मए, ममाइ, मे ।	अम्हेहिं ।
पञ्चमी ।	मत्तो, मइत्तो, ममादो, ममादु, ममाहि ।	अम्हाहिंतो, अम्हासुंतो ।
षष्ठी ।	मे, मम, मह, मज्ज ।	मज्जणो, अम्ह, अम्हाणं, अम्हे ।
सप्तमी ।	मइ, मए, ममम्नि ।	अम्हेसु ।

संख्यावाचकशब्दाः ।

द्विशब्दः । †

बहुवचनम् ।

प्रथमा ।	दो, दुवे, दोणि ।
द्वितीया ।	दो, दुवे, दोणि ।
तृतीया ।	दोहिं ।
पञ्चमी ।	दोहिंतो, दोसंतो ।
षष्ठी ।	दोण्हं ।
सप्तमी ।	दोसु ।

* अस्मच्छब्दस्य भागध्यां शौरसेन्यामपभ्रंशे च एतदपेक्षया अन्यानि च बहु-
विधानि रूपाणि दृश्यन्ते, तानि तु प्रयोगतोऽनुसर्गव्यानीति ।

† केचित्तु द्विशब्दस्थाने विणि, वेणि, बिहि, बेहिंती, वेण, वेसु, इत्यादीनि
रूपाणि स्वीकृतवन्ते ।

त्रिशब्दः ।

बहुवचनम् ।

प्रथमा ।	तिस्सि ।
द्वितीया ।	तिस्सि ।
तृतीया ।	तोहिं ।
पञ्चमौ ।	तिहिंतो, तिसुंतो ।
षष्ठी ।	तिण्हं ।
सप्तमी ।	तीसु ।

चतुर्शब्दः । *

बहुवचनम् ।

प्रथमा ।	चत्तारो, चत्तारि ।
द्वितीया ।	चत्तारो, चत्तारि ।
तृतीया ।	चऊहिं ।
पञ्चमौ ।	चउहिंतो, चउसुंतो ।
षष्ठी ।	चतुण्हं ।
सप्तमी ।	चऊसु ।

* एतदतिरिक्तानां संख्यावाचकशब्दानामदन्तवत् रूपाणि विधेयानि । अतएव अन्यकृता 'शेषोऽदन्तवत्' (६।६०) इत्येवं सूत्रं व्यधाधि । प्राकृतभाषायां व्युत्पत्तिनां चाटकाटिकावोटकप्रकरणादीन्यवस्थाप्येतव्यानि, अन्यथा नैव कश्चमपि व्युत्पत्तिः स्यादिति ।

